

histor

loved used Empire thought stories family learn lot hooked passionate wanted
game bought actually etc WWII British course went teachers remember understand still
know especially told first ever Ancient History interested interesting long
started get look love also take go Vietnam Civil going people world old big
never good times like back always interest interest world old big
since interests something read part think reading time year World became
past two quite young find anything teacher know war military book
little really age age knew De well European grandfather taught great
Reven present learned Rome day every enough

Journal of historiography

tarihyazmi

2019

Winter 2023, 5(2)

Editör

Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK

İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa

Yayın Kurulu (Editörler Kurulu)

Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN- Kocaeli Üniversitesi

Prof. Dr. Cenk REYHAN-HBV Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN-Çankırı Karatekin Üniversitesi

Prof. Dr. Vefa Saygın ÖĞÜTLE- Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Prof. Dr. Güney ÇEĞİN-Pamukkale Üniversitesi

Doç. Dr. Fatih DURGUN- İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Güneş IŞIKSEL- İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Özlem ÇAYKENT- İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Doç. Dr. Arzu İBİŞİ- İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Özhan KAPICI- Hacettepe Üniversitesi

Doç. Dr. Ömer Faik ANLI- Ankara Üniversitesi

Yayımcı ve Yazı İşleri Sorumlusu

Ahmet ŞİMŞEK

Teknik Editör

Doç. Dr. İbrahim TURAN- İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa

İngilizce Editör

Dr. Özge ASLANMİRZA -Kocaeli Üniversitesi

Mizanpaj ve Yayın Editörü

Dr. Emre ELMAS- Trakya Üniversitesi

Dr. Can Tankut ESMEN- Trakya Üniversitesi

Editörden...

Dergimiz *tarihyazımı*, Türkiye'deki tarihçiliğin kendini anlaması, çözümlemesi, sorunları farketmesi, çeşitli yaklaşım ve yöntemlerle daha iyi örneklerin verildiği zengin bir alana dönüşmesine katkı vermeyi sürdürüyor. Bu çerçevede yayın serüvenini 10. sayısı ile devam ettirmektedir.

tarihyazımı, Türk tarihçiliğinin zenginleşmesi adına teori ağırlıklı çalışmaların yanında yeni yaklaşımlarla yazılan makalelere de yer vermektedir. Bu sayımızda 3 araştırma makale ve 2 çeviri makalesi yer almaktadır.

İlk makale Haldun Eroğlu'nun "Kaynak ve Etik" başlığını taşıyor. Çalışmada kaynaklardan bilim etiği bağlamında yararlanma yollarının neler olduğu, nasıl davranılması ve davranılmaması gerektiği konusu ele alınmıştır. İkinci makalede Cenk Reyhan ve Halim Kılıç "Türkiye'de Rankeci Tarihçiliğin İnşası: Ahmed Refik Altınay" başlıklı makaleyi sundular. Türkiye'de Rankeci metodolojinin ilk yansımalarını içemesi bakımından makale önem kazanıyor. Üçüncü makalede Onur Baltu yüksek lisans tezinden ürettiği "Niyazi Berkes ve Şerif Mardin: Türk Modernleşme Literatürü Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz" başlıklı makalesiyle katkı sağladı. Bunların dışında Okan Çekil "Ammianus Marcellinus'un Hunlara Dair Tasvirinin Doğruluğu", İlker Külbilge de "Kırılgan Sınırlar" makalelerinin Türkçe'ye çevirisini yaptılar.

Katkıları için yazar ve hakemlere çok teşekkür ederiz. 2024 Haziran ayında yayınlanacak 11. sayımız için makale ve yazılarınızı bekleriz.

Türkiye tarihçiliği için bir platform olan *tarihyazımı* dergisinin tarihçiliğimizin zenginleşmesi adına akademik yoldan taviz vermeden yürüyeceğine ilişkin inancımızı paylaşır, saygılarımızı sunarız.

Editörler adına
Prof. Dr. Ahmet Şimşek

Türk Tarihinin Kaynaklarında Bazı Etik Sorunlar*

Haldun EROĞLU**

Orcid/0000-0001-6362-6615

Öz: Tarihi olayların peşinden koşarak neler yaşandığını araştıran tarihçiyi en çok zorlayan, bilgiye ulaşmaktır. Geçmişte yaşanmışı bugüne taşıyan kaynaklar, tarihçiye bu konuda yardımcı olan en önemli gözlem aracıdır. Ne olduğunu bulmaya çalışırken, olayların belgelere yansımaması kadar, var olanın doğruluğu konusu da tarihçinin en büyük açmazıdır. Zira olayı yapan ile aktaranın zihinlerinin eseri olan tarihi olayların gerçek nedenini öğrenmek karmaşık bir süreçtir. Bu nedenle tarihçinin, geçmişten bugüne bilgi aktaran kaynakların saf olmadığını gözden uzak tutmaması gerekir. Nitekim tarihsel kaynaklar nesnel olma gayesi gütmeyizler. Gördüğü ya da duyduğu olayı aktaranın, olayı olduğu halinden ziyade olmasını istediği şekliyle yazması, onun kişisel beklentilerinden beslenir. Geçmişin monarşik yönetim biçiminin yarattığı yönetici yazar ilişkisi, aslında tam bir patronaj ilişkisidir. Yöneticinin muhitinde gelişen yazma eylemi, kaynak yazarını tam bağlılığa yöneltir. Böylece, yazarın beklentileriyle de örtüşen talepler bütünü, tarihsel olayları başka hale sokabilir. Türk tarihinin değişik dönemlerinde kaleme alınmış kaynaklardaki bilgilerin bugüne aktarılmasında da benzer durumla karşılaşmak mümkündür. Kendisi ve ailesinin meşruiyetine yönelik tepkileri ortadan kaldırmak isteyen yönetici; bu sorunu ortadan kaldırmaya yönelik amacıyla muhitinin parçası olan yazarları kullanmaktan geri kalmamışlardır. Bu çalışmada, Türk tarihinin kaynaklarının bu yönü ele alınacak, örnek olarak belirlenen eserler incelenerek söz konusu durumun olup olmadığı araştırılacak, şayet varsa günümüz tarihçileri açısından ne gibi etik sorunlar yaratıp yaratmadığı irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kaynak, Etik, Belge, Tarihçi, İntihal

* Bu çalışma, 3-4 Kasım 2023'te Muğla'da düzenlenen X. Tarihyazımı Çalıştayı'nda, "Tarihçi-Kaynak İlişkisinde Etik Sorunlar ve İmkânlar" adıyla yapılan sunumun genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, email: erogluh@ankara.edu.tr

Some Ethical Problems in the Sources of Turkish History

Abstract: The most difficult thing for a historian who researches what happened by pursuing historical events is to reach information. Sources that carry what has happened in the past to the present are the most important observation tools that help the historian in this regard. When trying to find out what happened, the issue of the accuracy of what exists, as well as the fact that events are not reflected in the documents, is the historian's biggest dilemma. Because it is a complex process to learn the true cause of historical events, which are the work of the minds of the one who made the event and the one who transmitted it. For this reason, the historian should not keep out of sight that the sources that transmit information from the past to the present are not pure. As a matter of fact, historical sources do not aim to be objective. The fact that the person who conveys the event he sees or hears, writes the event as he wants it to be, rather than as it is, feeds on his personal expectations. The relationship of the managing author created by the monarchical form of government of the past is actually a full patronage relationship. The writing action that develops in the manager's neighborhood directs the source author to full commitment. Thus, the totality of demands, which also coincide with the author's expectations, can transform historical events into another state. It is possible to encounter a similar situation when transferring the information in the sources written at different periods of Turkish history to today. The manager, who wants to eliminate the reactions to the legitimacy of himself and his family, has not stopped using writers who are part of his neighborhood in order to eliminate this problem. In this study, this aspect of the sources of Turkish history will be discussed, the works identified as examples will be examined to see if this situation exists, and if so, what kind of ethical problems it creates for modern historians will be examined.

Keywords: Source, Ethics, Document, Historian, Plagiarism

Extended Abstract

Scientific research has three stages: problematic, observation and hypothesis. The science of history also works accordingly. Resources are applied to make observations for the solution of the identified problem. Historians reach all kinds of historical events that they can observe from sources. Historical events occur in the way that people's feelings and thoughts turn into actions and are transferred to the next period. The biggest problem in this transmission is that the person recording the event reflects his personal feelings and thoughts into his writing. Therefore, the most difficult thing for a historian to illuminate the past is the contradiction caused by the interpretation of the source author to historical events. In this case, what the historian should do is to take into account the reasons why the person who wrote the historical event could not write and that the documents guiding him have not reached today in their pure form. What spoils the purity of history is the transmission of a historical event by shaping it in the mind of the person who keeps the record today. Because people tend to

express what they hope to see or hear rather than what they see. Memory gives form to testimonies through the mediation of perception, and the mind prefers one of perception. Then he reconstructs them by sorting them by expectations, previous information and what happened. On the other hand, because a person is passionate, passionate and manipulative, he remains under the influence of these feelings when transferring the events he witnessed or heard to later periods. Therefore, he makes an effort to change what he writes as he wants. Because he gets caught up in the mystery of the feelings that affect him. This is the truth, the historian; it should lead to thinking that the information is suspicious, not to blindly believe in what is transmitted, and to use the data by passing through serious criticism. Historical sources are not intended to reveal the truth, in this regard, the scarcity of sources, as well as the excess of them, can mislead the historian and bring about some ethical problems. The basis of this kind of problem encountered in the sources is that in monarchical administrations, managers feel the need to use culture for their own interests. For them, art, science, religion and language are a means of managing people, as well as a means of social hierarchy. The intellectuals of the period who wanted to grab a place around the palace also guided the society in accordance with the desires of the ruler through beliefs, traditions and languages. For this effort, which aimed to stay connected to the manager, they took advantage of all kinds of cultural elements, from artistic tastes, clothing style, eating and drinking habits, to religion, philosophy, science and language. Thus, both the manager and the writers who helped him were profitable. This relationship of interest created a patronage relationship between managers and scientists and artisans until the spread of the printing press. Dec. Those who worked for managers for the sake of their interests also felt honored by this relationship. This was literally the case in an important part of the sources of Turkish history. Those who wanted to gain an important place for themselves around the managers used their pens for this purpose. To a large extent, they preferred the way of transferring historical events to the next period by giving them the shape they wanted. Some writers even exaggerated their praise for the manager and wrote that if they received attention from them and obtained authority, they could use their pens according to their requests. Some of the source authors were accused of plagiarizing from earlier works in their time. In this study, the problems related to sources will be highlighted in the light of historical data, and it will be emphasized that historians should be careful when using information, taking all these into account, and not cause ethical problems that sources will cause.

Tarih yazımında tarihçiye yol gösteren kaynakların kullanımı ve etik meselesi, araştıracının dikkat etmesini gerektiren konuların başında gelir.

İncelemeleri sırasında; görmediği, bilmediği, şahit olmadığı olayı ortaya çıkarırken kullandığı kaynaklarda var olan sorunları göz önünde bulundurmakla birlikte mesleki ahlak olarak adlandırılan ve bir iş kolunda alanın mensuplarının uymak zorunda oldukları temel prensipleri ifade eden etiğe dikkat ederek ona aykırı eylemlere yol açacak girişimlerden kaçınmalıdır. Bilimsel araştırmalarda uyulması gereken etik kurallar Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından *Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi*'nin ikinci bölümünde şu şekilde belirlenmiştir;

Madde 4 (1);

- a) İntihal: Başkalarının özgün fikirlerini, metotlarını, verilerini veya eserlerini bilimsel kurallara uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendi eseri gibi göstermek,
- b) Sahtecilik: Bilimsel araştırmalarda gerçekte var olmayan veya tahrif edilmiş verileri kullanmak,
- c) Çarpıtma: Araştırma kayıtları veya elde edilen verileri tahrif etmek, araştırmada kullanılmayan cihaz veya materyalleri kullanılmış gibi göstermek, destek alınan kişi ve kuruluşların çıkarları doğrultusunda araştırma sonuçlarını tahrif etmek veya şekillendirmek,
- ç) Tekrar yayım: Mükerrer yayınlarını akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmak,
- d) Dilimleme: Bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmak,
- e) Haksız yazarlık: Aktif katkısı olmayan kişileri yazarlar arasına dâhil etmek veya olan kişileri dâhil etmemek, yazar sıralamasını gerekçesiz ve uygun olmayan bir biçimde değiştirmek, aktif katkısı olanların isimlerini sonraki baskılarda eserden çıkartmak, aktif katkısı olmadığı halde nüfuzunu kullanarak ismini yazarlar arasına dâhil ettirmek,

(2) Diğer etik ihlal türleri:

- a) Destek alınarak yürütülen araştırmalar sonucu yapılan yayınlarda destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar ile bunların katkılarını belirtmemek,
- b) Henüz sunulmamış veya savunularak kabul edilmemiş tez veya çalışmaları, sahibinin izni olmadan kaynak olarak kullanmak,
- c) İnsan ve hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalarda etik kurallara uymamak, yayınlarda hasta haklarına saygı göstermemek,
- ç) İnsanlarla ilgili biyomedikal araştırmalarda ve diğer klinik araştırmalarda ilgili mevzuat hükümlerine aykırı davranmak,

- d) İncelemek üzere görevlendirildiği bir eserde yer alan bilgileri eser sahibinin açık izni olmaksızın yayımlanmadan önce başkalarıyla paylaşmak,
- e) Bilimsel araştırma için sağlanan veya ayrılan kaynakları, mekânları, imkânları ve cihazları amaç dışı kullanmak,
- f) Dayanaksız, yersiz ve kasıtlı olarak etik ihlal isnadında bulunmak,
- g) Bilimsel bir çalışma kapsamında yapılan anket ve tutum araştırmalarında katılımcıların açık rızasını almadan ya da araştırma bir kurumda yapılacaksa ayrıca kurumun iznini almadan elde edilen verileri yayımlamak,
- h) Araştırma ve deneylerde, hayvan sağlığına ve ekolojik dengeye zarar vermek,
- ı) Araştırma ve deneylerde, çalışmalara başlamadan önce alınması gereken izinleri yetkili birimlerden yazılı olarak almamak.
- i) Araştırma ve deneylerde mevzuatın veya Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerin ilgili araştırma ve deneylere dair hükümlerine aykırı çalışmalarda bulunmak.
- j) Araştırmacılar ve yetkililerce, yapılan bilimsel araştırma ile ilgili olarak muhtemel zararlı uygulamalar konusunda ilgilileri bilgilendirme ve uyarma yükümlüğüne uymamak,
- k) Bilimsel çalışmalarda, diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri ve bilgileri, izin verildiği ölçüde ve şekilde kullanmamak, bu bilgilerin gizliliğine riayet etmemek ve korunmasını sağlamamak,
- l) Akademik atama ve yükseltmelerde bilimsel araştırma ve yayınlara ilişkin yanlış veya yanıltıcı beyanda bulunmak (“Yükseköğretim Kurumları Bilimsel”, t.y.).

Aynı yönergenin 5. maddesinde ise bilimsel araştırma ve yayın etiğine aykırı olmayan durumlar “Bir başkasının özgün üslup ve ifadesinin aynen kullanmamak şartıyla, anonim bilgilerin, bilim alanlarının temel bilgilerinin, matematik teoremleri ve ispatları gibi önermelerin çalışmalarda kullanılması etik ihlal olarak değerlendirilemez” olarak verilmiştir (“Yükseköğretim Kurumları Bilimsel”, t.y.).

Yönergede belirlenmiş ilkelerin bilimsel araştırma yapan her tarihçi için uyulması zorunlu olan ve dikkat edilmesi gereken prensipler olduğu unutulmamalıdır. Çerçevesi çizilmiş temel kurallar göz önüne alınarak bilimsel araştırmalarda kullanılan kaynaklar ve onlara dayanılarak yapılan çalışmalarda ortaya çıkan etik sorunu konusunun ele alınacağı bu çalışmada, yöntem olarak tarihi olayları aktaran kaynakların kendisinde var olan sorunlar ve nedenleri irdelenecektir.

Bilimsel araştırmalarda yöntem ve teknik konusunda bilgi veren tüm kitaplarda altı çizilen temel ölçüt olarak üç aşamadan söz edilir. Sorun belirleme, gözlem yapma ve hipotez geliştirme olarak belirlenen bu aşamalar, kuşkuyla dayalı her bilimsel sorunun cevabını aramanın en etkili yoludur (Ercan, 2017: 20-22). Bir bilim disiplini olduğu artık tartışılmaz olan tarih alanı için de aynı kurallar geçerlidir. Pozitif bilimlerde olduğu gibi sosyal bilim olan tarih disiplini de yukarıda bahsedilen üç aşamalı yöntemle sıkı sıkıya bağlı çalışır. Bu bakımdan; belirlenen sorunun çözümü için ortaya atılan soruların cevaplarının aranmasına dayalı olarak uygulanan yöntem, pozitif bilimlerdeki deney eksenli gözlemin, tarih için imkânsızlığı üzerine yapılan tartışmaların geride kalmasını sağlamıştır. Tarih disiplini için gözlemin kaynaklar üzerinden olayların takibiyle mümkün olduğu malumdur. Nihayetinde belirlenen sorunun gözlemlerle çözümüne yönelik çalışmanın sonucunda ortaya atılacak hipotez de sonrasında yapılacak ve doğruluğunu ya da yanlışlığını kanıtlayacak yeni araştırmalar neticesinde teze dönüşecektir.

Esasında tarih denilen olgu, toplumu etkileyen olaylar bütünüdür. Yadsınamaz biçimde neden sonuç ilişkisine dayanan her türlü tarihsel olay, kişilerin duygu ve düşüncelerinin eyleme dönüşme biçimiyle kendini gösterir. Bu sonuç da tarihin öznesinin insan olduğu gerçeğini ortaya koyar. Sonraki dönem tarihçisi için geçmişte gerçekleşen eylemlerin (Ercan, 2017: 63) kişisel duygu ve düşüncelerin eyleme dönüşmesinden kaynaklanan sübjektifliği sorunu, yüz yüze kaldığı önemli bir açmazdır. Tarih araştırıcısı için bu problem, çözmesi gereken ilk ve en önemli engellerden biri olmasına karşın onun tek sorunu bununla sınırlı değildir. Tarihçinin bilinmediği için araştırarak gün yüzüne çıkarmak sorunda kaldığı tarihsel olayların eylemi gerçekleştirenin hangi gerekçelerle buna kalkıştığı sorusuna cevap aramanın dışında aşmak zorunda kaldığı başka engeller de vardır. Esasında geçmişi aydınlatmanın en zor yanı; şahidin *olmuş şey*'e kattığı yorumdan kaynaklanan hadis (=olan) ile nakil (=aktarılan) arasındaki çelişkidir.

Geçmişte yaşanmış bir olaya şahit olmadığı için bilemeyen sonraki dönemin insanının öğrenmek istediği konuya hâkim olmasını sağlayan ve araştırması hakkında kendisine bilgi aktaran her türlü malzeme onun için kaynaktır. Kaynaklar, sözlü ve sözlü olmayan genel başlığı altında iki ana grupta toplanır. Genelde tarihçilerin ağırlık verdiği sözlü olmayan kaynaklar da kendi içerisinde kazılı, çizili, yazılı, sesli, görüntülü ve elektronik olmak üzere altıya ayrılır (Ercan, 2017: 431-432). Tarihçi için mutlak şart olan aktarımların doğruluğu, kaynak yazarının olaya şahit olmasıyla kesinlik kazanmaz. Asıl sorun, söz edilen tarihsel olayı kaleme alırken, yazarı bunu yazmaya yönelten etkenlerin neler olduğunun bilinmezliğidir. Ancak dile getirilen sorunu bugünün hâkim değer yargıları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kavramsallaşmış anlamıyla etik değer içerisinde ifade etmek, anakronik bir yaklaşım ihtimali de taşır. Zira her kaynağın yazıldığı zamanın koşulları birbirinden ve bugünden farklıdır. Kaynağın kaleme alındığı günün bilimsel yaklaşımı, yazma ameliyesinin gerekçeleri ve yazarı olayları aktarmaya sevk eden dinamikler göz önüne alındığında bu meseleyi etik değer açısından olduğu kadar biraz önce söz edilen sübjektiflik bakımından da ele almayı gerektirebilir.

Öyle ya da böyle şahidi buna zorlayan koşullar her ne olursa olsun sonuçta geçmişi yeniden kuran tarihçiye yol gösteren belgelerin içindeki olay ve olguların hiçbiri bugüne saf haliyle ulaş(a)maz. Tarihin saflığını bozan, olayın tarihçinin eline olduğu haliyle değil, olaylara tanıklık edenlerin/kaydı tutanların zihninde verdiği şekliyle aktarılmasıdır. Temel olarak insan, gerçekte gördüklerinden ziyade görmeyi ya da duymayı umduklarını ifade etme eğilimindedir. Zira hafızanın, algının arabuluculuğu ve duygusal durumla birlikte tanıklıklara şekil verdiği kabul edilir. Zihin, ardı sıra gelen algılardan özellikle birini tercih ederek onları beklentiler, önceki bilgiler ve “*ne olmuştur*” şeklinde sıralayarak boşlukları doldurur. Böylece ne anlatacağına da karar vermiş olur (Vansına, 2021: 27-28).

Kayıtların, kaydedenin zihninde biçimlenmesi kaynak denilen belgeyi kaleme alanın insan olduğu, ihtiras, tutku ve çıkar gibi insana ait duygular taşıdığı, tanık olduğu veya duyduğu olayları, sonraki dönemlere aktarırken hislerin etkisiyle değiştirme ya da kendi arzuladığı hale sokma arzusu ile doğrudan ilintilidir. Zira insan; gördüklerini kendisini etkileyen hislerle aktarır (Vansına, 2021: 28). Bu yüzden tarihçi, her şahitliğin doğruluğuna kuşkuyla bakma, elindeki malzemeyi buna göre değerlendirme zorunluluğu duymalıdır. Bu zorunluluk, incelediği olayı tüm yönleriyle ortaya çıkarmaya çalışana, geçmişten haber veren bütün şahitlikleri detaylı biçimde araştırmaya, aktarılan olaya gerçekten tanık olup olmadığını belirlemeye, verilen bilgilerin doğruluğunu kontrol etmeye sevk edecektir. Tarihinin yönelişi, tanıklığın gerekçelerini, biçimini ve amacını da kapsar ve böylece doğabilecek bilimsel sorunların daha başlangıçta engellenmesi sağlar (Halkın, 1989: 3). Söz konusu gereklilik, geçmişi öğrenmek isteyen ve onu insanlığa sunma çabasında olanı, nihayetinde sübjektif (ya da etik) bir problem olarak görülen kaynakların bu yöndeki niteliklerini göz önünde bulundurma, verilen bilgilere körü körüne inanmama, tüm belgeleri eleştiri süzgecinden geçirerek kullanma zorunda bırakır. Kaldı ki tarihi kaynaklar özünde nesnel (gerçeği ortaya çıkarma) olma amacı gütmmez. Bu durum dikkate alınmadığı takdirde “olmuş”u öğrenmek isteyen yanılarak önemli bir etik soruna yol açabilir.

Tarihin öğrenilmesinin önündeki en büyük engellerden biri de tanıklığın az oluşu ya da hiç olmayışıdır. Tanık olmazsa tarih de olmaz gerçeği, olayların bir biçimde aktarılmasının ne denli önemli olduğunun kanıtıdır. Ancak tarihi olayların öğrenilmesinde belgelerin azlığı kadar olaya tanıklık etmiş çok sayıda kaydın varlığının yarattığı zorluklar da bazı etik sorunları beraberinde getirebilir. Kayıtların olmamasının olayları anlamayı imkânsız hale getirmesi kadar belge fazlalığının da araştırılan olayın ortaya çıkarılmasını zorlaştırıcı özellik taşıdığını kabul etmek gerekir. Tanıkların olayları aktarma gerekçelerine bağlı olarak farklı bilgiler içeren tarafgirlik sorunu yanında, anlatılanlardan hangisinin doğru olduğu konusunda kuşkuya düşen tarihçi ister istemez bu problemlerin parçası haline gelmekle karşı karşıya kalabilir. Alman felsefeci Arthur Schopenhauer’un (1788-1860); “Kâğıt üzerine dökülen düşüncelerin kumsaldaki ayak izlerinden farklı olmadığı sonucuna varılabilir. Doğru, adamın yürüdüğü yolu görürsünüz, fakat yolda ne gördüğünü bilmek için onun gözlerine ihtiyaç duyarsınız”

(Schopenhauer, 2016: 126-127) cümlesiyle aynı yöndeki; “Tarihçilerin ihtiyaç duydukları daha fazla belgeden ziyade daha sağlam çizmelerdir” (Barzun-Graff, 1998: 34) sözünün sahibi İngiliz ekonomi tarihçisi ve eleştirmen *Richard Henry Tawney (1880-1962)* tam da bunu demek istemiş olmalıdırlar.

Kaynaklar, bu türden sorunlar barındırmaları dolayısıyla çok erken dönemlerden itibaren sert eleştiriye uğramaktan kurtulamamışlardır. Meseleyi bu açıdan ele alan *Michel de Montaigne (1533-1592)*, *Denemeler* adlı çalışmasının son sayfalarındaki *Kitaplar ve İnsanlar* bölümünde şunları kaydeder;

Ne yapacağız bu insanlarla? Yalnız kitaba girmiş tanıklıklara önem veriyor, insanlara kitaba girmedikçe, doğruluğu geçerli yaşı olmadıkça inanmıyorlar. Budalalıklarımızı harflere dökünce saygınlaştırmış oluyoruz. Okudum demek, birinden duydum demekten çok daha ağır basıyor. Ama ben, insanların ellerini ağızlarından daha inanılır bulmadığım, konuşurken saçmaladığımız kadar yazarken de saçmaladığımızı bildiğim ve bizim çağımızı geçmiş başka bir çağdan ayırmadığım için, Aulus Gellius ya da Macrobius kadar benim bir dostumu, onların yazdıkları kadar benim gördüklerimi öne sürebilirim. Onlar nasıl erdem için “uzun sürmekle daha büyük olmaz” diyorlarsa ben de doğruluk için, yaşı büyüdükçe akla daha yakın olmaz diyorum. Sık sık söylerim: “Örneklerimizi hep yabancılardan ve okul kitaplarından vermemiz ahmaklıktır düpedüz. Örnekler, Homeros’un, Platon’un zamanında olduğu kadar boldur bugün de. Ama biz düşüncenin doğruluğundan çok, örneklerin gösterişi peşindeyiz; kanıtlarımızı kitapçı Vascosan ya da Palantin dükkânından alıp kullanmak, kendi köyümüzde gördüklerimizden çıkarmaktan daha üstün bir doğruluk sağlarmış gibi. Ya da belki gözümüzün önündekileri ayıklayıp değerlendirmeye, onları sığağı sığağına eleştirip örnek haline getirmeye yatkın değil kafamız. Çünkü kendi tanıklığına güvenecek kadar bilgin ve yeterli değiliz dersek, yersiz söz etmiş oluruz. O kadar ki, bence en orta malı, en çok bilinen, en gösterişsiz şeyleri kendi ışıklı yanlarından görebilsek, onlardan doğanın en büyük mucizeleri, örneklerin en zenginleri çıkarılabilir, özellikle insan eylemleri konusunda. (Montaigne, 2021: 309)

A. Schopenhauer da bazı kitapları berbat olarak tanımlar ve yazılma sebeplerini sırf para kazanmak ya da makam mevki elde etmenin aracı olarak gördüğünü belirterek, yazarları kendi dönemlerinin egemen olan fikirlerinin dar alanında sıkışıp kalmakla, bataklıkta biteviye çırpınıp durmakla itham eder (Schopenhauer, 2016: 128). Bununla da yetinmez; bir yazarın malzemesini doğrudan kendi kafasından, bir başka ifadeyle müşahedelerinden çıkarmadıkça okunmaya değer olmadığı yargısında bulunur ve olaylara tanıklık ederek aktaranlardan sonra eleştiri sırasını, kitap imalatçıları, derlemeciler ve sıradan tarihçiler ile bunlara benzer diğerlerine verir. Ona göre saydıkları bu kişileri, malzemeleri doğrudan doğruya yukarıda suçladığı şekilde yazılmış kitaplardan almakla, bunları geliştirme ya da değiştirme şöyle dursun herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan kullanmakla suçlar. Alman felsefeci, kaynak ve etik konusunda

başka bir konuya daha parmak basarak oklarını çevirmenlere yönelterek, takip ettikleri yazarları tercüme edenleri, metinleri düzeltip değiştirmekle suçlayarak kaynak ve etik konusunda çok önemli bir konuya değinir. Yapılanı küstahça bulduğunu ekleyerek, bunu yapanlara başka insanların eserlerini rahat bırakmalarını, çevirmeye değer buldukları kitapları kolaysa kendilerinin yazmalarını salık verir (Schopenhauer, 2016: 144, 146).

Esasında tarihi kaynaklardaki sorunun temeli; siyasal iktidarın sağlanmasının en önemli araçlarından birinin kültür olmasına dayanır. Zaman içerisinde; sanat, bilim, din ve hatta dil, hem insanları yönetmenin hem de toplumsal hiyerarşinin bir aracı halini alınca baskın kültürün uzmanlaşmış entellektüelleri; inançlar, gelenekler ve diller üzerinden itaat eden toplum ile yöneten iktidar ilişkilerini belirleyenlerin başında gelmeye başladılar. Bunu sanatsal beğenilerden, giyim tarzına, yeme içme alışkanlıklarından, din, felsefe, bilim hatta konuşulan dile kadar her türlü kültür unsurlarından faydalanarak yönlendirdiler. Böylece bağlı oldukları yöneticilerin etkisini sürdürme çabası göstererek, mevcut siyasal durumun devamını sağlarken kendi konumlarını garanti altına almayı öncelikli görev haline getirdiler (Swartz, 2011: 11, 18). Maddi ve idari anlamda iktidar sahibinin etrafında şekillenen ve onun kontrolü altında gelişen entelektüel muhit, iktidar sahibi için gerekli olan bu zorunluluktan faydalandı. Ortaya çıkan sonuç entelektüellerin etki alanını iktidar sahibinin aksiyon sahasının içine hapsetti. Özellikle yazı geleneğinin iktidarın izin verdiği ölçüde ve onunla iç içe olan eğitim kurumlarında olduğu düşünüldüğünde, buradan yetişenlerin kaleminden çıkan yapıtların içeriğinin, iktidarın gücünü perçinlemede rol oynayan en önemli aygıt olması kaçınılmaz hal aldı. Böylesine ciddi etik sorun taşıyan eserleri kaleme alan dönemin entelektüelleri, iktidar etrafında muhit bulabildikleri ve kazanımlarını baştakilerin himmetine borçlu oldukları için yönetici ya da sistem eleştirisi yapmaktan veya yanlışı dile getirmekten her zaman kaçındılar (Eroğlu, 2021: 20-21). Zira matbaanın yaygınlaşmasına kadar muhtaç oldukları hükümdar ve seçkin sınıfı, bu bakımdan bilgin ve sanatkârların velinimetini konumundaydılar. Hükümdar ve entelektüeller arasında çıkara dayalı gelişen bu ilişki, hanedan içi çekişmeden kaynaklanan rekabet ve üstünlük yarışında hizmetliler kadar bilim, sanat, edebiyat ve şairleri de taraf yaptı (İnalçık, 2005: 9-10). Önemli bir kişi olma şansı, yöneticinin iltifatına bağlı olduğundan eli kalem tutan herkes yazdıkları eserleriyle şan, şeref ve refahı, hükümdar ve seçkinlerin saraylarında arayıp, (İnalçık, 2005: 13, 15) İnalçık'ın altını çizdiği haliyle Fuzuli'nin Şehzade Bayezit'e yazdığı mektubunda dile getirdiği gibi *hidmet-i şerife teveccüh etmek* gayesi güttüler (İnalçık, 2005: 65).

Genelde ilmiye sınıfına mensup yazar ile yönetici arasında gelişen bu türden patronaj ilişkisi, hiyerarşinin temel prensipleri arasında yer aldığı için bugüne kalan kaynaklardaki etik sorunların ana sebebinin oluşturdu. Bu sorun sadece sonraki dönemlerin değil eski zamanların da en önemli problemi arasında yer alıyordu. Mesela İslam öncesi Türk tarihine dair yerli kaynakların az oluşunun yanında var olanların da yönetici veya seçkinlerin talepleriyle yazılmış olması

aynı soruna işaret eder ki bu yüzden araştırmalarda söz edilen tarihi metinlerin daha dikkatli değerlendirilmesi zorunluluğu doğar. Bilge Kaçan'ın emriyle isteklerinin taşa kazındığı anıt yazıtlar başta olmak üzere diğer tüm mezar kitabelerinde durum aynıdır. Özellikle Bilge Kaçan'ın diktirdiği taşların; itaati, karşı gelmemeyi, halka ve beylere kaçan otoritesine boyun eğmeyi salık veren satırlarla dolu olması bunun kanıtı niteliğindedir (Barthold, 2006: 9). Türlere dair bilgiler içeren Çin yıllıklarındaki kayıtlar da, yazarlarının devletin resmi yazıcısı olmaları ve kaydedilen verilerin taraflı bir gözle yazılması sebebiyle aynı şekilde sübjektif değerlendirmeler içerir.

Türlerin İslam coğrafyasına girmesi ve İslam dünyasıyla tanışmasının ardından yazım geleneğinde kendini gösteren değişime rağmen benzer etik sorunlar dönemin kaynaklarına yansımıştı. Hiç şüphesiz ki İslami dönem Türk kaynakları bu türden etik sorunlarla doludur. Zira, okuma yazma geleneği yöneticinin kontrolündeki dini kurumlar içerisinde oluşmuş, bu da yazarları hem inançsal bir formasyonla şekillendirmiş, hem de yukarıda değinildiği gibi hamisi durumunda bulunan yöneticinin istemediği konuyu yazamamasına yol açmıştı. Söz gelimi Karahanlı döneminde siyasal iktidarın aldığı yeni hali betimleyen önemli çalışma, dönemin özelliğini anlamak açısından oldukça önemlidir. Balasagunlu Yusuf tarafından kaleme alınan ve Edebülmülük, Ayinülmemleke, Zinetülümera, şahnâmei Türki, Kutadgu Bilig gibi değişik adlarla anılan eser, doğrudan Karahanlı Hanı Tavgaç Buğra'ya sunulmuştu (Yusuf Has Hacib, 1994: 7). Yusuf'un eserinin en önemli yönü, Karahanlı dönemine ait bir öğreti kitabı olarak kabul edilmesine rağmen esasında ilk normatif çalışmalardan biri olmasıydı. Yazar, eserinde verdiği bilgilerin herkese faydalı olduğu ancak en çok yöneticilerin yararlanacağı, dahası hükümdarların önemle korunmasının gerekliliğini vurguladı ki bu da on birinci yüzyıl kaynağının siyasal iktidar açısından normatif yönünü ortaya koyuyordu (Eroğlu, 2021: 119). Yusuf, beyler arasında Türlerin en iyi olduğunu yazdı ve Karahanlıların soylarını bağladıkları Alp Er Tonga'dan bahsederek atalarının kahramanlıklarını övdü. O büyük bir gururla dünya hâkimiyetinden bahsetti. Bunu hedef olarak koydu ve gerçekleştirmenin yolunu çokça fazilete sahip olmak esasına dayandırdı. Kılıçla ancak düşmanın boynunun kesilebileceğini, ülke ve halkın kanun yolu ile düzen içinde tutabileceğini kaydetti (Yusuf Has Hacib, 1994: 31). Ona göre yönetici, ay ve güneş gibiydi ve dünyayı aydınlatan kişiydi. Balasagunlu; yöneticiyi kutsal saydı ve onu aldığı tedbirle memleketi derleyen, düzenleyen, koruyan, zenginleştiren kişi olarak tasvir etti. Bunun şeriatın emri olduğunu da hatırlatarak İslam'a vurgu yapmaktan geri durmadı (Yusuf Has Hacib, 1994: 40, 42).

Kutadgu Bilig'den hemen sonra kaleme alınan ve Selçuklu dönemi kaynaklarından olan Siyasetname, her ne kadar bir öğreti kitabı gibi görünse de asıl olarak siyasal iktidarın çerçevesini çizen içeriğe sahiptir. Aynı zamanda devlet adamı olan Nizamülmülk, kaleme aldığı eserinde otoritenin sağlanması kavramsal çerçevesini çizerken yönetici ve onun etrafındaki siyasal iktidar alanının kuramsal temelini ortaya koymayı hedefleyen amaç gütmüştü. Siyasal iktidarın alanını belirleyen yazar, İran devlet geleneği ile İslam öğretisine

dayanan doktrinini eseriyle ortaya koyarak normatif bir çalışma kaleme almıştı. Temel gayesi; sultanlara ilahi inançla itaat eden ve onu kutsallaştırmakla görevli olduğunu hissettiren bir idareci olduğunu gösterme çabasıydı. Türk, İran ve İslam geleneğine dayanan kanıtlarla hareket etmişti. Tanrı, birini seçerek lider yapardı. Amacı, yarattığı insanların kendi adaleti içerisinde yaşamaları ve devletin bekasını hedeflemelerini istemesiydi. Dünya işlerini düzene koyma, kullarının huzurunu sağlama işini ona verirdi. Liderin görevi, fitne, fesat ve karışıklık kapısını kapatmak, buna sapanları yok etmek, ya da yola getirmektir. Bu gerekçe, Tanrı'nın belirlediği lideri, haşmetli ve heybetli görünmeye sevk ederdi. Kulları görsün ve farkında olsunlar diye haşmetli lideri onların gözlerine ve gönüllerine sokardı. Bu aslında Tanrı'nın kullarından birine saadet vermesi demekti. Saadet, devlet anlamına geliyordu. Devlet sahibi lider, akıl ve bilgi ile donatılmıştı. Ayrıca hak edenlere makamlar ve mevkiler de verirdi. Onun yarattığı makam ve mevkide oturanlar, din ve devlet işlerini yoluna sokmalıydı. Tanrı'nın adaletini ona tabi olan kullarına yaymak, liderlerin asıl göreviydi. Ayrıca liderler, insanların ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydılar. Kanal açmak, ırmak yataklarını kazmak ve üzerlerinden geçebilmek için köprüler yapmak, tarım alanlarını verimli hale getirmek, kalelerde surlar inşa etmek, kentler kurmak, ana yollar üzerine güvenlik karakolları inşa etmek, medreseler yapmak, diğer görevleri arasındaydı (Nizamülmülk, 1999: 146-148).

Kaynakların yazılış gerekçeleri açısından Osmanlı dönemindeki durum yukarıda verilenlerden farklı değildi. Anadolu'nun karmakarışık siyasal ortamında oluşum evresine başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun ardı sıra iktidara gelen yöneticilerinin en büyük kaygıları meşruiyetine yönelik muhalefetti. Her zaman önceliklerini bu tür endişeleri ortadan kaldırmaya verdiler. Amaçlarına ulaşmak ve söz edilen sorunu çözmek adına dönemin entelektüellerinden destek istemekte hiç beis görmediler. 1402 Ankara bozgunundan sonra yıkılan devleti yeniden ayağa kaldıran Mehmet'in (I) oğlu Murat (II) bunlardan biriydi. O, her ne kadar gerek Anadolu'da, gerek Rumeli'de askeri gücüne dayanan bir başarı ele etmişse de, en büyük endişesi, Timur istilasının yarattığı etkinin hala devam ediyor olmasıydı. Daha babasının ölümünden sonra iktidarı ele alır almaz beylerin kendisine karşı giriştikleri hamleler, siyasal iktidarının meşruiyeti açısından önemli soru işaretleri içeriyordu. Bunun için akıllıca davrandı ve Oğuzculuğa sarıldı. Amacına hizmet etmek için saray görevlisi olan ve babasından iyi eğitim almış Arapça ve Farsçaya hâkim Yazıcızade Ali'yi buldu. Ona bir tarih kitabı kaleme alması emrini verdi. Niyeti, iddia edildiği gibi (Bakır, 2008: VII) Türklük şuuru, Türk Kültürü ve Edebiyatı'na olan bağlılığı ya da Türkçe yazma geleneğini canlandırma isteği değildi. Hedefi, Osmanlı tarihi açısından ilk normatif çalışma niteliğinde bir kitap yazdırmak, böylece Timur soylular ile girilen siyasal iktidar kavgasında kaybedilen itibarın yeniden elde edilmesi ve oluşturulmaya çalışılan Osmanoğlu otoritesinin sağlanması için geleneksel mirastan yararlanmaktı (Eroğlu, 2021: 246). Selçuklu zamanı eserinden aynen alınarak başına Oğuzname eklendi ve önceki dönemin mirasına sahip çıkıldığı gösterilmeye çalışıldı. Arzulanan

Osmanoğlu ile Çinggis soyluları karşılaştırarak Murat'ın hanedanının hepsinin üstünde olduğunun kanıtlamaktı. Bu aslında dedesinin, Timur karşısındaki başarısızlığı ile elden kaçırdıkları siyasal iktidarlarını, yeniden ve güçlü bir biçimde kurma çabasının en görünür haliydi. Özellikle Oğuz'dan sonra Kayılar'dan olanların hep han olageldiğinden bahsedilerek Arap ve Acem dünyasının birliğini sağlayan orduların başında, din düşmanı kafirlere karşı savaştan Murat, uhrevi ve dünyevi lider olarak gösterildi. Yazıcıoğlu Ali, Osmanoğullarının Çinggislilerden ileri görüldüğü iddiasını şer'i ve örfi hukuka dayandırdı. Tüm Türk hanlarına, Murat'a itaat etmeleri tavsiyesinde bulundu (Bakır, 2008; 24). Böylece Murat, Anadolu'yu fetheden Selçukluların mirasçısı sayıldı (Eroğlu, 2021: 247).

Benzer şekilde Mehmet (II) de bu yola başvurmuştu. Yarattığı Osmanlılık ideolojisinin esasını, teoride biçimlendirme işini kaleme aldırıldığı teşkilat kanunnamesiyle yaptı. Yazılı ilk kanunname olan bu metin, aslında Mehmet'in siyasal iktidarının meşruiyetinin normatif yönünü oluşturuyordu. Devlet adamlarının yerleri, padişaha arza kimlerin çıkabileceği, idari işlerinin yürütülmesine dair kuralların nelere olduğu, suçlar, görev karşılığı ücretlerin miktarları, diğer devletlerin vereceği vergiler ile hanedan ve devlet erkânının elkab örnekleri gibi farklı konuların yer aldığı üç bölümlük kanunname, görünüşte bir protokol kuralları bütünüymüş gibiyse de aslında tam anlamıyla Mehmet'in temsil ettiği Osmanoğulları siyasal iktidarının sınırlarını belirleyen, normatif bir çalışmaydı. Kanunnameyi protokol kuralları metniymiş gibi gösteren hükümlerine karşın "*Bu kanunname atam ve dedem kanunudur ve dahi benim de kanunumdur. Evlad-ı kiramım neslen ba'de neslin bununla amel olalar*" (Özcan, 1980-81: 29) maddesi, Mehmet'in (II) asıl gayesinin babası Murat (II) ve dedesi Mehmet (I) zamanının en büyük sorunlarından biri olan Timur istilasının izlerini yok saymaya yönelik çabasını ortaya koyuyordu. Çabası, Murat (II) zamanında Osmanoğulları'nın Oğuz'a uzanan soy çizelgesi üzerinden Çinggis soylularına göre üstün olduğu vurgusuydu (Eroğlu, 2021: 254-255).

Ama kaynak ve etik bakımından on beşinci yüzyılın asıl sorunlu eseri, Mehmet'in (II) oluşturmaya çalıştığı yeni imparatorluk modelinin doktrineri olmayı hedefleyen Tursun'un kaleme aldığı *Tarih-i Ebu'l-Feth* adlı kaynaktı. Mehmet'in ölümünden sonra yazdıklarıyla Tursun'un belirlemeye çalıştığı ideoloji, kanunnamede eksik kalan yönleri tamamlamaya yönelikti. Ona göre lider kutsaldı ve mutlak egemendi. Tursun, Tanrı'nın yeryüzünde kendi emirlerini tebliğ edecek bir halife yaratacağını emrettiği kutsal buyruğunu kaynak göstererek, bu emri yerine getirecek yöneticiye tebaanın, onun kutsallığını dikkate alarak sorgusuz sualsiz şükretmesi ve itaatte kusur göstermemesi esasının altını çizdi (Tursun Bey, 1977: 3 vd.). Âli Osman'ın yöneticisi, her şeyin üstündeydi ve tebaanın ona ihtiyacı vardı. Yöneticinin mertebesi şerefli, vücudu uluydu. İnsanlar tabiatları gereği kavgaya yatkın oldukları için, birlik ve düzen içinde yardımlaşarak yaşamalarını sağlama adına, örf denilen bazı hukuksal kurallara gereksinim duyarlardı. Kuralları belirleme görevini yöneticiler üstlenirlerdi. Onların aldığı tedbirler, insanların hayatını düzene soktuğu için halk

ona itaat etmeliydi. Yöneticinin vücudu, akıl ve his ile donatılmıştı ve herkes takdir olunan bu nimete şükretmeliydi (Tursun Bey, 1977: 10-13).

Sınırlarını en geniş haliyle belirlediği yeni yönetici modelini, uhrevi olarak destekleyen bilgileri ekledi. Ululemre itaati zorunlu kılan kutsal emir ile peygamber ve melekler dışında, sultanınkinden yüksek, başka bir rütbenin olmadığını belirten hadise yer verdi (Tursun Bey, 1977: 13). Yaratılanlardan bazılarının diğerlerinden üstün kılındığını belirten ayeti kanıt göstererek yöneticilerin diğer insanlardan üstün olduğunu yazdı. Yöneticide olması gereken vasıfları, Nasiruddin Tüsi'den alıntıladi. Bunlar üçe ayrılıyordu. İlki, iyiyi kötüden ayırabilme yeteneği yani natıka kuvveti, ikincisi bahadırılık, yiğitlik, korkmadan her işe atılabilme anlamında olan gazap kuvvetiydi. Üçüncüsü de şehvet, yeme-içme, evlenme gibi insanı duygular olan şehvani kuvvetti. Bunlar; adalet, cesaret, sefahat ve neslin devamı olarak belirlenmiş kıstaslardı. Yöneticideki hikmet, şecaat, iffet, adalet vasıflarına kerem, vefa, vakar ve mürüvveti de kattı. Yönetici, adalet, hilm, cömertlik ve hikmet sahibiydi olmalıydı. Sıralanan vasıflar yöneticinin övülme ve onun hakkında güzel sözler söylemenin gerekçesiydi. Tüm bu vasıflar devletin ve saltanatın devamı için gerekliydi (Tursun Bey, 1977: 16-23). Normatif eserine, tarih boyunca yöneticilerin o ana kadar hep olduğu bundan sonra da olmaya devam edeceğini belirterek devam etti. Belirlediği ilkelere göre iyi bir devlet yöneticisi; güzel nam salmalı, ahiretini kurtarmak için çok çalışmalı, para ve mal harcama yoluyla kalp kazanmalı, adalet ve faziletle ülkesini kalkındırmalıydı. Tursun, Mehmet'in iyi huy ve vasıfları üzerinde topladığını, başka ülkelerin yönetilmesinde, kurtarılmasında, düşmanın yok edilmesinde, hazinenin zenginleşmesi ve saltanat işlerinde son derece başarılı olduğunu, yaptığı onca güzel işlerin hikmet taşıdığını yazdı (Tursun Bey, 1977: 31-33). Tursun'un kaleminden çıkan bu satırlar, esasında çalışmasının normatif yönünü ortaya koyuyordu.

Mehmet (II), yukarıda dile getirilen kanunnamesiyle meşruiyeti üzerinde herhangi bir gölge bırakmamak için benimsediği prensipleri kanun haline getirerek kayıt altına almasının yanı sıra hoşlanmayacağı konularda yazanları cezalandırıyordu. Ünü, şanı, şöhreti ne olursa olsun yazar takımı, arzusu dışında kalem oynatırsa, gazabına uğrardı. Mevlâna Abdülkadir, Nahifi ve Velîyüddin oğlu Ahmet Paşa bunlardandı. Her üçü de kalemiyle padişahı kızdırmalarının karşılığını sürgün edilmekle ödemişlerdi (İnalçık, 2005: 17). Mehmet (II) döneminde yazdıkları dolayısıyla kitapları yakılarak zehirletilmek üzere sürgüne gönderilen bir diğer isim de Sinan Paşa'ydı. O canını kurtardı. Ancak Bayezit (II) zamanında, çağdaşı âlimleri bile beğenmediği için eleştiren Molla Lütüfi diğerleri kadar şanslı değildi. Zındıklıkla suçlandı ve tutuklandı. Canını kurtarmak için yine kalemine başvurdu. Masumiyetini ileri gelenlere şiirler yazarak ispat etmeye çalıştı. Lakin kalemi, celladın kılıcı kadar keskin ve etkin değildi. Başı gövdesinden ayrılarak öldürüldü (Aslan, 2021: 52-53).

Mehmet'in oğlu Bayezit de (II), İdrisi Bitlisi'ye seleflerinin tarihini doğrulaması ve hanedanın ahvâlini ve yaptıklarını açıklayan bir tarih yazmasını emretmişti. Yazar bu talebi eserinde şöyle kaydetti;

Osmanlı saltanatının başlangıcı olan 710/1310 yılından bugünkü gün olan 908/1502-1503 yılına kadar, bu yüce hanedanın ahbârını tashih ve ahvâl ü âsârını izah etmek üzere, hâs ve avâmın nezdinde rağbet görecektir, belagâtli bir üslûp ile zarif ve lâtif bir telifin tertip ve tanzimi hususunda, uyulması vacip olan sultanın emir ve fermanını bu fakir-i hakire ulaştırdılar. (İdris-i Bitlisi, 2013: LVIII).

Yönetici ve seçkinlerin canını sıkı düşüncelerini kaleme alanların cezalandırılmasının yanında aykırı fikirler yazmanın yaratacağı sorunların farkında olan ve başından itibaren bundan kaçınanlar için sonuç her zaman olumlu oluyordu. Bu yüzden yazma ameliyesini, tarihi olayları nesnel biçimde aktarmaktan ziyade hem sahip olduklarını kaybetmeme hem de yeni ikballer elde etmenin aracına dönüştürdüler. Haliyle olandan ziyade olması isteneni kaydetmeyi tercih edenler için kitap yazmak, yöneticilerin gönlünü okşamamanın ve istediklerini almanın en etkili yöntemlerden biri haline geldi. Bu yola başvurma ve taleplerini dile getirmede sınırları aşanlar, hatta kelimelere takla attıranlar bile vardı. Ada'i-yi Şirazi çitayı en yukarı taşıyanlardandı. Kalemine yansıdığı haliyle o, dönemin padişahı adına yazdığı eserinde, hamisi Selim'e (II) şöyle sesleniyordu;

Sen güneşsin, bense senin yolunda bir zerreyim

Senin huzurunda, zerreden de değersiz bir şeyim

Eğer acımandan dolayı senden bir ilgi görürsem

Bir zerre gibi kara topraktan yükselirim

Sözün sancağını öyle bir yükseltirim ki

Utarid'in kalemi elinden düşer. (Ada'i-yi Şirazi, 2007: 21)

Osmanlı saray çevresinde muhit bulan yazarların neredeyse tamamında benzer yönleri görmek mümkündür. Hatta bu tarz yazma usulü bir gelenek haline almıştı. Altı çizilen yazma geleneği, yöneticinin rahatsızlık duyacağı satırları yazanların cezalandırılmasının aksine hoşuna gidecek şekilde kalem oynatanların ödüllendirmelerinin önünü açtı. Buna dair çok sayıda örnek göze çarpar. Söz gelimi; Hünername yazarı Seyyid Lokman yaptığı övgülerin karşılığını alanlar kervanına katılanlardandı. İran Seferi'nde Osmanlı padişahı Süleyman'ı (I) öven satırlarının karşılığını yüklü bağışla almıştı. Süleyman ona karşı oldukça bonkör davrandı. Sadece nakit olarak değil aynı zamanda önemli bir görev verecek kadar cömertliğini gösterdi. Seyyid Lokman, övgüsüne karşılık önemli bir görev de kapmayı başarmıştı. Mısır defterdarlığına atanmasını kaleminden dökülenlere borçluymuştu. Süleyman (I) döneminin en önemli kaynak yazarlarından olan Celalzade Mustafa da sunduğu bir kasideden dolayı yaklaşık kırk beş bin altınla ödüllendirilmişti (İnalçık, 2005: 29-30, 61-62). Celalzade'nin Selim (I) ve oğlu Süleyman (I) dönemlerinin en önemli kaynakları arasında sayılan Selim-nâme ve

Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l Mesâlik adlı eserlerin yazarı olduğunu da unutmamak gerekir.

Yazarlar, bu tür eserleri yazarken inancı da buna alet etmekten geri durmadılar. Dünyevi siyasal güç sahiplerinin himaye ve inayetlerini kazanmanın yanında öbür dünyada Tanrı'nın rızasını, Peygamber ve velilerin şefaatinin elde etmenin aracı olan kaside ve şiiri kullandılar. Şairlerin kaside ve şiirleri, yöneticileri övmek ve onların yakınında yer almak için önemli rol oynuyordu. Yine Süleyman'dan (I) inayet bekleyen Sahî ve Âşık Çelebi bunu dile getirmekten kaçınmayanlar arasındaydı. Bu tür gönül okşayıcı satırlardan çok memnun olan şehzade ve padişahlar sırf bu yüzden sürekli övücü şiir ve kasideler kaleme alan şair ve yazarları, muhasib (nedim) olarak yanlarında tutmaya özen göstermişlerdi (İnalcık, 2005: 23, 42-43, 48).

Kaynaklarda var olan sorunlara dair hususların yer aldığı yukarıdaki aktarılanların dışında özellikle istinsah (kopyalama=çoğaltma) edilmiş nüshalarda da oldukça önemli etik sorunlar bulunmaktadır. Müstensihlerin eserleri kopya ederken yaptıkları oynamalar ciddi sayılabilecek sorunlara yol açar. Her ne kadar yumuşak bir ifadeyle suskunluk, sansür veya otosansür olarak adlandırılrsa da (Aslan, 2013: 50, 59) esasında ortaya çıkan sonuç tam olarak etik soruna işret etmektedir. Sonraki dönem tarihçilerinin müstensihlerce yeniden inşa edilen eserleri kullanırken dikkatli olmaları, kaynak yazarının aktarmaya çalıştığı olayları herhangi bir değişikliğe uğramamış haliyle ortaya çıkarmaları, tarihsel gerçekleri ortaya koymak için bir zorunluluktur. Bunun çok zor ve uğraştırıcı bir uzmanlık alanı olduğunu eklemek gerekiyor.

Tarihi kaynaklarda göze çarpan sorunlardan bir diğeri ise yazarın kendi döneminden önceki olaylarla ilgili verdiği bilgilerin doğruluğu konusundadır. Önceki dönemlere dair olayları aktaran yazarların bu bilgileri nereden aldıklarına dair açıklamada bulunmamaları, sorunun kaynağını oluşturur. Kaydettikleri bilgileri başka bir kaynaktan almışlarsa bile o eseri yazarın zihninde şekillenerek aktarılan veriler, bu kez onun zihninde yeni bir hale bürünme riski taşır. Zaten olayı gerçekleştiren kişinin niyetini, kendi düşün dünyasında kurarak aktaran ilk kaynağın bilgileri, ondan alıntı yapanın zihninde yeniden şekillenince sonraki dönemin tarihçilerine bambaşka bir biçimde ulaşması sonucunu doğurduğu inkâr edilemez. Geline yerin tarihsel olayların gerçekte nasıl olduğu konusundaki şüpheleri arttırarak yeni bir etik soruna yol açtığı da ileri sürülebilir.

Buna dair en çarpıcı örnek, biraz önce bahsedilen ve Bayezit (II) tarafından seleflerinin yaptıkları ile Osmanlı hanedanının eserleri hakkında bilgi vermesi için yazılmasını emrettiği İdris-i Bitlisî'nin eseriyle ilgili dönemin ileri gelenlerinin iddialarında karşımıza çıkar. İdris-i Bitlisî eserinde kendinden öncekilerin yazdıklarından intihal yapmakla suçlanmıştır. O, savunmasında çok ağır sözler kullanmış, akbabaların ile her kurt ve leş yiyenlerin yarı bıraktıkları yemlerde gözünün olmadığı yazmıştı. Bitlisî kendisini ceylan avlayan aslana benzetirken, ithamda bulunanları artıklarından istifade eden tilki ve çakal olarak

niteler. Devamında sahip olduğu ilmin, yazmasına izin verecek seviyede bulunması dolayısıyla buna muktedir olduğunu ekleyerek şunları kaydeder;

Suphanallah! Zamanımızın insanları insaf şivesine ne kadar da yabancılaşmışlar. Zulüm, akılsızlık ve cehalet ülkesinin rezil ve alçakları nasıl da mürüvvetle dolup taşmışlar. Âl-i Osman Devleti'nin ortaya çıkışının başlangıcından şu ana kadar iki yüz yirmi yıl geçmiş olmasına rağmen Rum memalikinin kendilerini fazilet ve isti'dât sahibi addedenleri ile kendilerini ilim ve irşâd ehline benzetenleri, cennet-mekân olan padişahların sonsuz ihsânlarıyla zenginliklere gark olmalarına rağmen (Osmanlı padişahlarının) müşrikler karşısında gösterdikleri kahramanlık ve fütuhatıyla ilgili içtihatlarından ve gerçekleşen vâkıâlarından tek bir destânı bile şanlı padişahların yaptıkları iyiliklerine karşı teşekkür bâbında yâdigâr olarak bırakmamışlardır. Bu mazlum fakir ve mahrum hakir onların gördükleri ihsanlardan zerre kadar görememiş olmasına rağmen perilerin maskesi işbu sekiz cennette ihsan sahibi padişahların köhne hikâyelerini ve tarihlerini ortaya koydum. (İdris-i Bitlisî, 2013: XXXI)

Sonuç olarak; verilen bilgilerden, tarihçilere aktardıkları olaylarla yol gösteren kaynakların yazarlarının eserlerini kaleme almalarındaki temel motivasyonlarının şan, şöhret, itibar, makam ve gelir kazanma amacı olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaçla kaleme alınan eserlerin, hamileri olan yöneticilerin siyasal amaçlarına hizmet etmeyi hedeflemelerinden dolayı, tarihsel olayların gerçek hallerini aktarmaktan ziyade istenileni almaya yarayan bir araç haline dönüştüğü sonucuna ulaşılmaktadır. Eser sahipleri yazdıklarıyla kendi arzularını elde ederken, hamilerine de gerekli siyasal meşruiyetlerini sağlama imkânı vermişlerdir. Yazılanlardaki normatif unsurlar, dönemin siyasal ve entelektüel muhitinde yarattığı etkiyle politik sonuçların kazanılmasını sağlarken, yönetici sınıf dışındakiler nezdinde padişahı kutsal kişiliğe dönüştürmüş, itaati mutlak sonuç şekline büründürmüştür. Böylece o dönem için geçerli olan itaat düzeninin inşası sağlanmıştır. Bu yüzden tarihçilerin kullandığı tarihi kaynaklar, tarihsel olayların doğru şekilde aktarılmasından ziyade mevcut siyasal iktidarın himayesine muhtaç yazarların kendi ikballeri ile hamilerinin siyasal meşruiyetlerini sağlayan niteliğe bürünmüşlerdir ki bu da oldukça önemli bir etik soruna işaret etmektedir. Dönemin yönetici ve entelektüelleri arasında karşılıklı çıkar ilişkisinin ana hatlarını belirleyen kaynakların içerdiği etik sorunlar, söz konusu eserlerden yararlanarak geçmişi anlamaya çalışan modern tarihçiler için oldukça önemli bir sorundur. Özellikle H. İnalçık'ın deyimiyle yazar ve yönetici arasındaki patronaj ilişkisi çerçevesinde kaleme alınan ve dönemin olaylarını aktaran kaynakların barındırdığı subjektifliğinin etik sorunlar taşıdığı akıldan uzak tutulmamalıdır. Çok ciddi eleştiri süzgecinden geçirilerek kullanılmak zorunda olunan kaynak eserlere körü körün bağlanılmamalı, yazarın eseri kaleme alma amacı göz önünde bulundurulmalıdır. Kaldı ki, kaynaklarda bile bazen aynı konuda iki farklı görüşlerin değişik sayfalarda yer aldığıyla karşılaşmak mümkündür. Kaynaklarda karşılaşılan bu tür sorunları ciddi eleştiri süzgecinden geçirmeyen tarihçiler, alıntı yaptıkları eserlerde aynı konuda zıt görüşleri

farkında olmada kendi çalışmalarına aynen aktarma dikkatsizliğine de düşebilirler. Bu da ciddi bir etik kural ihlali olarak görülebilir.

Kaynakça

- Ada'i-yi Şirazi (2007). *Selim-nâme* (Çev. Abdüsselam Bilgen). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arslan, S. (2021). Büyük alıntılara küçük katkılar ya da müstensih savaşları; Molla Lütfi'nin müstensihleri. *VIII. Tarihyazımı Çalıştayı*. Bandırma.
- Bakır, A. (2008). *Yazıcızade Ali'nin Selçuknâme isimli eserinin edisyon kritiği. İstanbul* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi).
- Barthold, V. V. (2006). *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*. K. Y. Koprıman ve İ. Aka (Ed.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Barzun, J. F. ve Graff, H. (1988). *Modern araştırmacı*. Ankara: Tübitak.
- Ercan, Y. (2017). *Tarih araştırmalarında yöntem ve teknik*. Ankara: Turhan.
- Eroğlu, H. (2021). *Türklerde siyasal iktidarın gelişim tarihi*. İstanbul: Post.
- Halkın, E. L. (1989). *Tarih tenkidinin unsurları* (Çev. Bahaeddin Yediyıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İdris-i Bitlisî. (2023). *Heşt Behişt VII. Ketîbe*. (Çev. Muhammed İbrahim Yıldırım). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnalcık, H. (2005). *Şair ve patron, patrimonial devlet ve sanat üzerine sosyolojik bir deneme*. Ankara: Doğubatı.
- Montaigne, M. (2021). *Denemeler* (Çev. Sabahattin Eyüboğlu). İstanbul: Türkiye İşbankası.
- Nizamülmülk. (1999). *Siyasetname*. (Haz.). M. A. Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özcan, A. (1980-81). Fatih'in teşkilat kanunnamesi ve nizam-ı âlem için kardeş katli meselesi. *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 33.
- Schopenhauer, A. (2016). *Yazarlık ve üslup üzerine toplu eserler-2*. (Çev. Göksu Birol). Ankara: Yason
- Schopenhauer, A., (2016). *Okumak ve kitaplar üzerine toplu eserler-2*. (Çev. Göksu Birol). Ankara: Yason.
- Swartz, D. (2011). *Kültür ve iktidar pierre boudieu'nun sosyolojisi*. (Çev. Elçin Gen). İstanbul: İletişim.
- Tursun Bey. (1977). *Tarih-i ebu'l- feth*. M. Tulum (Haz.). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

- Vansına, J. (2021). *Tarih türü olarak sözlü gelenek* (Çev. E. Teğın.). Ankara: Tün.
- Yusuf Has Hacib. (1994). *Kutadgu bilig*. (Çev. R. R. Arat.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi. (t.y.). Yükseköğretim Kurulu. <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Kurumsal/mevzuat/bilimsel-arastirma-ve-etik-yonetmeligi.aspx>.

Türkiye’de Rankeci Tarihçiliğin İnşası: Ahmed Refik Altınay

Cenk REYHAN*

orcid/0000-0001-6188-2738

Halim KILIÇ**

orcid/0000-0002-1953-2600

Öz: Modern Türk tarihçiliğinin erken örnekleri, II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkmaya başladı. II. Meşrutiyet dönemi tarihçiliğine “modern” vasfını kazandıran, dönemin tarihçiliğini geleneksel vakanüvis tarzından ayırıştıran esas ve yegâne faktör belgeye dayalı, neden-sonuç bağlantısıyla inşa edilen metinlerdir. Almanya aydınlanma mirası üzerine yarı-pozitivist nitelikte gelişen modern tarih devriminin öncüsü Ranke, II. Meşrutiyet dönemi tarihçiliğinin resmi akademisi Tarih-i Osmani Encümeni’nin başkanı Ahmed Refik’in tarih yazma metodunu şekillendirmiştir. Bunun yanı sıra devlet ve devlet adamları merkezli yeni Türk tarihçiliğinin metodolojik usul ve esaslar yönünden rol modeli Ranke’dir. 19. yüzyılda Ranke ve pozitivism etrafında bağımsız bir disipline dönüşerek profesyonellenen tarihçilik, üniversite, bilim cemiyetleri şemsiyesi altında devletin ideolojik aygıtlarından da biri haline gelmiştir. Ulus inşasının, dil birliğinin, endoktrinasyon süreçlerinin önemli araçlarından biri 19. yüzyıl’da tarihçilerdir. Tarihin profesyonellenmesi ve araçsallaşması, modern tarih devriminin bir uzantısı olarak Türk tarihçiliğinin de belirgin bir motiftir. Bu çalışma, tarihçiliğin modern bilimsel disipline dönüşüm sürecindeki araçsal niteliğinin Türk tarihçiliğindeki tezahürlerini, Ranke tarih devriminin metodolojik özelliklerinin Ahmed Refik tarihçiliği örneğinde modern Türk tarihçiliğindeki belirgin rolünü ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Ahmed Refik’in tarihçilik mesleğine dair yazıları söz konusu etkileri göstermesi bakımından ana veri tabanı olarak seçilmiştir.

Anahtar kelimeler: Leopold von Ranke, Tarihyazımı, Pozitivism, Ahmet Refik Altınay, II. Meşrutiyet

* Prof. Dr. Ankara HBV Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi. (cenk.reyhan@hbv.edu.tr).

** Dr. Öğr. Üyesi. Ankara HBV Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi. (halim.kilic@hbv.edu.tr).

The Construction of Rankean Historiography in Turkiye:

Ahmed Refik Altınay

Abstract: Early examples of modern Turkish historiography began to emerge during the second Constitutional. The main and only factor that gave the historiography of the Second Constitutional Era the title of "modern" and differentiated the historiography of the period from the traditional chronicler style were the texts based on documents and constructed with a cause-effect connection. Ranke, the pioneer of the modern history revolution that developed in a semi-positivist manner on the legacy of Germany's enlightenment, shaped the history writing method of Ahmed Refik, the head of the Ottoman History Academy, the official academy of historiography of the Second Constitutional period. Besides that, the new Turkish historiography, centered on states and statesmen, identified Ranke as a role model in terms of methodological procedures and principles. Historiography, which turned into an independent discipline around Ranke and positivism in the 19th century and became professional, became one of the ideological instruments of the state under the umbrella of universities and scientific societies. One of the important instruments of nation building, language unity and indoctrination processes were historians in the 19th century. The professionalization and instrumentalization of history is a prominent motif in Turkish historiography as a part of the modern history revolution. This study aims to reveal the manifestations of the instrumental nature of historiography in the process of transformation into a modern scientific discipline in Turkish historiography, and the prominent role of the methodological features of the Ranke history revolution in modern Turkish historiography in the example of Ahmed Refik's historiography. Ahmed Refik's writings on the profession of historian were chosen as the main database because they reveal their impact on the subject.

Keywords: Leopold von Ranke, historiography, Positivism, Ahmet Refik Altınay, Second Constitutional Period

Extended Abstract

The process of transforming historiography into a scientific discipline and the emergence of a new concept of history began in the 19th century. The construction of the modern world system and global European hegemony brought a new aspect to the principles of historiography, whose roots date back to ancient Greece. Land areas outside the European continent were discussed in historiography in order to support the aims and management practices of the colonial empire, in other words, to the extent that it concerned the central country. The instrumental nature of historiography is rooted in the periods when the historian profession first emerged. In the 19th century, historiography was

directly obliged to express the expectations, interests and doctrines of the national core states with colonial empires, under institutional structures, with systematic, methodological scientific methods. Moving historicism to a new phase in the context of instrumentality became possible with the new model developed in the 19th century. Historiography, which has become an academic discipline, goes beyond the aim of drawing moral lessons from the past and transferring the stories and myths of heroes to the future, and focuses on addressing the change of society through the examination of sources and building the notion of the common nation and history of the national state.

German historiography strengthened its scientific foundations in the 1800s and the philosophy of history was also going through a revolutionary process when it began to transform the work of history from a chronological list of the deeds of historical rulers and dynasties into a depiction of social development and differentiation. Georg Wilhelm Hegel, while discussing the changing history of culture and societies, reversed the understanding of historiography, which was considered worthless according to philosophy during the Enlightenment period, on the grounds that it was not interested in the essence. With his view of universal history, all of the unchanging truths and essences of history were adopted as historical truth.

The pivotal figure who fundamentally transformed scientific historiography and practical history studies in the 19th century and, unlike Hegel, shaped the principles and method of historiography as a profession is Leopold von Ranke. The essence of his approach; It lies in the expression “wie es eigentlich gewesen/how it essentially was”. In this context, Ranke does not see historiography as merely cataloging events and collecting facts obtained from documents but pursues the question of what actually happened in the past. With this understanding, beyond the document collector, he has determined the aim of historiography to be reporting the truth without judging the past. In order to establish the facts, historiography had to follow a critical and scientific methodology, and Ranke combined the methods of legal historians and philologists with the traditional historical methodology. According to his methodology of critical, scientific history research process in state archives is the basic criterion of scientific objectivity.

With the Ranke revolution in the 19th century, historical methods and historical approaches transformed, and the first examples of modern historiography began to emerge almost simultaneously in the Ottoman geography. Modern Turkish historiography, its main lines, especially its beginnings, sprouted and took shape in the modern period itself. The only methodological approach that includes the historical production in the Ottoman

Empire from the Tanzimat to the Second Constitutional period within the boundaries of "modern" historiography and differentiates it from the classical chronicler or transplantist style, is to compile various types of official and semi-official sources such as archives, pamphlets, magazines and examine the cause-effect relationships of the text. It is built in context. In addition, long quotes and translations from general histories in French are among the defining characteristics of modern Turkish historiography, which started with the Tanzimat period, and this quality continued to grow stronger in Turkish historiography in the following period. The national history approach can be considered as the reflection of the Ranke school's mission of providing historical data for the nation-building project of the state, which places the "state" at the center of historiography, in Ahmed Refik's view of history. Ahmed Refik's work, especially in the understanding of historiography in the second Constitutional period, historiography is only possible based on official documents of the state. A scientific, "complete and documented" national history can be produced by examining manuscripts on national history as sources with scientific methodology and "scientifically compiling" the manuscripts in question. Although Ahmet Refik Altınay's historiography is an objective, purely academic example of historiography based on primary sources, but his works cannot be evaluated outside the political atmosphere of the period. Traces of the ideological missions that the Second Constitutional Monarchy imposed on the history writers are also evident in his works.

To sum up, by analyzing Ahmed Refik's works on historiography, Ranke's guiding role in his historiography and modern Turkish historiography was determined and the instrumental nature of modern historiography was emphasized.

Giriş

Tarihçilik 19. yüzyılda iki değişmez ve tartışılmaz nitelik kazandı: tarih profesyonel bir disiplindir ve bilimseldir. Tarihin inceleme nesnelere ve konularına dair bakış açıları değişmekle ve tartışmalar sürmekle birlikte söz konusu iki varsayım neredeyse ortak paydadır (Iggers, 2007: 32). Modern tarihçilik, bilimsellik ve objektiflik iddialarına ve görünüşte geleneksel tarihçilikten kopuşu ifade etmesine rağmen öz itibarıyla devamlılığın bir ürünü olarak ortaya çıktı. Modern tarihçiliği ortaya çıkaran gelenek ise antik çağlara değin uzanmaktadır. Profesyonel bilimsel tarihçilik modelini ortaya koyan Ranke'nin temel belge düsturu ve tarihsel gerçeklik nosyonunun kökenleri Antik

Yunan tarihçiliğinde bulunmaktadır (Stroud, 1987: 379-382). Aydınlanma Döneminde ise tarihçilikte 19. yüzyılda belirgin hale gelen farklı kolların erken örnekleri ortaya çıktı. Katı kurallı tarihçilik kuramının ve pratiğinin ana ilkesi pozitivist metod ve yaklaşım, öz itibarıyla tarihçiliği nesnel bilgi alanı kabul etmeyen Descartes ve Bacon'ın kartezyen ilkesinde içkindir. Bunun karşısında yeni bir bilim alanı, bir sosyal bilim olarak tarihçiliği, "Yeni Bilim" kavramıyla tanımlayan ve inşa eden Vico, döngüsel zaman kuramı ve insan tarafından yaratılmayan doğanın dışındaki alandaki insanın faaliyeti doğa bilimlerinin yöntemleri ile incelenmemeli görüşüyle tarihçilikteki romantik ekolü büyük oranda sistematize etti (Perkinson, 1962: 43; Verene&Philip, 2008: 22-25). Toplumsal ve sosyal tarihçilik damarı "volk/halk" ve filoloji üzerine çalışmalarla Alman üniversiteleirinde üretilmeye başlandı. Ranke'nin ismi etrafında kavramsallaşan bilimsel tarihçilik, 19. yüzyıl'da Avrupa ekonomik ve toplumsal yapısındaki dönüşümlerle itirazlara uğradı, katı tarihsellik ve tarihi hakikati keşfetme usulleri doğrudan tarihi hakikat tanımları tartışmaya açıldı.

19 ve 20. yüzyıl tarihçiliğinin canlı ve dinamik yapısının Türk tarihçiliğindeki sınırlı ve tek yönlü yansımaları II. Meşrutiyet döneminden itibaren bariz şekilde takip edilebilmektedir. Bilimsel historisizme, katı pozitivist yönetime ve doğrudan tarihsel konuların seçimindeki dar bakış açısına karşı toplumsal ve sosyal tarih ekolleri 19. yüzyılın ikinci yarısında yükselirken, 19. yüzyılın başında Cevdet Paşa'nın tarihçiliği ile vakanüvis modelden kısmen ayrılmaya başlayan Osmanlı tarihçiliği, "ilmi ve milli tarih" nosyonuyla II. Meşrutiyet devrinde bilimsel tarih devrimini benimsedi. Tarih, bilim akademisi olarak inşa edilen ve başlıca amacı "mükemmel tarih-i Osmani vücuda getirmek"¹ olarak belirlenen "Tarih-i Osmani Encümeni", Vakanüvis Abdurrahman Şeref başkanlığında, Rankeci tarih mesleğinin temel düsturu olan vesikaya ve ana kaynak tetkikine dayalı tarihçilik yöntemini tek ve yegâne bilimsel tarihçilik tarzı olarak kutsadı. Encümenin azalarından Ahmed Refik, dönemin gerek üretkenliği gerekse tarihçilik metotları üzerine fikir üreten şahsiyeti olarak bir bakıma vakanüvis geleneğinden ayrılan Osmanlı tarihçiliğinin ilk temsilcisi ve modern Türk tarihçiliğinin kurucuları arasında sayılmalıdır. Tarihçiliğini Ranke modeline göre biçimlendiren Ahmed Refik, vesika ve kaynak incelemesini tarihçiliğin ilk şartı sayarken, tarihi hakikatı edebi ve sanatkârane bir tarzda inşa edilmesi

¹ Encümenin resmi bir müessese olarak telakki edilip edilemeyeceği Şura-yı Devlet tarafından tartışılmış ve nihayetinde aza, kütüphane memuru gibi tayinlerin bizzat hükümet tarafından tayin edileceği hükmüne göre resmi kurum olarak kabul edilmesi kararlaştırılmıştır; COA, Şura-yı Devlet (ŞD), 1165/3, 2 Teşrinievvel 1328 (15 Ekim 1912); Encümene verilen ilk vazife de mükemmel bir Osmanlı tarihi hazırlamaktır ve eserin basım masrafları saray tarafından üstlenilmiştir; COA, ŞD, 2791/15, 19 Teşrin Sani 1325 (2 Aralık 1909).

anlayışını da muhafaza eder. Ahmed Refik'in belirlediği çizgi modern Türk tarihçiliğinde kökleşmenin yanı sıra bir standart ortaya çıkardı. Tarihin Avrupa örneğinde, spesifik ifade ile Ranke modelinde görüldüğü üzere, devlet memuruna belli örneklerde de devlet ve millet inşasının kritik parçasına dönüşmesi süreci eleştirel, bilimsel tarihçilik tarzının doğal uzantısı olarak Türk tarihçiliğine de taşındı. Ahmed Refik'in milli tarih-ilmi tarih nosyonu bu bağlamda birbirinden ayrılmayan dinamik ikilidir.

Kavramsal Çerçeve

Gelenekselden moderne doğru evrilen toplumlar ve devletler; ulusal kimlik inşa etme sürecinde, bir yandan, vatan, millet, özgürlük, eşit yurttaşlık gibi aydınlanma ideallerinin getirdiği devrimci fikirlerden beslenirken diğer yandan ulusal bir tarih/tarihçilik da geliştirdiler. Berger'in ifadesiyle,

Tarih, ulusları ve ulusal kimliği inşa etmek için çok önemli bir araçtı. Ulusları inşa edenler hemfikirdi: uluslarının bir tarihi olmalıydı- ne kadar uzun ve şanlı olursa o kadar iyiydi. Ulusların etnik bir temel üzerinde şekillendirilebilmesi ve kutsallaştırılması yalnızca tarihin arka planında şekillendiğinden, 'ulusal tarih' bilinci yaratmak, geniş kitlelerde gerçek ulusal bilinç uyandırmanın en önemli ön koşulu olarak görülüyordu. (Berger, 2007:1)

Tarihsel koşullarından bağımsız olmayacak bir biçimde, hemen hemen bütün iktidar biçimlerinde olduğu gibi II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet döneminde de tarihçilik araçsal bir işlev gördü, modern bir ulus yaratma çerçevesinde ele alındı, ki sorunu geç modernleşme bağlamında değerlendirmek açıklayıcı olabilir. Zira, Türkiye gibi "geç modernleşen" ülkelerde modernleşmeciler gecikmişliğin verdiği açığı kapatma sürecine girerler. (Kışlalı, 2001: 58)

Modern ulus-devletlerin geçmişteki tüm iktidar biçimleri gibi, kendi iktidarlarına meşruiyet kazandıracak bir tarihçiliğe yönelmesi, tarihin yazımının araçsallaştırılması şaşılacak bir girişim değildir. Nitekim, modern dönem öncesi devirlerde de krallar halkları nezdinde iktidarlarını güçlendirmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bunlardan biri Hitit Krallarının yaptığı gibi "anallar" yazdırarak kendi toplumuna karşı sorumluluklarını yerine getirdiklerini ifade ederek onların güvenlerini sağlamaya çalışmaktır. Diğer bir örnek de ortaçağ dünyasının bir ürünü olan "kronik" yazımıdır. Kroniklerde tıpkı anallar gibi hükümdarın meşruiyetini güçlendirecek bir araç olarak hükümdarlar tarafından kullanılmıştır (Şimşek, 2007: 11). Berktaş'ın, başka bir tarihsel bağlam örneğinde, belirttiği gibi:

1789-1795'in *sans-culotte*'ları da Fransız Feodalizmi ve Katolik Kilisesi konusunda o kadar olgun ve hoşgörülü bir tavır alamamışlar; genç aydınların kendi zamanlarının serflerini kurtarmaya çalıştıkları XIX. yüzyıl Almanya'sında da bir kısım tarihyazıcıları ülkelerinin feodal aşamasını atlayıp ondan daha geriye dönerek Cermenik barbarlığı yüceltmişler, Töton kabile demokrasisinin ilkel eşitliğinde kendi demokratlıklarına bir temel aramışlardı. (Berktaş, 1983: 55)

Genel anlamda değerlendirildiğinde, insanlığın, yeni bir gelecek istediğinde, kendine "yeni bir geçmiş", kelimenin arkeolojik ya da günlük anlamlarında, "keşfedilmiş bir tarih" alanı araması gerçeği tarihsel bir olgudur (Copeaux, 1998: 22). Doğal olarak, II. Meşrutiyet dönemi Türk tarihçiliğinin araçsallaşmasında bu izlerin derin etkisi oldu. Dönemin Türk tarihçiliği ve tarih yazıcılığı, diğer ulusların örneklerinde de sıkça görüldüğü gibi, siyasi olaylarla ilintili olarak ortaya çıktı².

19. yüzyıla kadar Türkler kendilerini İslamlıkla özdeş olarak görmüşlerdi. Modern anlamda Türk milleti fikri aynı yüzyılın ortalarında çıkmaya başladı. Önceleri bir aydın hareketi ile sınırlı olan bu hareket, genişleyip yayıldıkça Türkiye ve Türk adları ilk kez resmen kabul edildi. Milliyetçi ve yenilikçi fikirlerin yerleşmesi mahalli uygarlıklarla özdeşlik fikrine ulaştı. Toprak esasına dayanan dünyevi vatan ile üzerindeki halkın özdeşliği yaklaşımı, Anadolu hareket ve Sümerler, Truvalılar, Hititler gibi eski Anadolu halklarının Türk asıllı oldukları teorisi ile sonuçlandı (Lewis, 1993: 2-3). Böylece, Türkler tarafından, Anadolu'nun-Türkiye'nin çok eski zamanlardan beri gerçek vatanları, uluslarının merkezi olduğu öğrenilip, Batı'nın egemen ulus-devletlerinde vatanseverliğin temeli olan ulus ve ülke arasındaki ilişkinin gelişmesi sağlanacaktı.

Ranke ekolünün salt Ahmet Refik tarihçiliğini değil modern Türk tarihçiliğini genel anlamıyla biçimlendirdiği incelememizde ortaya konulan tespitlerdendir.

Ahmed Refik'in, konularını siyasi tarihle sınırlı tutmaması, tarih eserinin halkın ilgisini çekmesi gerektiği yolundaki prensipten dolayı ilgi çekici konulara yönelmesi nedeniyle sosyal tarihçiliğe dair erken ürünler ortaya koyduğu

² Almanya, Ranke örneğimiz gibi, İngiltere'de (Macaulay) ve Fransa'da (Thiers, Guizot), tarihçilik ile devlet görevliliği arasındaki ilişkilerin izleri sürülebilir. Bkz. Breisach, 334-338. ABD'inde durum farklıydı. Orada, Avrupa'dan farklı olarak, tarih yazma işinin arkasında hükümdarın ya da soylu kişilerin maddi desteği veya akademik camiadan gelme kalabalık bir tarihçi grubu yoktu. ABD'nde kaynak toplama, muhafaza etme ve yayınlama işini eyalet, bölge ya da yöresel tarih cemiyetleri üstleniyordu. Böyle bir cemiyet 1791 gibi erken bir tarihte massachusetts'te faaliyete başlamıştı, 1860'a gelindiğinde bunların sayısı yüzü geçmişti (Breisach, 2012: 338).

yanılıgısı ortaya çıkmış, toplumsal hayatın çeşitli yönlerini ele alması nedeniyle modern Türk tarihçiliğinde sosyal tarihçiliğin öncülerinden kabul edilmesini sağlamıştır. Bizce, herhangi bir metodolojik farklılık ortaya koymadan salt siyasi tarih yerine toplumsal konuların tema seçilmesinin çalışmanın sosyal tarih sınıfı altında değerlendirilmesini mümkün kılmaz. Ahmet Refik'in toplumsal hayata, kadın tarihine dair kaleme aldığı yazılarının analizi bu ifadeyi doğrulamaktadır. Örneğin, "Osmanlı Tarihi'nde Kadın" (Refik, 1918)³ başlıklı incelemesinde, Ahmed Refik, vakanüvis kayıtlarının Osmanlı kadınına yok sayan tutumunu tespit eder ancak kaynakların alt metinlerinden veriler elde edilebileceğini ifade eder:

Osmanlı tarihinde kadın hemen kamilen namahremdir. Siyasi hayatta, saray hayatında pek mühim vazifeler ifa eden sultanların bile tarihlerimizde namı zikredilmez. Devletin resmi kayıtlarında sultan isimleri, kadın adları görmek nadirdir. Fakat bu vakanüvislerin en kapalı en seçili yazdıkları satırlar bile dikkatle okunacak olursa kadın nüfuzunu görmemek, Osmanlı siyasetinde Osmanlıların ictimai hayatında kadının pek mühim bir vazife görmüş olduğunu anlamamak kabil olamaz. (Refik, 1918: 249)

Ahmet Refik, kaynakların kadınlar konusundaki suskunluğunu ve onları görmezden gelmelerini alt metinleri analiz ederek aşmaya çalışmış ancak kendi incelemesi de kadınların tarihini yazmayı, kadınları doğrudan tarihin öznesi haline getirmeyi amaçlamamıştır. Siyasi hayata karışmayan saray kadınlarının 'faziletini ve necabetini' parlak bir örnek olarak sunma gayretindedir:

Padişah üzerinde siyasi nüfuz icra eden ilk sultan, Yıldırım'ın sevgilisi Meliça (Mileva Olivera Lazarevic) idi. Buna mukabil Nilüfer Hatunlar, Selçuk Hatunlar saray kadınları arasında faziletleriyle temayüz etmişlerdi. Bu sultanların padişahlar üzerindeki tesirleri ziyasi olmaktan ziyade aile mahiyeti esasına müsteniddi. (Refik, 1918: 249-250)

Kadınların siyasete dahil olması, bir figüre dönüşmesini 'meşum' olarak tanımlayan Ahmet Refik, siyasette harem kadınlarının etkinliği yüzünden şehzadelerin katledildiği, sadrazamların azledildiği, devlet hayatının zora düştüğü görüşündedir (Refik, 1918:250). Saray kadınları yanı sıra kadınların gündelik giyim kuşamı, kadınları kontrol etme amaçlı hukuki düzenlemeleri de konu edinir. Ancak kadınların kıyafetlerini ve tavırlarını düzenlemek için yapılan

³ Bu alana yönelik çalışmalarına örnek olarak; On İkinci Asırda Türk Kadını. *Hayat Mecmuası*, 27 Kanunusani 1927, 1(9), 169-172; Osmanlı Tarihinde Kadın. *Yeni Mecmua*, 17 Teşrinievvel 1918, 3(65), 249-252. Ahmet Refik, "Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı" gibi ya da Ahmed Refik'ten önce ilgi gösterilmeyen ancak ilgi çekici nitelikte olan kadın tarihi, mimari, nümizmatik gibi alanlarda eserler de vermiştir.

uygulamaların kadınların “irfanen yükselmesini” sağlayacak imkânlar ortaya çıkarılmadığı için tesirsiz kaldığını söyler (Refik, 1918: 251-252). Osmanlı kadınlarını, vakanüvis kayıtlarına ve arşiv belgelerine yansıdığı ölçüde ele alan bu çalışma metod ve tarz olarak Ahmet Refik’in Ranke mesleğini takip ettiği eserlerinden ayırılmaz.

Sosyal tarihçilik, tarihin diğer sosyal bilim dallarıyla bilhassa sosyolojiyle kolektif ele alınması gerektiği yolundaki yaklaşımlar yine Almanya merkezli 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıktı⁴. Bu sürecin modern Türk tarihçiliğinde etkileri II. Meşrutiyet ortamında görülmez. Tarihsel incelemede sosyolojik metodlar, tarihsel materyalizm, millet unsurunu ortadan kaldırarak tarihin ele alınması gibi yaklaşım farkları yahut sosyal tarihçiliğin gerektirdiği yeni inceleme araçları bu dönemde Osmanlı-Türk tarihçiliğinin ilgi alanında değildir⁵.

Türkiye’nin geç modernleşme sorununun tarihçilik alanındaki erken dönemli yansıması, “tarih yazıcılığı”nın politik bir misyon üstlenerek araçsal hale dönüşümüdür. II. Meşrutiyet döneminde tarihçilik, ulus-devlet kurulma sürecinde ortak hafızaya sahip modern bir ulus inşa etmede işlevsel bir rol üstlendi ve araçsallaştı. “Araçsal-tarihyazımı” tarihçiliğe yüklenen ortak tarihi hafıza yaratma ve halka cumhuriyet bilincini benimsetme görevine karşılık gelir. Geçmişin icadı ya da kurgusal tarih inşası neredeyse bütün ulus-devlet inşa modellerinde rastlanan ortak motiflerdendir. II. Meşrutiyet döneminde arkaik geçmişe uzanan tarih eserleri; bir yandan, ulus inşa sürecinin bir parçası olarak değerlendirilebilir; diğer yandan, ise 19. yüzyılda gelişen Avrupa modern tarihçiliğinin Türklere ve Türk tarihine yönelik ötekileştirici tavırlarına bilimsel metodoloji ile cevap üretme çabasıdır. Türklerin ortak geçmişinde öne çıkarılması gereken olaylar, şahsiyetler ve olgular bu çerçevede tespit edildi.

Tarihçilik mesleği, 19. yüzyılda Ranke’nin ve pozitivism etkisinde bağımsız bir disipline dönüşerek profesyonelleşti; üniversite, bilim cemiyetleri vb. örgütlenmeleri ile devletin ideolojik aygıtlarından biri haline gelerek araçsallaştı. Bu gelişimin, Türk tarihçiliğindeki görüntüsünün izlerini sürmek mümkündür. Bu kapsamda, incelememizde, tarihçiliğin modern bilimsel disipline dönüşüm

⁴ Sosyal tarihçiliğin gelişimi ve sosyal tarihçilik metodları için bkz. (Conze, W., & Wright, C. A. (1967). *Social History. Journal of Social History*, 1(1), 7-16; Lloyd, C. (1991). *The Methodologies of Social History: A Critical Survey and Defense of Structurism. History and Theory*, 30(2), 180-219; Griffin, L., & Van der Linden, M. (1999). *New Methods for Social History (International Review of Social History Supplements)*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁵ Ahmet Refik’in hayatının son evrelerinde daha bütüncül bir tarih görüşüne ulaştığı *Hayat Tarih Mecmuası*’nda kaleme aldığı tarihçiliğe dair yazılar çerçevesinde söylenebilir: “İşte tarih budur. Hadiseler, teknikler, sanatlar, adetler, fikirler, arzular, itikadlar, kanunlar, nizam... hepsi tarihe tescil olunur ve onunla intikal eder. İnsan tarih halinde yaşar” (Ahmed Refik, 1928: 145).

sürecindeki araçsal niteliğinin Türk tarihçiliğindeki yansımaları; Rankeci tarih devriminin metodolojik özelliklerinin modern Türk tarihçiliğindeki belirgin rolü ve etkisi irdelenecektir. Ahmed Refik'in tarihçilik mesleğine dair yazıları incemememizin veri tabanını oluşturacak.

19. Yüzyıl Bilimsel Tarihçiliği

Tarihçiliğin bilimsel bir disipline dönüşüm süreci ve yeni bir tarih konseptinin ortaya çıkışı 19. yüzyılda başladı. Modern dünya sisteminin inşası ve küresel Avrupa hegemonyası kökleri antik Yunan'a uzanan tarih yazımı ilkelerine yeni bir veçhe kazandı. Avrupa kıtası dışındaki kara parçaları sömürge imparatorluğunun amaçlarını ve yönetme pratiklerini desteklemek amacıyla bir başka ifadeyle merkez ülkeyi ilgilendirdiği ölçüde tarih yazımında ele alındı. Tarihçiliğin araçsal niteliği tarihçilik mesleğinin ilk ortaya çıktığı dönemlerde köklenmiştir. 19. yüzyılda tarihçilik doğrudan sömürge imparatorluklarına sahip milli çekirdek devletlerin beklenti, çıkar ve doktrinlerini kurumsal yapıların altında sistematik, metodolojik bilimsel usullerle dile getirmekle mükelleftir. Tarihçiliğin araçsallık bağlamında yeni bir safhaya taşınması ise 19. yüzyılda gelişen yeni modellerle mümkün oldu. Akademik disipline dönüşen tarihçilik, geçmişten ahlaki dersler çıkarmak, kahramanların hikayelerini, mitlerini geleceğe aktarmak amacının ötesine geçerek kaynakların incelenmesi yoluyla toplumun değişimini ele almaya, milli devletin ortak millet, tarih nosyonunu inşa etmeye odaklanmıştır (Balibar, 1990: 330-332).

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Aydınlanma çağında tarihçiliğin bilimsel metodolojik temelleri ortaya çıkmaya başladı. Tarihin kapsamı ve ilgi alanı genişlediğinden dolayı tarihçiliğe özgü yöntemlerin ve epistemolojik temellere sahip bir sistemin kullanılması mecburiydi. Belge ve kaynak analizine dayalı bilimsel çalışmalar bütün Avrupa sathında 1600'lerden itibaren üretilmeye başlandı (Thompson, 1976: 493-498). Tarihçilik ve tarihyazımı Aydınlanma döneminde halen felsefeye oldukça yakın değerlendirilmesine karşın bilimsel metodolojiyi takip eden tarihçiler, bilim akademilerine dahil edilerek bilim dünyasının bir parçası addedilmiştir. Tarihçinin ürettiği bilginin faydası, hakimiyet alanı genişleyen Avrupa güçlerinin dünya egemenliğine ve idare kabiliyetine katkısı ölçüsünde değerlendiriliyordu. Tarihi mitik unsurlardan arındırarak kronolojik hanedan tarihleri üretmek, jenealojik listeler hazırlamak, kaynak yayımlamak, hukuk, idare, kent hakkında belgelere dayalı çalışmalar ortaya koymak Aydınlanma döneminde tarihçilerden beklenen türde eserlerdi. Bilimsel tarihçilik filizlenmeye başlamasına karşın bu dönemde bilhassa üniversite çatısı altında tarih henüz bağımsız bir disiplin olarak değerlendirilmezdi. Hukuk, ilahiyat ve belagat alanlarında istihdam edilen tarihçiler, tarihçilik, tarihsel bilgi üretimi, araştırma metotları, geçmişin yeniden

yorumlanması üzerinde durmamaktaydı. Bürokrat, din adamı ve idareci yetiştirme amaçlı üniversitede tarihçiliğin misyonu ahlak, etik ve dünyaya dair yararlı bilgiler vermekten ibaretti. Genel bir ifadeyle Aydınlanma dönemi üniversite hayatında tarih yahut araştırma dersi mevcut değildi. Ancak söz konusu yaklaşıma dair değişimler de yine aynı dönem içinde 18. yüzyılda Alman üniversitelerinde görülmeye başlandı. Bilhassa hukuk ve tarih arasındaki yakın münasebet nedeniyle hukuk tarihçiliği, müstakilleşmeye başladı (Breisach, 2012: 259-262; Matytsin, 2022: 325-335). 19. yüzyıl tarihçilik devriminin kökenleri de bu gelişmelerle ortaya çıktı.

Tarihçiliğin Avrupa merkezli değişim sürecinde Aydınlanma dönemi, tarih yazımının akılcı yöntemle, doğa bilimleri metodlarıyla ele alınması yolunda yaygın bir anlayışı ortaya çıkardı, fakat yine aynı dönemde toplumsal araştırmalara doğa bilimleri metodlarının uygulanmasına yönelik güçlü tepkiler de gelişti. Bu tepkilere öncülük eden Giambattista Vico, akılcı yöntemle gerçeğin esasına ulaşmanın mümkün olmadığını ve toplumsal değişimlerin doğa bilimleri metodlarıyla kavranamayacağını savundu. Kültür tarihini insanın yapıp ettiklerini izah etmenin ve değişen insan tabiatını anlamının başlıca yolu olarak gören Vico, buradan hareketle geleneksel toplumsal yapıları izah etti (Wainwright, 1977: 3-4). Tarihçiliği bu bakımdan felsefi düşünceye yaklaştıran Vico'nun yaklaşımı insanın yapıp ettiklerini anlamlandırma sürecinde tarihçiliğin gerekliliğini vurgulaması bağlamında önemlidir (Morrison, 1978: 587-593;). Modern tarihçilikte söz konusu yaklaşımın izlerini romantik tarihçilik ekolünde sürmek mümkünken (Beers, 2014: 132-139) Aydınlanmanın modern tarihçiliğe esas katkısı, kartezyenci mantık devriminin yansımalarında aranmalıdır (Cottingham, 1994: 13-16). Bu yaklaşımda diyalektik metot parça-bütün arasındaki ilişkide aranır; bir başka ifadeyle, tarihçilik olgulara değil spesifik kişi ve vakalara odaklanarak toplumsal olaylar arasındaki ilişkileri tespit edebilir. Tarihçilikte genel çıkarımları benimsemeyen bu yöntemde toplumsal gelişmeler basit bir neden-sonuç ilişkisinde ortaya çıkmaz. Her toplumsal vaka karmaşık nedenlerin bileşimiyle meydana gelir. Bu nedenle tarihçiliğin bilimsel metodolojisi ancak kaynaklara dayalı olmalıdır. Doğa bilimleri deneysel çalışmalara, matematik mantık örüntüsüne dayalı olduğu gibi tarih tanıklara dayanmak zorundadır. Bu tanıklıklar ise tarihi kaynaklar ve belgelerdir. 18. yüzyılın bilimsel tarihçiliği, tarihçiliğin genel kanunlar tespit edemeyeceğini savunan ve her tarihsel olayı kendine özgü/benzersiz gören Gottfried Wilhelm Leibniz gibi istisnalar söz konusu olmasına rağmen kaynak verilerinin üst üste dizilmesi ve bunlar arasında basit, temel neden-sonuç dinamikleri tespit etmekten ibaret bir yöntemle sahipti (Breisach, 2012: 263-265; Hamilton, 1996: 30-35). Bunlar arasında Gottfried Herder, felsefi ve akılcı bilimsel yöntemleri dengeleyecek ve bunlara derinlik

katacak “sezgi ve anlama” kavramlarını gündeme getirdi. Herder, toplumsallık kadar bireyselliği de öncedi, neden-sonuç ilişkilerinin toplumsal karmaşasını ve bu süreçlere dahil olan güçlerin girift yapısını göz ardı etmeden toplumsal değerleri, toplum yapılarını, dini ve manevi dünyayı tarihsel süreçlerin izahında dikkate aldı. Herder’in katkılarıyla Aydınlanma dönemi tarihselciliği ve tarih yazımındaki matematiksel mekanik anlayışa “anlama” kavramı dahil edildi (Beiser, 2011: 101-103; Beiser, 1992: 205-209). Nihai olarak 19. Yüzyılda gelişen modern tarihçiliğin esas doktrinlerinden “gelişme ve ilerleme” kuramının benimsenmesi Aydınlanma döneminin tarihçilikteki özgünlüğü sayılabilir. Marquis de Condorcet “İnsan Aklındaki Gelişmenin Tarihsel Portresi Üzerine Bir Deneme” (1793-1794), başlıklı eserinde insanlığın geçmişinin ve geleceğinin gelişme kavramıyla birbirine bağlandığını ve iyi ve mükemmel olana giden doğrusal bir çizgide bu zamanın ilerlediğini sistematik bir biçimde izah etti (Breisach, 2012: 267-269). Gelişme ve ilerleme kuramı, müreffeh toplum ideali beklentisinin bir bakıma müşahhas hale gelmesi, saadet ve akıl toplumuna yönelik ümit ve beklentinin teorisi. Gelişme ve ilerleme kuramının tarihçilikten beklentisi bu çerçevede farklılaşmaktadır (Iggers, 1965: 5-7). Tarihçiliğin araçsal niteliği bu bağlamda da ortaya çıkmaktadır ve söz konusu anlayış tarih yazımından ancak insanlığın gelişme çizgisini ve ilerlemenin ürünlerini ortaya koymasını beklemektedir. Kanıt, belgeye dayalı bilimsel tarihçilik öğretici amacı olmayan, insanlığın gelişmesine katkı sunmayan değersiz bir ameliyeydi. Geçmiş ancak insanlığın aydınlanmada katettiği yolu gösteren deliller ve örneklerle anlamlıydı.

Bilimsel tarih devriminin ortaya çıktığı Almanya’da tarihçiliğin 19. Yüzyılda bağımsız bir disipline dönüşmesinde Alman aydınlanmasının kendine özgü nitelikleriyle doğrudan ilgilidir. Alman aydınlanması özellikle Fransız aydınlanma ekolüyle özdeşleşen akılcılığı, akli, tek başına bir itici güç olarak kabul etmez karmaşık toplumsal süreçlerin ve insan doğasının bir parçacı olarak ele alır. Alman aydınlanmasının özgün tarafı karmaşıklığa dair güçlü vurgularda ve basit mekanik açıklamalara karşı eleştirel yaklaşımlarda yatar. Tarihin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren doğa bilimlerinden ayrışarak bağımsızlaşma döneminde 18. yüzyıl Alman aydınlanması ve Kant’ın tarih felsefesine getirdiği bilgi kuramı izahları etkin oldu.

Aydınlanmanın belirleyici ilkelerinden ilerleme fikri ve ilerlemeye yönelik sarsılmaz inanç Alman aydınlanma düşüncesinde de geniş yer tutmaktadır ve ortak prensiplerden biri sayılabilir. Ancak Alman aydınlanmasının ilerlemeye dair inancı Fransız örneğinden ayrışmaktadır. İlerleme sürecinin mekanik gerçekleşmediği görüşü Alman aydınlanmasında baskındı. Akla, kanun üstünlüğüne dayanan ahlaklı olanın doğal hale geldiği yapı ideal toplum

modeliydi. Fakat bu ideala ulaşıldıktan, insan akli olgunlaştıktan sonra dahi insan ve doğa arasındaki karmaşık mücadelenin devam edeceği savunulmaktaydı. Bu fikri miras dolayısıyla 19. yüzyılın pozitivist toplum idealleri Alman tarihçileri ve fikir adamları arasında geniş bir mutabakat konusu değildir (Beiser, 1992: 2-7). Alman aydınlanmasının tarihçiliğe bir başka katkısı ise üslup ve anlatı/retoriğe dair, İngiliz ve Fransız tarihçiliğinde 18. yüzyılda yükselen ilgiye karşın, kaynak değerlendirme, tenkit ve titiz bir araştırma sürecine dayanan pratik tarihçiliği desteklemesidir. Bununla birlikte tarih eserlerini katı kronolojik listeler olmaktan çıkararak kültürel incelemeleri eserlerine dahil eden Fransız ve İngiliz tarihçiliğine ait eserler Alman tarihçiliği üzerinde etkili oldu. Alman tarihçiliği, 18. yüzyıl boyunca bilhassa hukuk tarihinin bir parçasıdır; bu nedenle, ayrıntılı ve kaynaklara dayalı incelemeler ortaya çıkmasına karşılık izahlar dar kapsamlıdır. Tasviri niteliği ağır basan Alman tarihçiliği hukukun yanı sıra siyasi gelişmeleri de tarihçiliğin odağına dahil etti. Devlet bağımsız somut bir inceleme nesnesine dönüştürülürken tarihsel incelemelerde istatistik ve veriler kullanılmaya ve önem kazanmaya başladı. Ampirik bir yaklaşımla devlet birimi ekonomik ve toplumsal yapıların yanı sıra coğrafi şartları da dikkate alınarak değerlendirildi. Devlet statik bir birim değil, sürekli değişen bütünsel bir yapı olarak ele alındı, bu yapıda halk/volk zamanla incelemelerin bir parçasına dönüştü. Devlet ve toplum yaşayan bir olgu olarak somut kuramlarla tarihsel olarak incelenmeliydi. Bunun için kaynak kullanımının yanı sıra yan disiplinlere de başvurulması gerekiyordu. Bu sayede inceleme araç ve yöntemleri sabit hale gelmeye ve metodolojik bir tarih disiplini şekillenmeye başladı (Loader, 1976: 89-91).

Alman tarihçiliğinin Aydınlanma dönemi metodolojisi modern tarihçiliğe model olan çalışmaları ortaya çıkardı. “Halkı/volk” kavramını Justus Möser, “Osnabrück Tarihi” eserinde tarihsel incelemenin merkezine aldı. Bu inceleme, belirli bir dönem ve yerdeki özgün durumu olduğu gibi ele almaktadır. Genel kavram ve anlayışlara dair belirli çerçeveli, özgün bir durumdan yola çıkılarak açıklamalar getirilebileceği ortaya konmaktadır. Halkın gündelik hayatı, lehçesi, değer yargıları, incelenen dönemin değişken güçlerini çözümlmek için kullanılmakta, bu bakımdan tarihçiye yol göstermektedir (Beiser, 2011: 64-67; Beiser, 1992: 288-292; Müller, 1990: 158-160). Möser bu çalışma örneğinde halkı tarihsel inceleme nesnesine dönüştürmenin modelini sunarken Johann Gotfried Herder, tarihin ana nesnesi olarak “halk/volk” kavramını belirledi. Modern tarih devriminden önce Alman tarihçiliğinde 18. Yüzyılın ilk yarısından halk tarih incelemesinin ana nesnelere biri haline geldi. Tarihçilik “halk”ın yanı sıra onun kültürünün temel bileşenleri dil, gelenek-görenek, sanat ve edebiyatı da odak olarak belirledi. Bilhassa dil ve dilin ortaya çıkışını ulus formasyonunda merkeze alan Herder’e göre; “Bütün insanlığın insan türünün tek bir sürü, grup

halinde kalması mümkün olmadığı gibi tek bir dilin de muhafaza edilmesi mümkün değildi. Bu nedenle farklı ulusal diller ortaya çıktı” (Herder, 2002: 147). Herder’in insanlık tarihine bütüncül yaklaşımı ve halka kültürel temel kazandıran anlayışı 19. Yüzyıl Alman tarihçiliğinin bir ulus inşa etme aracı olarak tarih inşasına güçlü bir gelenek hazırladı. Aydınlanma Çağı’nın, bilhassa Fransız ve Alman tarihçilik biçimleri, gelişim kuramına yönelik kuvvetli vurgu, doğa bilimleri ile tarihçilik usullerini yaklaştıran fikirler, bunun karşısında görülen ancak bilimsel tarih devriminde kendisine yer bulan Vico’nun ve Herder’in kültürel yaklaşımları 19. yüzyıl tarihçiliğinin bağımsız bir disipline dönüşmesini; hukuk tarihçiliği, kronik geleneği, klasik metin çalışmaları gibi farklı dalların tarihçilik disiplini altında bir bütün haline gelmesini sağladı. Aydınlanma’nın 19. yüzyılda arşiv belgeleri, kitabeler, antik kaynaklar üzerine çalışan doğrudan salt tarihselci metodolojiyi benimseyen pratik tarihçileri dahi etkileyen miraslarından biri de Herder’in de benimsediği insan doğasının değişmezliği ilkesidir (Beiser, 2011: 101-105). İnsan doğası hakkındaki genellemeler 19. yüzyıl tarihçiliğinin eleştirel metodolojisine bir ölçüde dahil oldu (Iggers, 1965: 12).

Alman tarihçiliği 1800’lerde bilimsel temelleri güçlendirirken ve tarih eserini tarihi hükümdarların ve hanedanların yapıp ettiklerinin kronolojik listesi olmaktan çıkararak, toplumsal gelişimin ve farklılaşmanın tasvirine dönüştürmeye başladığı dönemde tarih felsefesi de devrimsel bir süreç yaşamaktaydı. Georg Wilhelm Hegel, kültürün ve toplumların değişen tarihinin ele alındığı esnada Aydınlanma döneminde öze ilgilenmediği gerekçesiyle felsefeye göre değersiz görülen tarihçilik anlayışını ters yüz etti. O’nun evrensel tarih görüşüyle, değişmeyen hakikatlerin ve özlerin tamamı tarihi gerçek olarak benimsendi. Tarihin ve insanlığın başlangıcındaki sabit, gizil güç “idea” insanlığın kendini fark etmesiyle harekete geçer ve bu aşamada “Ruh” olarak adlandırılır. “Ruh” canlı ve cansız doğayı biçimlendirir, tüm gerçeklik “Ruh”un başlangıçtaki salt halinde gizlidir, bu gizil kuvvetler tamamıyla açığa çıkana değin “Ruh” insanlığı ileriye taşır. Ancak gelişim, ilerleme karşıtı güçleri de bünyesinde taşır, sabit “İdea”ya ulaşmak için bir başka ifade ile tekamülü son raddeye taşımak isteyen itici güçler zıt kuvvetleri, engelleri de beraberinde getirir. “Ruh” toplumsal bir düzen, yapı inşa ettiği, ilerlemeyi hızlandırdığı esnada, Hegel’in ifadesiyle “tez” ortaya çıktığında bu gelişmeyi engellemeyi hedefleyen “antitez” de ortaya çıkar. Söz konusu gerilim ilerlemenin doğasında vardır. Bu karşılaşma sayesinde gelişme bir adım daha ileriye taşınır, yine Hegelyen ifade ile “sentez”e varılır. Hegel “Ruh”un zaman içinde gelişimini, diyalektik ilerlemesini esasen tarihsel gelişmenin aşamaları olarak sayar. İnsana ait bireysel tarihsel gelişimle evrensel ilerleme arasındaki aracı role ise devleti yerleştirir. Ruhun ideaya ulaşması için devlet elzemdir, onun sayesinde insan topluluğu daha yüksek bir

bilinç ve gelişme seviyesine varabilir, bireysel hırslarını dizginleyebilir. Hegel bu bağlamda devletleri de tarihsel gelişme seyri içinde ele alarak ideal devlet biçimini belirler. Felsefi yaklaşımın yanı sıra ekonomi-politik arasında da bağlantılar kuran Hegel, dünya tarihinin ve dünya ticaretinin gelişimin aynı taraflarını, etik bütünlüğü ele aldığını söyler. Evrensel tarihi insanlığın doğaya boyun eğdirme süreci olarak tanımlayan Hegel, bu gelişmenin ancak ulusal ölçekte gerçekleşebileceğini öngörür (Breisach, 2012: 292-298; Forster, 1993: 132-138; McCabe, 1998: 379-384). Serbest ticaret doktrini ve klasik iktisat yaklaşımı, üretim araçları ve üretici güçleri analiz için Hegel'in kullandığı aparatlardır ancak yöntemini bunlarla sınırlandırmaz ve Saint Simoncu mekanik yaklaşımın karşısında evrimsel bir ilerleme çizgisini benimser. Mülkiyet hakkı nosyonunu serbestiyet fikrinden önce tanımlayarak ekonomi-politik çerçevede tarihi, orta sınıfların gelişme süreciyle başlatır (Pradella, 2014: 442). Hegel, tarih metodolojisine yeni imkânlar tanıyan diyalektik yaklaşımı ve tarihi doğrudan felsefe boyunduruğundan çıkararak devrimsel görüşleri ile 19. yüzyılın tarihçiliğine “ilerleme ve özgürleşme bilincinin tarihsel doğasını, gelişmenin seyrini” inceleme ve araştırma misyonu yüklemiştir (Rotenstreich, 1971: 206).

Evrensel insanlık tarihi ve insan doğası hakkındaki bütünsel Hegel vizyonu pratik tarihçiler üzerinde teorinin doğası gereği somut etkiler göstermedi. Diyalektik usul tarih yöntemine dahil olmakla birlikte toplum, birey ve olay hakkında incelemeleri yürüten bilimsel tarihçiler için Hegel ve tarih felsefesi ancak soyut bir zihinsel arka plan sağladı.

Bilimsel tarihçilik ve pratik tarih çalışmalarını 19. yüzyılda esas bakımından dönüştüren, Hegel'in aksine meslek olarak tarihçiliğin esaslarını ve yöntemini şekillendiren merkezi figür Leopold von Ranke'dir. O'nun yaklaşımının özü; “wie es eigentlich gewesen/how it essentially was/gerçekte nasıldı” (Iggers, 2010: xix-xx) ifadesinde yatar⁶. Ranke bu bağlamda tarihçiliği olayların

⁶ Rankeci tarihçilik, tarihçiliği temelde iki yönde etkiledi. Biri, gerçekliği aramak, diğeri bununla ilişkili olarak belgeye dayanmak. Buna göre, gerçeklik arşivdeki belgededir, olay ve olgular belgede ne yazdıysa o şekilde gerçekleşmiştir. Böylece pozitivist bilimselliğin öngördüğü “nesnellik” sorununu da aşmış olmaktadır (Şimşek ve Satan, 2011: 16). Fakat bu yaklaşım, “gerçekte(n) de öyle mi oldu?” sorusunun cevabı mıdır? Bkz. (Şimşek ve Yalı, 2019). Her ne kadar Ranke, “gelecek çağlara yararı dokunsun diye, geçmişi yargılamak şimdiki zamanı yönlendirmek görevi tarihe verildi. Benim bu çalışmamın böyle bir iddiası yoktur; bu çalışma sadece geçmişte gerçekte ne olduğunu ortaya koymak istiyor” dese de, Ranke bu sözleriyle, tarihe dair o zamana kadar biçilen misyon/görev ile kendisinin benimsediği metodun sadece sadece basit bir kıyaslamasını yapmaz. Bu sözle, Ranke, tarihe biçilen “görev”lendirmeyi eleştirir gibi görünse de, aslında kendi tarihçiliğinin “araçsal”lığını da belirtmiş oluyor. “Gerçekte ne oldu?” ifadesi bir yandan şimdiki zamana kadar yazılanların geçmişi yargıladığını ve şimdiki zamanı yönlendirmek “görevi”ni üstlendiğini, dolayısı ile bilimsel değil araçsal olduğunu vurgularken, diğer yandan, kendi yaptığını bütün herşeyden (tümel/tikel kimlik aidiyetlerinden, muhafazakâr

kataloglanmasından, belgelerden elde edilen gerçeklerin toplanmasından ibaret görmez, geçmişte hakikatte ne olduğu sorusunun peşine düşer. Bu anlayışla, belge koleksiyonerinin ötesinde geçmişi yargılamadan hakikati bildirmeyi tarihçilik amacı olarak belirler. Gerçeklerin saptanması için tarihçilik eleştirel ve bilimsel bir metodoloji takip etmeliydi ve Ranke, hukuk tarihçilerinin, filologların, yöntemlerini geleneksel tarih metodolojisiyle birleştirir. Eleştirel, bilimsel tarih O'nun metodolojisine göre devlet arşivlerinde araştırma süreci, bilimsel objektifliğin temel kriteridir. Ranke, filolojik metin incelemelerinde kullanılan kaynak tenkidi usullerini tarihçiliğe aktararak, kaynağın ve resmî belgenin güvenilirliğini, bunların ait olduğu dönemin bağlamında değerlendirilmesi usulünü kabul ettirir (Braw, 2007: 46-48). Pozitivist anlayışın kuvvetli etkisi altındaki Ranke ekolü, tam anlamıyla pozitivist kabul edilemez. Alman Aydınlanma ekolünün metafizik kavramsallaştırmalarını, büyük ölçüde de Kant'ın insanlığın gelişiminde Tanrı'nın hikmetine dair vizyondan etkilenmiştir. Lutheryan Ranke, tarihteki hakikati ortaya çıkarmak için ancak insanların, toplumların, devletlerin yapıp ettikleri ardındaki Tanrı etkisinin dikkate alınmasına salık verir (White, 2008: 218-219).

Pozitivist metodolojiyle, eleştirel tarihçilik araçlarıyla elde edilen tarihsel verilerden teorik ve soyut genellemelere varmayan Ranke, onun yerine, ilahi irade varlığını yerleştirdi. Ancak Ranke'nin bilimsel tarihçiliğin kurucusu olarak benimsenmesi yarı pozitivist yaklaşımının yanı sıra tarihçilikte devlete biçtiği rolle de yakından ilgilidir. İnsanı medenileşme yoluna sokan devlet birimi tarihçinin başlıca araştırma nesnesi olmalıydı çünkü her bir birim kendine münhasır hukuk, gelenek ve politik yapıya sahipti. Tarihçi devletin arşivinde belge toplayarak devlet birimini izah etmeyi amaçlamalıdır. Ranke'nin bu yaklaşımı bilimsel tarihçilikte, devletin önüne kültürel bir yapı olarak "volk/halk"ı koyan Herder'e karşı diplomasinin, savaşın genel ifadeyle devlet ve

doktrininden vb.) arınmış bir bilimsellik taşıdığını iddia eder. Gerçekte nasıldı? Sorusunu da kendini tanımladığı yerin üzerinde inşa eder. Bunun cevabı "arşiv"dir. Ranke'nin ve rankeci tarihçiliğin ulaşacağı aşama "belge fetişizmi" olarak ifadesini bulur (Şimşek ve Satan, 2011: 16-17). Kaldı ki, vatansever bir Prusyalıdır ve tarihi milli bir amaç için araçsallaştırmaktadır (Iggers, 2007: 4). 1830'da Almanlara özgü "volksgeist/milli ruh/Alman ruhu" davasına ayrıca eğitilmiş zümrenin ılımlı muhafazakârlığına hizmet amacıyla "Historische Politische Zeitschrift/Tarih Siyaset Dergisi"nin editörlüğünü üstlenmişti. Ranke, iki krala, Prusya kralı Friedrich Wilhelm ile Bavyera kralı II. Maximilian'a zaman zaman danışmanlık da yaptı. Bu durum Alman tarihçiliğinde ender rastlanan bir durumdur. Alman tarihçiliği açısından değerlendirildiğinde, Alman tarihçilerinin devlet üniversitelerinde çalışmaktaydılar, yerleşik düzen ve devletin emelleri bir yönüyle bu tarihçilere dokunduğu için Alman tarihçiliğinin özelliği tarihçilerle iktidar arasında bir zıtlıktan çok işbirliği vardı (Breisach, 2012: 335).

devlet adamlarının eylemlerinin konu olarak seçilmesine ve tarihçilik mesleğini siyasi tarih çalışmalarına indirgedi (Breisach, 2012: 298-301).

Bilimsel tarihçiliğinin doğuşu salt Ranke'nin çalışmalarıyla izah edilemez. 19. yüzyılda bilimsel anlayışı, toplumsal yapıyı algılama/anlamlandırma süreçlerini etkileyen Auguste Comte'nin öncülük ettiği pozitivism, modern tarih yazımını da şekillendirdi. Pozitivist metodolojinin tarihçiliğe katkıları arasında ampirik yaklaşım başta gelir. Comte, gözlemlenebilir gerçeklerin ve verilerin önemini vurgulayarak bilgiye ampirik bir yaklaşımı savundu. Tarihçilik söz konusu olduğunda bu yaklaşım, spekülatif veya öznel yorumlardan uzaklaşarak daha kanıta dayalı bir metodolojiye doğru bir geçiş anlamına gelmektedir. Tarihsel araştırmanın temeli olarak somut, gözlemlenebilir gerçeklere dayanarak ampirik kanıtlara öncelik verilir. Somut kanıtlara yapılan bu vurgu, pozitivist tarihçiliği spekülatif veya yorumlayıcı yaklaşımlardan ayırır. Pozitivizmin tarih metodolojisine taşıdığı somut araçlar ise kantitatif inceleme metotları ve tarihi gerçekliği inşasında kritik rol verilen ana kaynakların, arşiv belgelerinin analizidir. Comte ve pozitivism tarafından sistematik gözlem, deney ve yasaların formüle edilmesi olarak karakterize edilen bilimsel yöntem, tarih dahil sosyal bilimlere de uygulanabilir niteliktedir. Bu yaklaşım sayesinde tarihsel araştırmalara nesnellik getirilecek ve tarih disiplini bilimsel bir nitelik kazanacaktır. Pozitivist yaklaşımın tarihsel incelemelere getirdiği temel katkılar, toplumsal gelişme teorisi, spesifik ifade ile toplumsal gelişimin üç safhasına dair ortaya konan modelleme ve kavramsallaştırmada yatmaktadır. Teolojik veya kurgusal aşama, metafizik veya soyut aşama, bilimsel veya pozitif aşama olarak şematize edilen her bir dönem dünyayı ve toplumsal düzeni anlamının farklı bir yolunu temsil eder ve ilerleme teorisini sistematik olarak temellendirir. İlerlemeye dair genellemenin bizatihi kendisini dikkate almadan Comte tarafından çizilen çerçeve, tarihçilere toplumsal gelişim konusunda evrimsel bir bakış açısı kazandırdı ve tarihsel olayların daha geniş sosyal ve kültürel dönüşümler bağlamında analizini yaygınlaştırdı (Stanford, 1994: 257-261).

Pozitivism etkisi altındaki bilimsel anlayışa göre, sosyal ve toplumsal yapıyı anlayabilmek için; farklı disiplinlerin, bütünü değil parçaları derinlemesine incelemesi gerekmektedir. Bu süreç, sosyal bilim dallarının disiplinlere ayrılarak uzmanlaşmasını, meslekleşmesini sağladı. Tarihçilik bahsedilen dönemde modern toplumu ve geçmişini inceleyen bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıktı. Tarihçiliğin kökenleri muhakkak antik devirlere kadar uzanmaktadır ancak 19. yüzyılda Leopold von Ranke'nin adıyla anılan bilimsel tarih devriminin tarihçiliğe getirdiği yenilik yahut modern tarih yazımını antik çağlardan Aydınlanma dönemine uzanan tarihçilik geleneğinden ayırıştırın temel unsur, tarihçiliğin, üniversite, araştırma merkezi gibi devlet tarafından teşekkül ettirilen kurumsal

yapıların çatısı altına alınmasıdır. Bu bakımdan tarihçilikte profesyonelleşme, çalışma alanı ve yöntemleri sınırlandırılmış, belirlenmiş bir disipline dönüşme süreci tarih araştırmalarının resmî kurumlara taşınmasını ifade etmektedir. Ranke devrimi, tarihçiliği pozitif bir bilim dalı olarak tanımlar, ancak, üniversitelerde tarih eğitimi almış profesyoneller tarafından bilimsel tarihçilik icra edilebilir. Nesnel bilgi, gerçeklik ve gerçekte ne oldu sorusunun cevaplanması modern tarih yazımının başlıca amaçlarıdır (Sönmez, 2010: 24-28)⁷.

19. yüzyılda Ranke devrimiyle tarihçilik usulleri, tarih yaklaşımı dönüşürken Osmanlı coğrafyasında paralel surette modern tarihçiliğin ilk örnekleri ortaya çıkmaya başladı. Modern Türk tarihçiliği, ana hatları, bilhassa başlangıcı yakınçağ döneminin bizatihi içerisinde filizlendi ve şekillendi (Durukan, 2010:38). Bu çerçevede, Ahmed Cevdet Paşa'nın "Tarih-i Cevdet"i doğrudan Osmanlı Devleti'nin ve Osmanlı coğrafyasına etkileri nispetinde Avrupa ve Asya dünyasının yakınçağının ilk yarısına kaynaklık ve şahitlik etmenin yanı sıra eserin yazıldığı dönemde şekillenmeye başlayan devlet arşivlerine dayalı kurumsal tarihçilik usullerinin Osmanlı tarih yazıcılığına taşınmasına da öncülük etti. Cevdet Paşa'nın arşiv belgelerine, layihalara, sefaretname türü kaynaklara dayalı hazırladığı eseri, Hayrullah Efendi'nin "Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye", Mustafa Nuri Paşa'nın "Netayicü'l-Vukuat", Ahmed Vefik Paşa'nın "Fezleke-i Tarih-i Osmani" gibi Tanzimat dönemiyle örnekleri artan modern usulleri takip eden mukayeseli siyasi tarih örneklerine model oldu (Hayta, Uğur, 2013: 141-147; Yinanç, 2011: 64-67). Osmanlı zihin dünyası ve siyasi hayatında büyük dönüşümlerin başladığı Tanzimat'tan II. Meşrutiyet dönemine kadar Osmanlı Devleti'ndeki tarihsel üretimi "modern" tarihçiliğin sınırlarına dahil eden, klasik

⁷ Ranke'nin savunduğu şekilde olay ve olgulara "tarafsızlık" yaklaşımı, bütün değerlerin göreliliğini ve bu nedenle anlamsızlığını göstermekten çok uzaktı. Hegel'in felsefi yaklaşımının yerine tarihsel yaklaşımı koymuştu. Bununla birlikte; Ranke, mevcut siyasal devletlerin tarihsel büyümenin sonuçları oldukları sürece, "ahlaki enerjileri", "Tanrısal düşünceleri" oluşturdukları konusunda Hegel ile aynı fikirdeydi. Böylece, Ranke, muhafazakâr doktrinin kurucularından Edmund Burke'ünkine yakın bir duruşa ulaşarak, yerleşik siyasal ve toplumsal kurumlara devrimci araçlar ya da geniş reformlarla yöneltilen her türlü meydan okumanın, tarihsel ruha yönelik bir tecavüz olduğunu ileri sürdü. Buna göre, yalnızca "gerçekten neler olmuş olduğunu göstermenin" peşinde koşan geçmişe "tarafsız" yaklaşım; aslında Ranke'ye göre, Tanrı'nın istemiş olduğu gibi var olan düzeni ortaya koyuyordu. Tıpkı Hegel için olduğu gibi, Ranke'ye göre de, modern dünyanın tarihi, güçlü bir monarşi ve aydın bir kamusal hizmetin himayesi altında, yurttaş özgürlüğünün ve özel mülkiyetin var olduğu ve güçlendiği "Restorasyon Prusyası"nın siyasal ve toplumsal kurumlarının güvenilirliğini, sağlamlığını meydana çıkarmaktaydı. Ranke'nin tarih kavramında devletin merkezi konumu da bundan ileri geliyordu (Iggers, 2007: 26). Ranke'nin devlet kavramı -Fransız Devrimi'nin ve Napolyon dönemini takip eden restorasyon çağının- 1848 öncesi Prusya'sının siyasal gerçekliklerine dayanıyordu; bunlar, temsili kurumların oluşturulmasından ve kaçınılmaz toplumsal sonuçlarıyla birlikte sanayileşmenin gerçekleşmesinden önceki gerçekliklerdi (Iggers, 2007: 4).

vakanüvis yahut nakilci tarzdan farklılaştıran yegâne metodolojik yaklaşım, arşiv, layiha, mecmua gibi çeşitli türde resmi, yarı resmi kaynakların derlenerek metnin neden-sonuç ilişkileri bağlamında inşa edilmesidir. Ayrıca Fransızca genel tarihlerden uzun aktarmalar, çeviriler Tanzimat ile başlayan modern Türk tarihçiliğinin belirleyici vasıfları arasındadır, hatta bu nitelik ilerleyen süreçte Türk tarihçiliğinde kuvvetlenerek devam etmiştir (Ersanlı, 2018:60-61).

II. Meşrutiyet dönemi, siyasi yönden olduğu gibi modern Türk tarihçiliği bağlamında da dönüm noktasıdır. Avrupa örneğinde tarihçiliği bağımsız, profesyonel disipline dönüştüren metodolojik modeller, ulus-millet inşasında tarihçiliğe verilen görevler Türk tarihçiliği örneğinde II. Meşrutiyet ortamında belirginleşti (Oral, 2006: 3). “Tarih-i Osmani Encümeni”nin 1909’da kuruluşu ile Türk tarihçiliğinde modern yaklaşımlar ve ihtisaslaşma Avrupa örneklerinde olduğu gibi kurumsal bir yapıya kavuştu (İnalçık, 2013:179-180)⁸. Encümen, dönemin düşünce ortamında çerçevesi çizilen “milli tarih” perspektifini korumakla birlikte ansiklopedik, araçsal ve ideolojik-popüler tarihçilikten öte hem kurum üyelerinin hazırladığı monografilerde hem de kurumun resmi yayın organı “Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası”nda yayımlanan tetebbularda bilimsel tarihçilik usullerine riayeti ana düsturlarından biri olarak benimsedi. Türk tarihinin epigrafi ve nümizmatik türünde kaynaklarının yayımlanması, Osmanlı tarihinin klasik dönem vakanüvis eserlerinin neşri Encümen’in temel faaliyet alanlarıydı ve bu sahalarda ortaya konan ürünler modern Türk tarihçiliğinin kurumsallaşma ve profesyonelleşme sürecini hızlandırdı (Toprak, 1986: 431).

Alman tarihçiliği metodolojik yetkinlik açısından Avrupadaki diğer ülkelerin tarihçiliğinden çok ilerideydi. Alman yönetimleri, ancak 1860’larda Gabriel Monod’un aracılığıyla Fransa’ya getirilecek; Alman tarzı “tarih yapmak”, İngiltere’nin kendine özgü çizgisini, Oxford ve Cambridge tarihçilik ekolü adı verilen gruplar kanalıyla etkileyecek; Amerikan tarihçiliğine ise, Alman üniversitelerinde tarih öğretimi gören çok sayıda öğrenci aracılığıyla girecekti. Bilimsel tarih gönüllüleri için, Alman tarih seminerleri talim sahası, Alman tarih

⁸ Encümenin doğrudan devlete bağlı resmi bir idare sayılıp sayılmaması gerektiği Babiali çevrelerinde de hukuki tartışmalara yol açmış, buranın özel kurum sayılması gerektiği yönünde hukuki beyanlar ortaya çıkmıştır. Şura-yı Devlet tarafından Encümenin nizamnamesi incelenmiş, nihayetinde Encümen Osmanlı Devleti’nin resmi kurumları arasında sayılmıştır. COA, ŞD., 1165/3, 2 Teşrin-i Evvel 1328 (15 Ekim 1912).

çalışmaları ise kutsal elkitablarıydı. (Breisach, 2012: 336).⁹ Bu etkinin Osmanlı Türkiyesi'nde karşılığı var mıydı, varsa izi nasıl sürülebilir?

Rankeci Osmanlı-Türk Tarihçiliği ve Ahmet Refik Altınay

Tarih-i Osmani Encümeni'nin çalışmalarını raporlaştıran Ahmed Refik (Altınay), Encümen'in kurumsal çatısı altında gelişen modern Türk tarihçiliğinin siyasi tarihe ve Ranke usulüne yönelik ilgisini ortaya koyar. Encümenin kuruluş amacında saydığı gerekçeler, bilimsel tarih devriminin ilkelerinden kaynaklara verilen ağırlığın benimsendiğine işaret etmektedir:

(Türk Tarih Encümeni) bidayeten (Tarih-i Osmani Encümeni) namıyla teşkil edilmişti. Encümenin tarih-i teşkili 14 Zilkade 1327 ve 14 Teşrinsani sene 1325'tir. Encümenin teşkilinden maksad, mehterem refikamızdan Necib Asım Beyefendi tarafından tanzim ve heyet-i umumiyece kabul olunan talimatnamede musarrıh olduğu veçhile "Devlet-i Osmaniye'nin mükemmel bir tarihini vücuda getirmek ve tarih-i Osmaniye ait resail ve evrak ve kuyudatı tab' ve neşreylemekti. (Ahmed Refik, 1928: 161)

Ahmed Refik, başkanlığını da üstlendiği modern Türk tarihçiliğinin akademisinin "mükemmel bir Osmanlı Tarihi" yazma misyonu çerçevesinde Necib Asım ve Mehmed Arif tarafından hazırlanan eserleri "bilahare Encümen'in vezaifi daha ilmi ve neşriyatını daha vasi ve daha müsbet bir şekle ifrağ etmek lüzumu hissedilmiştir" (Ahmed Refik, (1928), Türk Tarih Encümeni Mecmuası (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası/TOEM), cilt: XVII, sayı: 19, (96), sayfa: 161-165, s. 161) söylemiyle ilk hedefin ve eserlerin ilmi tarihçilik usullerine yakın görmediğini sezdirir¹⁰. O'nun tarih anlayışında Ranke ekolünün ağırlığını ise Encümenin talimatnamesinde yaptığı değişikliklerle belirginleşir:

⁹ Almanya'da Ranke, düzinelerce genç tarihçiye, olayları gerçekte olduğu gibi anlatmak ilkesini benimsetmişken, Macaulay eserlerinde hâlâ İngiliz özgürlüğünü övüyordu. Guizot, torunlarına Fransız tarihini anlatabilme keyfi için yazdım dediği bir eser yazmıştı (Breisach, 2012: 336). 19. yüzyılın dönümüne gelindiğinde, Fransa, Belçika, Birleşik Devletler, İskandinavya, hatta Almanya'daki tarihçiler, Ranke'ci paradigmayı eleştirmeye toplumsal ve ekonomik etkenleri de hesaba katan bir tarihçiliğin gerekliliğini önesürmeye başladılar (Iggers, 2007: 5).

¹⁰ Encümenin çalışmalarına yönelik Mehmed Fuad Köprülü'nün de ciddi eleştirilerine uğramıştır: "Mufassal bir Osmanlı tarihi yazmakla yeni birkaç vesikadan ufak bir makale vücuda getirmek arasında galiba çok farklar olacak ki encümen henüz hiçbir şey ortaya koyamadı". Köprülü, Encümen'in kuruluş amacını gerçekleştirmemesini ise "hariçten öyle görünüyor ki Tarih Encümeni azaları arasında tarihi telakki itibarıyla hiçbir mücaneset yoktur" ifadesiyle izah ediyor. Azaların tarihçiliğini uzmanlık derecesinde değerlendiren Köprülü, olayları yan yana dizmekten, kaynak nüshalarını iç ve dış tenkide tabi tutarak zıdlıkları gidermekten, öte derin bir tarih çalışması gerçekleştirilmediğini sadece "alim" bir tarihçi için belge hazırladıklarını savunmaktadır. Encümen azalarının geneli itibarıyla tarih felsefesi, usulleri, yeni tarih yaklaşımlarından bihaber olduklarını ifade ettikten sonra Ahmed Refik'e parantez açarak O'nun

Encümenin vazifesi milli tarihimize dair monografiler tahrir ve vesikaları cem ve gayrı matbu asar-ı mühimme ile vakanüvis tarihlerinin en doğru nüshalarını tekraren tab' ve Türkçe'nin gayri lisanlarında tarihimize ait müellifatı tercüme ve Türk idaresinde bulunmuş olan mil el ve memalikin o zamanlara ait tarihine dair tetebbuat icra ve eserleri telif ve memalik-i sairede bulunan kıymetdar vesikaların fotoğraflarını ahz ve neşrederek bu suretle mükemmel bir milli tarih vücuda gelmesine hizmet eylemektedir. (Ahmed Refik, 1928: 161-162)

Milli tarih yaklaşımı, “devleti” tarihçiliğin merkezine yerleştiren Ranke ekolünün devletin ulus inşa etme projesine tarihi veri sağlama misyonunun, Ahmed Refik'in tarih görüşündeki yansıması olarak değerlendirilebilir¹¹. Ahmed Refik'in, bilhassa II. Meşrutiyet dönemindeki tarihçilik anlayışına göre, ancak devletin “resmi vesikalarına müstenit/dayanan” tarihçilik mümkündür. Ulusal tarihe dair yazma eserlerin kaynak olarak bilimsel metodolojiyle incelenmesi, söz konusu yazmaların “ilmi surette taşıyisi” akabinde bilimsel, “tam ve vesaike

batı tarihçilik usullerini benimseyen tutumunu takdir eder. O'nun tarihçilik sıfatını diğer üyelere göre daha layık olduğunu söyler. Ahmed Refik'in Osmanlı tarihine dair eserlerindeki inşa şeklini ve bilimsel yaklaşımını dikkate değer görür ancak Ahmed Refik'in bu dönemdeki eserlerini “popülist” olarak tanımlar. Millete tarih terbiyesi ve bilgisi vermek maksadıyla hazırlanan bu eserlerin ötesinde O'nun daha bilimsel eserlerini beklediğini ilave eder (Köprülüzade Mehmed Fuad, 1913: 187-188). Ahmet Refik, Encümene yönelik eleştirilere Encümenin görevlerinin anlaşılmasından kaynaklandığını söyleyerek cevap verir. Eleştirilerin odağındaki Necib Asım ve Mehmed Arif Bey'in kaleme aldığı Osmanlı Tarihi'nin Encümene ait farz edilmemesi gerektiğini ilave eder, bu eser üzerinden Encümen'in eleştirilemeyeceğini belirtir. Eserin Encümen tarafından komisyon usulüyle yazılmadığını sadece Encümen'in neşrettiğini, üyelerin kitabı bütünüyle incelemeyeceğini anlatır. Encümen'in vazifesi bahsinde ise Tarih-i Osmani Encümeni'nin görevini Osmanlı tarihi yazmak değil Osmanlı Tarihi için belge toplamak olarak izah eder (Ahmed Refik, 1920: 4). Ayrıca Encümen'den beklenen görevlerin yerine getirilmesi için belirli imkanların sunulması gerektiğini bir başka yazısında ifade eder. Öncelikle, doğu-batı dünyasından Türk ve Osmanlı tarihine dair bütün eserlerin toplandığı eksiksiz bir kütüphane kurulmasını şart koşar. Encümen'in elinde 'mükemmel' kütüphane bir yana Tarih-i Cevdet dahi bulunmadığını söyler. Yazılı kayıtlar yanı sıra Osmanlı hayatına dair Avrupa'daki tabloların birer kopyalarının da bulundurulması esastir. Bunlardan başka Avrupa kaynaklarının yerinde incelenmesi için görevlilerin gönderilmesi gerekmektedir. Hepsinin ötesinde Osmanlı Tarihinin temel veri kaynağı arşivlere erişmenin ve bilimsel usullerle inceleme yapmanın imkansızlıklarını vurgulayarak arşivlerin kurumsal gelişimi olmaksızın Osmanlı tarihinin eksik kalacağını bildirir (Ahmed Refik, 1920: 2).

¹¹ İlginçtir, Ahmed Refik'in Ranke ile sadece tarihçilik yöntemi değil, aynı zamanda kendisinin de Ranke gibi bir devlet kurumunda görev alması ile de benzeşmektedir. Her ikisi de “nesnellik/tarafsızlık” vurgusu ve arşivlerin tarihte olanı olduğu gibi açıklayan “nesnel kayıtlar” olduğuna, tarihe bir görev yüklenmemesi gerektiğine dair vurgu yapmalarına karşılık sorun; devletle, savaşla, dış politikayla vb. ilişkili konular olduğunda, her ikisi de bir yönleri ile devletin yeni bir kimliğin inşası için çalışan üst yapı memurları olarak “organik aydın” olmalarından dolayı, bu nesnellik yerini, öznel açıklamalara, tarihe görev yükleme misyonuna bırakmaktadır. Örneğin bkz. Ahmed Refik, 1917: 392-395; 403-406.

müstenid” milli tarih üretilebilir. Vakanüvis eserlerini doğrudan ana kaynak olarak oldukça önemseyen Ahmed Refik, yazma nüshaların tenkidli metinlerinin hazırlanmasını da Encümen’in vazifeleri arasında saymıştır.

Tarih-i Osmani Encümeni’nin tarihçilik programının esası kusursuz Osmanlı tarihi ortaya çıkarmak olarak belirlenmiştir. Encümenin kurucusu Abdurrahman Şeref Bey’in resmi son Osmanlı vakanüvisliği görevinde bulunduğu da dikkate alındığında bu kurumsal çatı altında şekillenen tarihçiliğin niteliği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Encümenin talimatnamesi ve kurucusunun kimliği, hepsinin ötesinde Sultan V. Mehmed Reşad tarafından doğrudan kurulduğu¹² göz önüne alındığında Encümen, vakanüvislik kurumunun modern tarihçilik dönemine göre kısmen reforme edilmiş hali olarak değerlendirilebilir (Akbayrak, 2012: 67).

Ahmed Refik’in tarihçilik görüşünün ve bilimsellik iddiasının Encümen reisinden ve diğer azalardan farklı olduğu O’nun Encümene dair yayımladığı raporundaki eleştirilerden ve yaklaşım farkından anlaşılmaktadır. Osmanlı klasik dönemi üzerine çağdaşları tarafından göz ardı edilen mühimme kayıtları, şeriye sicilleri gibi kayıtlar, 19. yüzyıl Osmanlı diplomasisi hakkında da arşiv belgeleri O’nun için ana kaynak grubuydu (İnalçık, 2013: 184-185)¹³. Ahmed Refik, Avrupa’da sosyal tarih çalışmalarının arttığı, tarih araştırmalarının büyük adamların ve devletlerin yapıp ettiklerinin ötesine uzandığı, mikro alanların ortaya çıktığı dönemde İstanbul sosyal hayatı ve konargöçerler üzerine eserler yayınlarken sosyal tarihçilik konularının Osmanlı dünyasındaki erken örneklerini sundu, modern Türk tarih tarihçiliğinde bu alanın öncülüğünü üstlendi. Ancak onu sadece konu seçimi üzerinden sosyal tarihçi olarak vasıflandırmak yahut Annales ekolünün Türk tarihçiliğindeki erken temsilcisi kabul etmek gerçekçi bir yaklaşım olmaz. Tarihçilik usulünü ve kaynağa yaklaşımını farklılaştırmadan konuları daha geniş bir yelpazede belirlediği bu bağlamda iddia edilebilir. Ahmet Refik kolay okunur bir üslupla kaleme aldığı popüler çalışmalarıyla öne çıkarılmasına, kaynak neşirleri, doğrudan arşiv kaynaklarına müstenit hazırladığı monografileri göz ardı edilmesine karşın O’nun tarihçiliği ve metodolojik yönelimi şüphesiz doğrudan Ranke etkisi altında gelişti.

¹² “Mesarif-i tabiyesi ceyb-i hümayun-ı mülukaneden tesviye olunmak üzere mükemmel bir tarih-i Osmani vücuda getirilmesi zımında ber mantuk-ı emr-i ferman-ı hümayun ayandan Vakanüvis Abdurrahman Efendi hazretlerinin taht-ı riyasetinde teşekkül olunan komisyonun Tarih-i Osmani Encümeni namıyla resmen tanınması” COA, ŞD.,2791/15, 19 Teşrin-i Sani 1325 (2 Aralık 1909).

¹³ Türkiye’de mülteciler meselesi: Macar ve Leh mülteciler, Koşut, Rusya ve Avusturya’ya karşı Türk siyaseti, Türkiye, İngiltere ve Fransa ihtilafı (1849-1851) (Altınay, 1926).

Tarihi bu bağlamda bir fen olarak değerlendirdi. Ona göre, tarih, maddi delillere dayanarak geçmiş olduğu gibi nakil ve tasvir eden bilimdir, tarihe ilim vasfını kazandıran ise geçmişin naklinde başvurulan yöntemdir. Tarih yöntemi vesikaların, delillerin tahlil ve muhakemesine dayanmalıdır ve tarihin yazımında “gayrişahsilik” perspektifinde hadiseler terkip ve tahlil edilmelidir. Ahmet Refik, Ranke’nin metodunu kendine esas tutmasına karşın salt belgelerin alt alta sıralanmasının tarihçilik olmadığını da vurgular. Metnin inşası, kurgu, terkip ve birikime dayalı analiz tarihçiliğin bir diğer yönü başka bir ifade ile “sanat” safhasıdır (Çalen, 2017: 50-53).

Ahmed Refik, bilimsel tarihçiliğin kurucuları hakkında hazırladığı yazı dizisinde Ranke ve tarih ekolünü değerlendirir. Ranke, 19. yüzyıl tarihçileri arasında “ilmi bir meslek” olarak tarihçiliği tesis etmiş, tarihçilikte “gayrişahsi” yazım ilkesinin benimsenmesini sağlar. O’nun mufassal ve büyük bir yekûna ulaşan çalışmalarının yüzeysel bir bakışla milli tarih ürünü olarak değerlendirilmediğini fakat eserlerinde Prusya ve Almanya’nın büyük yer kapladığını söyler. Ancak Ranke’nin farkı eserlerinde tarafsızlık söz konusu olmamasıdır, siyasi kaygılardan azade olarak ilmi usullere bağlı şekilde Prusya ve Almanya hakkındaki eserlerini hazırlamıştır (Ahmed Refik, 1917: 392).

On dokuzuncu asırda Alman tarihine hizmet eden müverrihler içinde Ranke ilmî bir meslek tesis etmiş, tarihi gayrişahsi bir surette yazmak nokta-i nazarından birinci mevki işgal eder. Ranke’nin eserleri ve vehle-i evvelada milli değil gibi görünür. Çünkü büyük bir yekuna baliğ olan eserleri okunacak olursa, Almanya ve Prusya’ya taalluk eden kısımlar hemen sair kavimlerin tarihine karışmış gibidir. Fakat bütün bu umumi tedkikat içinde Prusya tarihi yine hepsinin fevkindedir. Yalnız şu fark ile ki Ranke’nin tedkikatı Prusya perestkârı olan müverrihlerin tedkikatından ilmidir. Bu güzide eserlerde siyasi endişelerden eser yoktur. (Ahmed Refik, 1917: 392)

Ranke, Ahmed Refik nazarında bilimsel tarihin kurucusudur; “Ranke ilim için yaşamış, siyasetten daima uzak durmuştur” (Ahmed Refik, 1917: 392). Prusya’nın Alman birliğini kurması, parlak bir devlet teşkili, Alman unsurların bu devlet etrafında toplanmasında, Ahmed Refik’e göre, Alman alimlerin çabaları büyük yer kaplar. Ranke’yi, O’nun hayatını ve tedkiklerini Almanya’nın yükselişindeki bilimsel katkıların parlak bir örneği olarak takdir eder. Ranke’nin çalışmaları ve tarih görüşü üzerindeki belirleyici saikin Alman birliğinin Prusya etrafında kurulması fikri olduğunu savunur. 1815’te Ranke’nin yaşadığı Saksonya bölgesinin Prusya’ya ilhaki sonrasında O’nun doğrudan bu devletle irtibata geçmesini sağladığını ve Prusya’nın “hadimi/hizmetkârı” sıfatını kazandığını savundu. Ahmed Refik siyasetin dışında kalmak ve ilmi çizginin dışına çıkmamak

Ranke'den örneklediği üzere bilimsel tarihçiliğin temel nitelikleridir. Bunun yanı sıra tarihçilik ve tarihçi doğrudan devletin memurudur ve devletin çizdiği sınırlar dahilinde faaliyet gösterebilir:

Ranke filhakika, tarihleriyle vatanına mühim hizmetler etmişti. O'nun nazarında müverrihin bir vazifesi de siyasi hükümleri takviyeden ibaretti. Genç nesilleri istikbaldeki vazifelerine hazırlamak için vekayii oldukları gibi tasvir etmek onlara hakikati anlatmak Ranke'nin fikrinde kafi idi. Devletin milletle bir olduğuna, devletin tahvilinden başka bir şey olmadığına kaildi. Eserlerini bu fikri esas ittihaz ederek yazdığı için kendisini milli bir vazife görmüş addediyordu. (Ahmed Refik, 1917: 403)

Ranke'nin tarih bilimini modelleyen II. Meşrutiyet dönemi tarihçiliğinde ana kaynak ve vesikaya dayalı tarihçilik en belirgin olarak Ahmed Refik'in eserlerinde görülmektedir, fakat onun dışındaki tarih üretiminin genel bir bakışla Ranke'nin belgeye dayalı tarihselciliğini aşarak "devletin hizmetinde tarihçi" nosyonunu daha katı bir biçimde benimsediği iddia edilebilir. Tarih-i Osmani Encümeni'nin kuruluşunda dahi II. Meşrutiyet'in ilk döneminde baskın olan "Osmanlılık" bağlamında tıpkı Meclis-i Mebusan kompozisyonunda olduğu üzere azaların Osmanlı unsurlarını temsil eden farklı kimliklerden seçilmesine özen gösterilmiştir (Akbayrak, 2012: 67-68).

Ranke'nin devlete bağlı tarihçiliği yanısıra ilmi mahiyetini, bilimsel tarihçiliğe bağlılığını çarpıcı bir örnekle izah eden Ahmed Refik, Ranke'nin kendisini önce tarihçi sonra protestan olarak tanımladığını, eserlerinde kişisel inanç ve görüşlerinin hakim olmadığını söyler. Ranke'nin ifadesiyle "Benim aradığım şan ve şeref değil, hakikattir. Bunu meydana çıkarmaya bütün kuvvetimle çalışıyorum. Yanlışlıklar artık yavaş yavaş ortadan kalkmalıdır (Ahmed Refik, 1917: 394); Ranke (Islahat Devrinde Almanya'nın Tarihi)ni yazdı. Bu kitabı yazmaktan maksadı Prusya milliyetperverlerine yaranmaktan ziyade Almanların tarih-i umumide milli olmak üzere vücuda getirdikleri müessiri tasvir eylemekti" (Ahmed Refik, 1917: 403).

Ahmed Refik, Ranke'nin Berlin Darülfünuna Modern Tarih (Asr-ı hazır) kürsüsüne kabulünü sağlayan "1493'den 1530 Tarihine kadar Roman ve Cermen Kavimlerinin Tarihi" eserini, O'nun tarihçilik usulünün seçkin örneği olarak öne çıkarır. Ahmed Refik'in Ranke'nin tercüme-i haline ve tarihçiliğinin tanıtılmasına hasrettiği yazı dizindeki temel vurgusu O'nun Prusya devlet idaresine dair hayranlığıdır. Hatta Prusya'ya mensubiyet derecesini göstermek için Berlin aksanını kullanmaya başladığını misal olarak verir, Ranke'nin "Fikren tamamıyla müşterek bulunulan bir devlete mensup hakiki bir saadettir" söylemini iktibas eder (Ahmed Refik, 1917: 392). Ranke'nin muhafazakâr yönünü vurgulamayı

ihmal etmez ancak tarihçilik mesleğinin yegâne uğraşı olduğunu belirtir. Ahmed Refik, Ranke'ye dair değerlendirmelerinde bilimsel-ilmi tarihçilik kriterini dönemin siyasi ortamı bağlamında belirlemiştir. Ahmed Refik'in yaklaşımında tarihçinin doğrudan devletin politikaları ve hedefleri doğrultusunda çalışması O'nun bilimselliğini zedeleyici bir unsur değildir. Tarihin bilimselliği sadece gayrişahsilikle ölçülür: "Tarih gayrişahsi olduktan sonra artık ahlaki ve vatanperverane olması nazar-ı itibara alınamaz. Filhakika tarihin tesirat-ı ahlakiyesi inkâr olunamaz (Ahmed Refik, 1912: 16). Ahmed Refik'in gayrişahsilik/objektiflik kavramına yüklediği anlam vesikalara dayalı yürütülen tarihçiliktir. Tarihin bir ahlak ve terbiye aracı haline gelmesinin tarihin doğasından kaynaklandığını iddia ederek, milli tarihçilikle bilimsel historisizm arasındaki çelişkileri gidermek ister.

Tarihçinin, Ahmed Refik'in örneğinde Ranke'nin, siyasetten uzak kalışı ise esasında muhalif akımların dışında ortodoks görüşü benimsemesini ifade etmektedir. Fransız İhtilali'nin karşısında konumlanan Ranke'nin hayalperest politikalara muarız olduğunu, bu zihni arka planla Fransız inkılabı hakkında tetkiklerini sürdürdüğünü belirtir. İhtilali Almanya için zararlı gördüğünden dolayı eserlerinde takdir etmediğini söyler ancak bu yaklaşımın gayrişahsilik ilkesini zedelediğine dair bir ifadesi söz konusu değildir. Ranke'nin bu konudaki görüşlerini iktibas ile "Fransızlar metin bir hiss-i milli ile mutassıf, haris ve fütuhata meclub oldukları için taarruza daima hazır dırlar. Hakiki ve farazi düşmanlarına karşı kendilerini daima müdafaa ederler, her kavimleri zülüm altına alırlar" (Ahmed Refik, 1917: 392). Ranke'nin tarihçiliğini doğrudan devlet hizmetine indirgeyen Ahmet Refik, O'nun Prusya-Almanya için önerdiği formülü de benimser:

Komşularımızı taklid etmeden dahilde kendi kendimizi tensik edelim. Bizim yalnız kendimize ait, yalnız Almanlığa müteallik bir vazifemiz vardır. Irkımızın dehasıyla mütenasib, hakiki bir Alman Devleti vücuda getirmeliyiz. Her şeyden evvel Fransızların kendileri için iyi buldukları şekilleri taklitten çekinmeliyiz. Fransızların menfaatleri bizimkilerden büsbütün başkadır. Onları böyle yaptıkları için müveheze etmiyorum. Onlar istedikleri gibi veya yapabildikleri gibi olabilirler. O kendilerinin bilecekleri bir şeydir. Bize gelince, en parlak edebi devrimizin mesaisi büyük adamlarımızın her türlü ilmi müktesebatı, büyük Almanya'yı vücuda getiren her şey ancak Fransa'ya zıd olarak husule gelebilmiştir. (Ahmed Refik, (1917: 393)

Ahmed Refik'in nazarında Ranke'nin bilimselliğini sağlayan ana nitelik "hazine-i evrak" üzerindeki tetkikleridir. 1825'te Ranke, Viyana, Venedik, Roma ve Floransa arşivlerinde incelemeler yapmak üzere görevlendirilmiş, bilhassa

Venedik raporları üzerindeki tetkikatları sonunda Güney Avrupa siyaseti, 16-17. Yüzyıl Osmanlı, İspanya ve Sırp İsyanı hakkında eserler üretmiştir. Bunların ardından Roma kilisesi, Almanya tarihi hakkında mufassal ve kaynak eserler hazırladı. O'nun bu çalışmalarının ardından tarihçilik mesleğinin ilkelerinin belirmeye başladığını vurgular. O'nun tarihçiliğinin temel ilkesini de öne çıkaran Ahmed Refik, Ranke'nin tarihçilik mesleğinin ana ilkesini şöyle izah eder:

Zaten Ranke müverrihlik mesleğini (Cermen ve Roman Kavimlerinin Tarihi)ne yazdığı mukaddimede sarahaten anlatmıştı. Müverrih bu mukaddimede 'Ben yalnız vekayi ne suretle geçmiş ise onları öylece nakletmek istiyorum' diyordu. Ranke'nin tarihte gayr-ı şahsi bir meslek takip etmesine tesir eden sebeplerden biri de gençliğinde Tukidides'in eserlerine büyük bir meclubiyet göstermesi idi. Ranke'nin nazarında tarihin gayesi ezmine-i kadimdeki şekli asr-ı hazır tenkidi, ilm ve üslub ile samimi bir surette mezcetmekten ibarettir. Binaenaleyh Alman tarih ilmi de Alman şiiri gibi ezmine-i kadime edebiyatına istinad ederek en bülend bir noktaya vasıl olmuştur. (Ahmed Refik, 1917: 394)

Ahmed Refik, Ranke'nin tarihçilik metodunu, dönemin ifadesiyle tarihçilik mesleğini "gayrı şahsilik" prensibi ile izah eder. O'nun bu prensibi benimsemesini esasen Thucydides'in Ranke'nin üzerindeki kuvvetli tesirine bağlar, ayrıca O'nu üslup ve tasvir tarzı bakımından "asr-ı hazır/modern müverrihlere numune" olarak ilan eder¹⁴ (Ahmed Refik, 1917: 394).

Ahmet Refik, Ranke'nin hakikat arayışını ve onu tespit etme çabalarını tarih mesleğinin başlıca ilkelerinden biri olarak sayar. Ranke için tarihi hakikat, faraziyeden daha faydalıdır. Gerçeklikten katiyyen ayrılmamak Ranke'nin alamet-i farikasıdır. Ranke'nin takipçisi Ahmed Refik için tarihçilikte metodoloji vazgeçilmezdir:

Usûl şimdiye kadar bizde hiç ehemmiyet verilmeyen bir noktadır. Herkes hiçbir usûl, metod dairesinde olmayarak kendi beğendiği bir surette ilmî tedkiklerde bulunur, yine bunları hiçbir usûle istinad etmeyerek neşreder. Hâlbuki ilimlerde en ziyade ehemmiyeti haiz olan cihet keşfedilen hakikatler değil, takib edilen metodlardır. Çünkü ilmin her günkü terakkisiyle keşfedilen hakikatlerin, butlânı isbat edilerek çürümesi muhtemeldir. Hâlbuki metod keşfedilen hakikatlere nisbetle daha büyük bir hayatı haizdir. Bilhassa ilmî tedkiklerde en evvel öğrenilmesi icab eden nokta o ilmin metodudur. Usûlsüz tedkikler ekseriya semeresiz neticeler

¹⁴ Thucydides Ranke ilişkisine dair bkz. R. S. Stroud, (1987). "Wie es eigentlich gewesen" and Thucydides 2.48.3. *Hermes*, 115(3), 379-382.

verir. İşte bizde gençlerin en ziyâde ciddi tetebbularda bulunamamaları intisab etmek arzusunu izhar ettikleri ilim şubesinin nasıl bir metodu olduğunu bilemediklerinden neşet eder. (Ahmed Refik, 1912: 14)

Ranke'nin gerçekliğe dair bağını ve metodolojisinin keskinliğini Ahmed Refik, ondaki adalet fikriyle doğrudan ilişkilendirir: "Hakikate muhabbeti de bu fikir ile perverde olduğundandı" (Ahmed Refik, 1917:394).

Ranke ekolünde mündemiç Alman historisizminin metafizik niteliklerinin Ahmed Refik tarafında da vurgulanması, modern Türk tarihçiliğinin Ranke ekolününün sadece "vesikaya müstenid tarih" düsturunu değil metafizik yönlerini de belli ölçüde benimsediği görüşünü destekler: "Ranke'nin en sevdiği düsturlardan biri de şu idi; 'Her şeyden evvel insan adil ve iyi olmalıdır. Buna muvaffak olmak için de çalışmak ve sıhhatini muhafaza etmek lazımdır'. Ranke'nin fikrinde 'bir insanın vazifesi ruhen sakin yaşamak ve daima şen bulunmaktır'" (Ahmed Refik, 1917: 394). Tarihin özü ruhaniyettir. Milleti kuran insanlar milletin kolektif ruhunu oluşturur, tarihin başlıca mevzuu bu ruhtur. Tarih genelle ilgilenmeli ve genel olanı dikkate almalıdır. Söz konusu şahıs olduğunda ise tarihin ilgisi ancak devrini şekillendiren, ruhniyet katan, milletin kaderine yeni bir dinamizm getiren büyük adamlar incelemeye değerdir. Ahmet Refik için 'kahraman' tarih için şarttır, onsuz bir ilerleme ve hareket olamayacağı için nakletmeye değer bir hadise, yani tarih ortaya çıkmaz:

Şimdi O'nun başlıca mevzuunun karşısındayız: Ruhunun. İnsanın tarihi bir coğrafyadır, bir iktisattır, fakat daha mükemmel olarak bir ruhiyattır, efradın ruhiyatı, cemiyetlerin ruhiyatıdır. Tarih hususatta umumu nazar-ı dikkate alır. Keza ferdde de heyet-i ictimaiyeyi, ruhiyat tedkiki en ziyade fiilleri zamanlarına ve istikbale şeale saçan ruhlarla alakadar olur. Tarihi ferd, en ziyade büyük adam, kahraman, peygamber, aziz, yani neslinin ve zamanının amalına yeni bir hamle verebilmek için onu anlayan, uzatan ve kuvveden fiile getiren adamlar. Kahramansız terakki de tarih de olmaz. Durgun beşeriyetin hayatı nakledilmeye bile değmez. (Refik, 1928: 206)

Ahmed Refik'in kahramana yönelik vurgusu ve metafiziğe dair yakınlığı O'nun Ranke ekolüyle yakınlığının sonuçlarından biridir. Bu yakınlığı Ranke ekolüne yönelik tanımlarında da görülmektedir Ranke ekolünü yine Ranke'den iktibasla 'insani' olarak tanımlar:

Geçmiş alemle şimdiki alemleri tedkik etmek, onu iktidarım yettiği kadar ruhuma nüfuz ettirmek. Güzel ve muazzam her ne varsa kendime cezbetmek. Hatta tamamıyla edinmek. Umumi tarihin seyrini bitarafane gözlerle görmek ve bu fikirle necib ve latif eserler vücuda getirmek. Tasavvurat! Bu bedia-yı hayaliyeyi en cüz'i bir derecede bile kuvveden fiile

getirmeğe muvaffak olursam, benim için ne saadet olacak. (Ahmed Refik, (1917: 395)

Ahmed Refik'in metodunda tarih somut kanıtlara dayanmalıdır; ancak O, tarih yazmanın, eser üretmenin edebi ve sanatkârane yönünü de öne çıkarır. Benzer yaklaşımı Ranke'de de bulur. Bir konuyu neden ve sonuçlarıyla incelemenin ve tahlil etmenin bir çeşit sanatkârane zevk olduğunu söyler. Ranke'nin edebiyata yönelik ilgisi Ahmed Refik'in benimsediği ve öne çıkardığı bir başka niteliktir. Ranke'nin "tarihi tasvirlerdeki inceliği" O'nun edebiyata yakınlığının sonucudur, aynı tasvir ve sanat zevkini Ahmed Refik ve O'nun romans anlatımlarında görmek mümkündür. Ranke'nin tarihe yüklediği misyon, tarihçiye hakikati tetkikte başarılı olmak için tanımladığı iki vazife Ahmed Refik örneğinde modern Türk tarihçiliğinde ortak payda sayılabilir: "birincisi büyük tarihi şahıslar ile onların temsil ettikleri milletlerin ferdiyetini en hakiki tabiatlarıyla tespit etmek. İkincisi de bunların tarih-i umuminin teselsülündeki vazifelerini tayin eylemek" (Ahmed Refik, 1917: 395).

Ahmet Refik Altınay'ın tarihçiliği ana kaynaklara dayalı objektif salt akademik bir tarihçilik örneği olmasına karşın çalışmaları dönemin siyasi atmosferi dışında değerlendirilemez. II. Meşrutiyet devrinin tarih yazıcılarına yüklediği ideolojik misyonların izleri O'nun eserlerinde de kendini gösterir. Ahmet Refik Altınay'ın "Lale Devri" tabirini kanonik hale getiren eseri "Lale Devri (1130-1143)" (Altınay, 1915) aynı zamanda bu dönemin Osmanlı-Türk modernleşme tarihinin başlangıç noktası olarak işaretlenmesini sağladı. Ahmet Refik'in eserinin kaynaklarının ve yaklaşımlarının analizi, Cevdet Paşa gibi diğer tarih yazarları ile mukayesesi esasında ortaya koyduğu batılılaşma/modernleşme anlatısının II. Meşrutiyet'in düşünce ortamında Osmanlı modernleşmesini kökleştirecek bir geçmiş inşa etme/kurgulama çabasını ortaya çıkarmaktadır (Erimtan, 2018:17-27). Ahmet Refik Altınay'ın modern Türk tarihçiliğinin başlangıcındaki rolü önemli olmakla birlikte dönemin siyasi/ideolojik ortamının tarihçilik üzerindeki yönlendirici etkisi göz ardı edilmemelidir.

Muhakeme, yorum, Ahmed Refik'in tarih görüşünde tarihçiyi hakikatten/gerçekten uzaklaştırır, inşa edilen metni "şahsileştirir" tarihin bilimselliğini ortadan kaldırır. Tarihin temel amacı ve görevi, geçmiş vakaları canlı ve edebi tarzda hikâye etmek, anlatmaktır (Refik, 1928: 192). Ahmet Refik, tarihin görevini böyle tanımladıktan sonra tarihin bilimsellik vasfını kazanma sürecini ele alır. Olayların kritiği ve yazılması hakkındaki metotlar, bunların bir disiplin altında değerlendirilmesi, tarihin bilimselliğini sağlar. Tarihin bilimsel metodu, tahlil ve terkiptir (Refik, 1928: 192). Tarihin bir "fen" sayılması gerektiği konusunda katı ve sarsılmaz bir inanca sahiptir, bu inancının kaynağı ise Ranke ekolüne yönelik teveccühüdür. Tarihinin bilim adamı, tarihin de bilim

sayılabilmesi için objektiflik/gayrişahsilikten taviz verilemez. Tarihin tahlilindeki katı bilimsellik ve objektiflik kriteri yanısıra terkinde de “sanatkarane bir üslup” ve edebi tarz beklentisidir. Her iki bakımdan da Ranke'nin görüşlerini kendi tarihçilik yöntemine dahil eder, müverrih eserinde, takdir-tenkid gibi hissi ifadelerden, tarih olaylar hakkında etik yargılardan kaçınmalıdır sadece olayları sebep-sonuç ilişkisi içinde araştırmalı, tahlil etmelidir. Tarihçinin yegâne görevi gerçekte ne olduysa olduğu gibi ortaya koymaktır. Ahmed Refik'in modern Türk tarihçiliğinde kuruculardan sayılmasını, çağdaşlarından farklılaşması sadece üretkenliği ve historisizme yönelik katı bağlılığı ile izah edilmelidir. O'nun metodolojisinde tarihin “mevadd-ı esasiyesi/ana maddesi, vesaik-i mutebere”dir. Belgenin güvenilirliği ve geçerliliği de dikkatle incelenir. Ancak asıl tarihçilik işini belgenin temini sonrasında “tarz-ı tahriri/yazım usulü” ve terkip metoduyla başlatır (Ahmed Refik: 1912: 14-16). Ahmed Refik'in tarihçiliğini farklılaştıran da tarih usulüne dair zihin faaliyetidir.

Asr-ı hazırda (19. Yüzyıl) tarih bir fen halindedir. Fennin bir usulü olduğu gibi tarihin de bir usulü vardır. Usul-i tarihi tarihi vücuda getirmek için takip olunan usuldür. Bu usul hadisat-ı tarihi fenni bir surette tayin etmeğe, bu hadisatı bir usul-i fenni dairesinde cem ve tasvir eylemeğe hizmet eder. Tarihin daire-i şumulünü tahdit etmek gayr-ı kabildir. Tarih, vekayi-i maziyenin kaffesini ihtiva eder. Siyasi, fikri, ictimai bütün hadisat-ı maziye hep tarihe dahildir. Bütün bu hadisatı bu usul dairesinde tedkik eden tarih, bir fendir. Renan diyor ki: ‘Tarih de kimya ve tabakatü'l-arz gibi bir fendir. Tarihi layıkıyla anlayabilmek için tedkikar-ı amikaya lüzum vardır. Bu tedkikatın gaye-i ulviyesi de ezmine-i memalik, milel ve ecnas arasındaki farkı idrak etmekten ibarettir’. Renan'ın bu fikrini Sorel de teslim ediyor. Sorel'in fikrinde ‘tarih bir fen, bir fenn-i cemiyet’ haline geliyor. (Ahmed Refik, 1912: 14)

Ahmed Refik'in tarihçiliğindeki pozitivist tavır ve bilimsellik prensibi sadece Ranke mesleğine bağlılığından kaynaklanmaz. Alman tarihçiliğindeki örneklerden etkilendiği açık olmakla birlikte tarihi bir bilim olarak değerlendiren Fransız tarihçiliğinin, Sorel, Seignobois gibi siyasi tarihçilerin yaklaşımlarına da oldukça yakındır. O'nun tarihçiliğindeki dikotomilerden öne çıkan tarihçilikte “şahsilik/subjektif”, “gayrişahsilik/objektiflik” ayrışmasıdır. Bu ikiliden objektif tarih yaklaşımını benimsediği, en azından tarihçiliğe dair bütün yazılarında objektif yaklaşımı tarihin bilimselliğinin şartı kabul ettiğini izah eder. Ancak söz konusu dikotomi aynı zamanda O'nun tarihçilikteki paradokslarından biridir. Söz konusu “milli tarih” olduğunda bilhassa okullarda öğretilen tarihçiliğin belirli

ölçüde “vatanperverane” ve geçmişe övgü niteliinde olması gerektiğini kabul eder¹⁵.

Tarihte (şahsiyet) ve (gayrişahsiyet) meseleleri müverrihler arasında pek çok münakaşatı badi olmuştur. Bir tarih şahsi mi olmalıdır, yani müverrih tarihi yazarken kendi hissiyatına da tabi olmalıdır, yoksa gayrişahsi yani hissiyatına tabi olmamalı mıdır? Alman müverrihlerinden Ranke en ziyade tarihte gayrişahsiyet taraftarıdır. Ranke diyor ki: ‘Bir müverrih istikbali tenvir için maziye muhakeme ve hali müstefid etmelidir deniyor. Ben bu derece bilapervazane bir maksad takip edemem. Yalnız vekayi nasıl olmuş ise o suretle göstermeğe çalışırım.’ Ranke’nin bu fikri George Simmel ve Maks Nordau tarafından müvaheze olunuyorsa da tarihin bir fen olduğu nazar-ı itibara alınır (gayrişahsi) olması iktiza eder. (Ahmed Refik: 1912: 14-15)

Ahmed Refik’in tarihçiliğini çelişkiye düşüren “devletin memuru olarak tarihçi” nosyonundan ve “milli tarih”in gerekliliğine dair Meşrutiyet ortamındaki ortak prensipten ayrılmamasıdır. Tarihçiliğe dair inşa ettiği metinlerde kuvvetli bir surette savunduğu objektiflik ve tarihi olaylara dair kişisel görüşlerden ve hükümlerden uzak tarihçilik anlayışının aksine tarz ve yöntem takip ettiği örnekler bu nedenle dikkat çekmektedir.

Osmanlı vatanının büyümesi pdisahlarımızın din gayreti, vatan muhabbeti ile hasıl oldu. Hakanlarımızda vatan muhabbeti iman şeklinde idi. Bu iman bütün askerlere sirayet eder, onları muhabere meydanlarında, gaza yollarında harikalar göstermeğe sevk eder. Din uğrunda ölmek, dini muhafaza için vatani korumak, din gayretiyle vatan muhabbetini bir tutmak Osmanlı askerinin başlıca saiklerinden idi. Esasen harb kahraman ecdadımız nazarında bir nevi gaza idi (s.2). Osman Gazi vatanına muhabbetini adaletle, doğruluğu ile gösterdi. Din gayretini, dine hürmetini

¹⁵ Ahmed Refik’in eserlerini “popüler” ve “ilmi/akademik” olarak ikiye ayırmak O’nun çalışmalarındaki çelişkileri anlamlandırmayı kolaylaştırabilir. Doğrudan sıbyan mekteplerinde okutulmak üzere hazırladığı eserinde dönemin pedagojik anlayışını popüler tarihçilik üslubuyla birleştirmiştir: “Atalarımızın vatanımıza nasıl hizmet ettiklerini bilmeliyiz. Müslümanlığı ilerleten, Türklük için uğraşan bütün adamlarımızı gözümüzün önüne getirmeliyiz. Peygamberimizden sonra gelen, Müslümanlığa çalışan halifelerimizin büyüklüğünü, hatta bazen fenalık eden adamların hayatını öğrenmeli, onlardan ibret almamız” (Ahmed Refik, (1914): 2). Subjektif değerlendirme ve şahsi hislerin ağır bastığı bir başka eser örneği ise “Tarihde Osmanlı Neferi”dir. (Ahmed Refik, (1915), Tarihde Osmanlı Neferi, İstanbul: Matbaa-i Askeriye). Birinci Dünya Savaşı atmodferinde hazırlanan eser bu bakımdan bir nevi moral ve şevk faaliyeti sayılmalıdır: “Osmanlı neferi dindardır, cesur, sebatkar, mütehammil, fedakâr ve mutidir. Dini bir itaat Osmanlı neferini harikalar ibrazına sevk eder. Osmanlı neferi çarpışır, yorulmaz, vurulur yerinden kııldamaz” (Ahmed Refik, 1915: 2).

elden bırakmadı. Kimsenin hakkını kimseye geçirmedim (s.6). (Ahmed Refik, 1917: 2-6)

Ahmed Refik'in bilhassa mektepler ve askerlere mahsus hazırladığı eserler, tarihçi olarak Ahmed Refik'in iki çelişkili kimliğe sahip olduğunu gösterir. Aynı paradoksal kimliği muhafaza eden Ranke'den ilhamla Ahmed Refik de objektif ve bilimsel tarihçilik ile millet yaratma ve milli bilinç oluşturma amaçlı doğrudan "hissiyatla" kaleme alınmış eserleri arasında bir tenakuz görmez. Nitekim tarihçinin devletin ideolojik aygıtının bir parçası olması bilimsel tarihçiliğin doğal gerekliliğidir:

Tarih-i milliyeye dair yazılan asar, bir milletin muhafaza-i mevcudiyeti için en mühim abidelerden ma'duddur. Bu abidelerden her biri ihtiva eyledikleri şayan-ı ibret-i vekayi, muceb-i imtisal faziletler, içtinabı elzem fenalıklarla ahfada en parlak bir ayine-i hakayık vücuda getirirler. İşte bu sebebe mebnidir ki millet politikasının en ziyade revaç bulduğu asır-ı hazırda tarih-i milliyeye pek ziyade ehemmiyet verilmeye başlanmış, tarih dersleri vatana vefakâr, sadık, fedakar evladlar yetiştirmek için en mühim bir ders-i vatanpervarene olmak üzere tedris edilmeğe başlamıştır. Tarihin hubbu vatan tevlidinde yegâne saik olması inkâr kabul etmez bir hakikattir. Bu hakikatin en ziyade takdir edilmediği bir yer varsa, o da memleketimizdir. Şimdiye kadar herbiri birer dasitani selatin unvanına şayan olarak yazılan tarihlerimizde Osmanlı milletinin safahatı tekamülü, Osmanlı toprağının uluviyet ve kıymeti, vatana merbut hatıratı tarihiye ve ictimaiye, layık olduğu derecede tasvir edilmemiştir. Osmanlı tarihleri o suretle yazılmalı, vekayii tarihiye ve hayatı ictimaiye ile onların mahalli cereyanı olan eczayı vatan o suretle tasvir olunmalıdır ki bu tarihleri mütalaa eden bir ehli vatan, mesela eski sarayın muzlim sürülerle gölgeli bahçelerini, İstanbul'un mai simasına doğru yükselen minareleri, yeşil sarmaşıklı ağaçlar arasında ebediyete doğru serfüru eden mezar taşlarını, üzerleri değerli şeylere meyleden, birer manzume-i belîğ teşkil eden kitabelerle müzeyyen çeşmeleri, bir zamanlar vatanın müdafası için en mühim bir nokta-i istinad teşkil eden kala kadime enkazını temaşa eylediği zaman kalbinde amak bir Osmanlılık hissi peyda olmalı, ecdadımızın bu bekaya-yı asarını bir meftuniyet-i milliyeye ile temaşa eylemelidir. (Ahmed Refik, 1910: 358)

Milli tarihçilik, Ahmed Refik örneğinde Türk tarihçiliğinin öğretilmesi bahsinde yoğunlaşır. Türklerin Avrupalılaşması, Avrupa bilimini ve zihniyetini Türklerin öğrenmesi ne derece önemliyse Türklere tarihini de öğretmek eşit derecede şarttır. Tarih bilmeye varoluşsal önem atfeder ve Osmanlı Devleti'nin Türklerin yaşadığı felaketlerin önemli sebeplerinden biri olarak Türklerin mevcudiyetlerini tanımamasını, genel ifadeyle tarihlerini bilmemesini gösterir

(Refik, 1920: 3). Bu zihinsel arka plandan hareketle halka milli tarihi öğretmeyi tarihçinin ilk görevi sayar.

Ahmed Refik'in dilemması, Ranke ile cisimleşen tarih devriminin ortaya çıktığı şartların etkisi olarak görülmelidir. İلمي tarihçi Ahmed Refik, Umumi Tarihi'nde: "müverrih hadisatı olduğu gibi tasvir eder, daima sağlam ve mukni delaile istinad ettirerek esbab-ı hadisatı izah eyler. Tarih gayrişahsi olduktan sonra artık ahlaki ve vatanperverane olması nazar-ı itibara alınamaz" (Ahmed Refik, 1912: 15-16) görüşüyle, milli değerlerin benimsetilmesi için tarih inşasını bir arada sürdürmekte mahzur görmez. Tarihçiliğin hikayeci yönü de Ahmet Refik'in tarihçilik görüşünde belli başlı bir yer tutar; "Tarih masala, destana, romana benzer. Çünkü o da işidir: fakat o münhasıran hakikate istinad eylediği için bu 'neviler'den ayrılır. Müverrih hikayecidir! Fakat hakikatin hikayecisi" (Refik, 1928: 161). Bilimsel tarihçilikten popüler tarihçiliğin ağır bastığı bir yolu tercih eden Ahmet Refik, tarihsel gerçeklikle hikayeci tarihçilik üslubunu da bu süreçte eklektik hale getirmiştir.

Bilimsel tarihçilik Tanzimat ve II. Meşrutiyet döneminde kurumsal ve kuramsal temellere kavuşan ulusçuluk ve pozitivist akımlarla şekillenen modern Türk tarihçiliğinin yöntemini belirlerken ve bu tarihçiliğin ideolojik çerçevesi milli tarihçilik ekseninde şekillenmiştir (Akbayrak, 2012: 375-380). Ahmet Refik'in tarihçilik örneğinde olduğu gibi modern Türk tarihçiliğinde bilimsel tarihçiliğin rehberi ve örneği Ranke mesleği ve o mesleği takip eden diğer Avrupalı tarihçilerdir. Tarihçilik alanında söz konusu iki ana akım prensip meşrutiyetten cumhuriyete miras kalmıştır. Bunun yanısıra bir diğer süreklilik gösteren husus ise tarihçiliğin odaklandığı temalardır. "Tarih-i Umumi" ve siyasi tarihçilik, bızatihi Ahmed Refik'in öncülük ettiği ancak yöntemsel bir ayrışmayı değilde tema çeşitliliğini ifade sosyal ve ekonomik konulara yönelik eserlere karşın ağırlığını Türk tarihçiliğinde sürdürmüştür. Esasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "tarih-i umumi" adı altında zaman ve mekânsal bakımdan genişlemiş tarihler ortaya çıkmış ve Türk tarihinin arkaik dönemlerine yönelik ilgi başlamıştır. 19. Yüzyılın ikinci yarısından Meşrutiyetin ilk dönemlerine değin Türk tarihçiliği Alman ve Fransız tarihçiliğinden etkilenerek "gayrişahsi" tarih metoduna uygun genel tarihler ve monogrofiler ortaya koymuştur. Bununla beraber geniş Türk coğrafyasına yönelik "milli tarih" anlayışıyla II. Meşrutiyet'ten itibaren genel tarih içinde Türk tarihinin yerini ve önemini ortaya koyan çalışmalar da belirgin artış göstermiştir. Ancak bilhassa Balkan Savaşlarından sonra bailayan süreçte akademik ve ilmi kaygıların ötesinde savunma vasıtası haline gelen Türk tarihçilik, belirgin politik amaçlar kazandı ve ulus-devlet inşa sürecinin temel elementlerinden biri olarak öne çıktı (Sönmez, 2010: 120-121).

Sonuç

19. yüzyılın başlarında Avrupa’da tarihçilik profesyonel, kurumsal bir bilim alanına dönüşürken Osmanlı-Türk tarihçiliğinde de aynı yüzyılın ortalarından itibaren benzer bir sürecin izleri sürülebilmektedir. Klasik Osmanlı vakanüvis geleneği üzerine pozitivist yönelimle ve esasta Rankeci metodoloji ile belge merkezli Türk tarihçiliğinin temelleri II. Meşrutiyet döneminde atıldı. Bu dönemde kuvvetlenen ve Cumhuriyet dönemine taşınan tarihçilik anlayışının bir diğer yönü ise milli tarih nosyonudur. Özellikle Alman ulusal birliğinin kurulma döneminde tarihçiliğin milli bir misyon üstlenerek ortak köken ve tarih anlatısı ortaya koymasına benzer surette Modern Türk tarihçiliği de Cumhuriyet döneminde yoğun olarak Osmanlı dönemi öncesine Anadolu’nun ve ana vatan Orta Asya’nın tarihöncesi devirlerine ağırlık verdi.

Türk tarihçiliğinin erken örneklerini ortaya koyan öncü Ahmet Refik, - modern Türk tarihçiliğinde ilk kuşağın temsilcileri- ve belirli alanlara yönelik ortaya çıkan metodolojik ana eğilimler incelememizde, “araçsal-tarihyazımı” kavramsallaştırması bağlamında ele alınabilir. Türk tarihçiliği bu dönemde kurumsal yapı altında kaynak kritiği türünde çalışmalar ekseninde modern metodolojik yöntemlere doğru bir gelişme çizgisi benimsedi.

19. yüzyılda Ahmed Refik’in ifadesiyle ‘millet politikasının’ ve milliyetin revaç bulduğu bu dönemde tarihsiz bir millet kelimenin tam anlamıyla oksimorondur. Milleti inşa eden geçmiştir, tarihtir. Ahmet Refik bu misyonun bilinciyle tarihçiliğinin yönelimini belirlemiştir. O’nun Avrupa tarih usullerine yakınlığı, modern tarihçilik vasıfları incelemelerindeki veri ve kaynak çeşitliliğinde ortaya çıkmaktadır. Ancak bilimsel tarih devriminin Ranke mesleği takipçisi bütün temsilcilerinde görülen çelişkilerin izleri Ahmet Refik’in tarihçiliğinde ve tarih politikasında da açıkça izlenebilir. Ranke’den tevarüs ettiği geçmişi bilimsel bir disiplinle objektif yaklaşımla olduğu gibi ortaya çıkarma görevinin milli tarih inşasıyla bir arada yürütülmesinin zıtlıklar ortaya çıkmadan yürütülemeyeceği doğaldır. Ahmet Refik ve diğer Ranke temsilcileri iki misyonu çelişkilerden arındırmak için kaynaklara dayalı ve ‘gayrişahsi’ tarihçiliği bilimsel disiplinin neredeyse tek şartı haline getirmişlerdir. Bu usul akip edildiğinde milliyetperver, ahlakçı tarzın bilimsel historicizmi zedelemeyeceği inancını benimsemişlerdir. Tarihçiliğinin geçmişi kurgulama, kolektif belleği şekillendirme aracı olarak kullanımı 19. yüzyıla mahsus değildir, ancak bu yüzyılda profesyonel bir disipline dönüşen ve bilimsel metodoloji kazanan tarihçilik güçlü ve sistematik bir tarzda geçmişi tekelleştirerek gerçekliğin tek belirleyicisi haline gelmiştir. Muhakkakki, kamu tarihçisi geçmişi ulus devletin

beklentilerine göre şekillendirecektir. Ranke ve Ahmet Refik tarihçiliğinde geçmişte gerçekte ne oldu sorusu esasında geçmişin kurgulanma sürecini ifade etmektedir.

Tarihin profesyonelleşmesi ve araçsallaşması tarih eserinin bir kitle iletişim aracına da dönüştürmüştür. Ahmet Refik ve Ranke, kitleselleşme süreci bakımından ayrılmaktadır. Ranke'nin tarihçiliğinde edebi üslup, sade ve açık bir anlatım ön planda olmasına karşın O'nun eserlerinin 'popüler' başlığı altında değerlendirilmesi söz konusu olamaz. Ahmet Refik ise tarihçiliğini iki ayrı kola bölmüştür. Milli tarihin objektif ve belgelere dayalı tarzda inşa edileceğini savunan bilimsel tarihçi Ahmed Refik'e karşı; halka tarihi sevdirmeyi, 'terbiye-i tarihiyeyi' öğretmeyi, milletin mazisinden güç almasını sağlamayı hedefleyen 'popüler' tarzı benimseyen bir tarihçi kimliği daha mevcuttur ve ikinci kimlik II. Meşrutiyet ortamının siyasi, askeri koşulları altında zamanla baskın hale gelmeye başlamıştır. Nitekim Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sonunda doğrudan askere ve öğrencilere yönelik kaleme aldığı eserler dönemin atmosferini ve O'nun tarihe yüklediği araçsal görevi yansıtır¹⁶. Ahmet Refik, II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet döneminin tarihi, milli tarihi geniş kitlelere ulaştıran ana figürüdür. Tarih-i Osmani Encümeni çatısı altında bilimsel niteliği ağır basan, geniş kitlelerin ilgisini çekmeyecek türde dar bir bilimsel tarihçi çevresini hedefleyen kaynak incelemeleri kaleme alırken bilhassa II. Meşrutiyet'te etki alanı oldukça genişleyen basını kullanarak halka tarih öğretmeyi ya da milli tarih terbiyesi vermeyi amaçlayan yazılar yayımlamıştır. Bilimsel nitelikli dergiler dışında günlük gazetelerdeki 'Tarih Musahabeleri' gibi köşelerde ilgi çekici tarihi olayları hikayeleştirerek milli tarihin kamusallaşma sürecini hızlandırmıştır.

Tarihin hikâyeleştirilmesi ya da edebi tarzda anlatılması Ahmet Refik'in tarihçiliğinin öne çıkan yönlerindedir, bir bakıma bu üslup özelliğiyle 'popüler' tarihçi olarak sınıflandırılmıştır. O'nun metodolojik olduğu gibi yazım tarzı yönünden de modeli Ranke'dir. Ranke'ye kadar Alman tarihçiliğinde edebi üslupla kaleme alınmış eserler mevcut değildi ve O'nun tarihçilikte yeni bir dönem başlatmasını yeni yazım tarzı sağlamıştı. Ahmet Refik, üslup özellikleri bakımından Ranke'yi 19. Yüzyıl Alman klasikleri arasında sayar ama O'nun asıl devrimini üslupta görmez. Tarihten istifade ile tarihin araçsallaşması, tarih eserinin şekil özelliklerine göre, Ahmet Refik açısından devrimseldir. Ranke'nin tarihi dar bilimsel çevrelere hitap eden bir disiplin olmaktan çıkararak herkesin anlayabileceği bir tarza çevirmesi Ahmet Refik'in tarihçiliğindeki popüler niteliği biçimlendirmiştir. Tarihi halkın istifadesi için sade, açık bir dille kaleme almak

¹⁶ Ahmed Refik. (1917). *Tarih Okuyorum*. İstanbul, 79: "Milletini sev, Müslümanlık için insanlık için uğraş. Trablus felaketi, Balkan Muharebesi, Harb-i Umumi müsibeti zihninden çıkmasın"

Ahmet Refik'in Ranke'den aldığı miraslar arasındadır. Bu sayede ancak halk tarihten istifade edebilirdi ya da inşa edilen tarihsel bilinci benimseyebilirdi. Tarihi halka anlatmak, halkta tarih terbiyesi vermek ve tarihi bilinci inşa etmek her ikisinin de ortak prensibidir. Ranke'nin tarihçiliğin 'sanat' tarafına öne çıkaran yaklaşımı, Ahmet Refik örneğinde tarihçinin neredeyse önce sanatçı sonra ilim adamı olarak tanımlamaya dönüşmüştür. Vesika toplamak boyaları yan yana dizmek gibidir ancak sadece bunu yaparak bir tablo yapmak mümkün olmayacağı gibi salt belge toplamak, bir kaynağı belgelendirmek ve izah etmek tarihçilik sayılmaz. Ahmet Refik bu tarz tarihçiliği 'mütebahhirlik' olarak adlandırır ve tarihçilik olarak değerlendirmez. Toplanan belgenin, kaynağın tarihe dönüşümü ancak sanatkâr dokunuşuyla mümkündür (Ahmed Refik, 1921). Bahsettiği sanatkâr dokunuşu hem Ranke de hem de Ahmet Refik'te söz konusuydu ve başlıca amaçları tarihi herkese okutmaktı.

Kaynakça

- Ahmed Refik. (1910). Tedrisat-ı tarihiye ve tarih kitabları. *Servet-i Fünun*, 22 Eylül 1326, Sayı:1009 s. 358-359.
- Ahmed Refik. (1914). *Tarih okuyorum*. İstanbul: İbrahim Hilmi Matbaası.
- Ahmed Refik. (1915), *Tarihde osmanlı neferi*. İstanbul: Matbaa-i Askeriye.
- Ahmed Refik. (1917). Alman müverrihleri: Ranke-I. *Yeni Mecmua*, 22 Teşrinisani 1917, Cilt: I, Sayı: 20 s. 392-395.
- Ahmed Refik. (1917). Alman müverrihleri: Ranke-II. *Yeni Mecmua*, 29 Teşrinisani 1917, Cilt: I, Sayı: 21 s. 403-406.
- Ahmed Refik. (1917). *Padişahlarımızda din gayreti vatan muhabbeti*. İstanbul: Yayın yeri belli değil.
- Ahmed Refik. (1918). Osmanlı tarihinde kadın. *Yeni Mecmua*, 17 Teşrinievvel 1918, 3(65), s. 249-252.
- Ahmed Refik. (1920). Ahmed Cevdet beyefendiye. *İkdam*, 2 Eylül 1920, Sayı: 8446.
- Ahmed Refik. (1920). Tarih-i Osmani encümeni meselesi. *İkdam*, 12 Teşrinievvel 1920, Sayı: 8477.
- Ahmed Refik. (1920). Tarih-i Osmani encümeni'nin vezaiine dair. *İkdam*, 14 Teşrinievvel 1920, Sayı: 8479.

- Ahmed Refik. (1921). Tarihe dair telakkilerimiz. *İkdam*, 13 Temmuz 1921, Sayı: 8739.
- Ahmed Refik. (1928). Encümen raporu. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası/TOEM), Cilt: XVII, Sayı: 19(96) s. 161-165.
- Ahmed Refik. (1928). Tarih ve müverrihler ıı: tarih bir sanattır. *Hayat Mecmuası*, 26 Kanunusani 1928, 3(61), s. 165-166.
- Ahmed Refik. (1928). Tarih ve müverrihler iv: tarih bir ilimdir. *Hayat Mecmuası*, 9 Şubat 1928, 3(63), s. 206-207.
- Ahmed Refik. (1928). Tarih ve müverrihler ııı: tarih ilimdir. *Hayat Mecmuası*, 2 Şubat 1928. 3(62), s. 192-193.
- Ahmed Refik. (1928). Tarih ve müverrihler ı: tarihin tarifi. *Hayat Mecmuası*. 19 Kanunusani 1928, 3 (60), s. 144-145.
- Akbayrak, H. (2012). *Milletin tarihinden ulusun tarihine Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tarih yazımı*. İstanbul: Kitabevi.
- Altınay, A. R. (1915). *Lâle devri 1130 -1143*. İstanbul: Tahsil-i Tıbaat Matbaası.
- Altınay, A. R. (1926). *Türkiye'de mülteciler meselesi: Macar ve Leh Mülteciler, Koşut, Rusya ve Avusturya'ya karşı Türk siyaseti, Türkiye, İngiltere ve Fransa ihtilafı (1849-1851)*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Balibar, E. (1990). The nation form: history and ideology. *Review* (Fernand Braudel Center), 13(3), s. 329-361.
- Beers, H. A. (2014). *History of English romanticism in the nineteenth century*. New York: Routledge Revivals.
- Beiser, F. C. (2011). Herder's historicism, its genesis and development. *The German Historiologist Tradition*, Oxford: Oxford University, s. 98-166.
- Beiser, F.C. (1992). *Enlightenment, revolution, and romanticism: The genesis of modern German political thought, 1790-1800*. Cambridge, MA and London, England: Harvard University.
- Berkes, N. (2008). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Berktaş, H. (1991). Dört tarihçinin sosyal portresi. *Toplum ve Bilim*, 54/55, s. 19-45.
- Birinci Türk Tarih Kongresi (2010). *Konferanslar Müzakere Zabıtları*, Ankara: TTK.
- Braw, J. D. (2007). Vision as revision: Ranke and the beginning of modern history. *History and Theory*, 46(4), s. 45-60.

- Breisach, E. (2012). *Tarihyazımı* (Çev. Hülya Kocaoluk). İstanbul: Yapı Kredi.
- Cottingham, J. (1994). Introduction: Plus una vice agendum: Cartesian metaphysics three and a half centuries on. *Reason, Will, and Sensation: Studies in Descartes's Metaphysics*, s. 1-16. Oxford: Oxford University.
- Çalen, M. K. (2017). Erken modern Türk tarihçileri ve Ahmet Refik (Altınay), *Türk Tarihçileri*, s. 45-61. Ankara: Pegem Akademi.
- Durukan, K. (2010). *Türkili hicazkar Türkiye'de tarih anlayışı üzerine*. İstanbul: Everest.
- Erimtan, C. (2018). Ahmed Refik'in Lale Devri'ni yazarken kullandığı kaynaklar ve 'lâle devri' paradigması: bir teleolojik ima. *Doğu Batı*, Sayı 85, s. 11-29.
- Ersanlı, B. (2018). *İktidar ve tarih Türkiye'de tarih tezinin oluşumu 1929-1937*. İstanbul: İletişim.
- Forster, M. (1993), "Hegel's dialectical method", *The Cambridge Companion to Hegel*, s. 130-170. Cambridge: Cambridge University.
- Hayta, N., Ünal, U. (2013). Modernleşme döneminde Osmanlı tarih yazıcılığı. A. Şimşek ve V. Engin (Ed.), *Türkiye'de Tarihyazımı* s. 137-153. İstanbul: Yeditepe.
- Herder, J. G. (2002). Treatise on the origin of language (1772). *Herder: Philosophical writings* s. 65-164. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University,
- Iggers, G. G. (1965). The Idea of progress: a critical reassessment. *The American Historical Review*, 71(1), 1-17
- Iggers, G.G. (2010). "Introduction" to Ranke, *Theory and Practice of History*. New York: Routledge.
- İnalçık, H. (2013). Türkiye'de modern tarihçiliğin kurucuları. A. Şimşek ve V. Engin (Ed.), *Türkiye'de Tarihyazımı*, s. 179-197. İstanbul: Yeditepe.
- Köprülüzade Mehmed Fuad. (1913). Bizde tarih ve müverrihler hakkında. *Bilgi Mecmuası*, Kanunievvel 1329/1913, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 185-196.
- Lloyd, C. (1991). The Methodologies of social history: a critical survey and defense of structurism. *History and Theory*, 30(2), s. 180-219.
- Loader, C. T. (1976). German historicism and its crisis. *The Journal of Modern History*, 48(3), s. 85-119.
- Matytsin, A. (2022). Enlightenment and erudition: writing cultural history at the académie des inscriptions. *Modern Intellectual History*, 19(2), s. 323-348

- McCabe, D. (1998). Hegel and the idea of philosophical history. *History of Philosophy Quarterly*, 15(3), s. 369–388.
- Morrison, J. C. (1978). Vico's principle of verum is factum and the problem of historicism. *Journal of the History of Ideas*, 39(4), s. 579–595.
- Muller, J. (1990). Justus Möser and the conservative critique of early modern capitalism. *Central European History*, 23(2-3), s. 153-178.
- Oral, M. (2006). *Türkiye'de romantik tarihçilik (1910-1940)*, Ankara: Asil.
- Paul Hamilton. (1996). *Historicism*. John Drakakis (Ed.), New York and London: Routledge.
- Perkinson, H. J. (1962). Giambattista Vico and "the method of studies in our times": a criticism of descartes' influence on modern education. *History of Education Quarterly*, 2(1), s. 30-46.
- Pradella, L. (2014). Hegel, imperialism, and universal history. *Science & Society*, 78(4), s. 426–453.
- Rotenstreich, N. (1971). The Idea of historical progress and its assumptions. *History and Theory*, 10(2), s. 197–221.
- Sönmez, E. (2010). *Annales okulu ve Türkiye'de tarihyazımı: Annales Okulu'nun Türkiye'deki tarih yazımına etkisi: Başlangıçtan 1980'e*. Ankara: Tan.
- Stanford, M. (1994). *A Companion to the study of history*. Oxford: Blackwell.
- Stroud, R. S. (1987). "Wie es eigentlich gewesen" and Thucydides 2.48.3. *Hermes*, 115(3), s. 379–382.
- Şimşek A., Yalı, S. (2019). *Gerçekte(n) öyle mi oldu? post-truth zamanlarda tarihin temsili*. İstanbul: Yeni İnsan.
- Şimşek A., Satan A. (2011). "Türkiye'de Milli Tarihin İnşası", *Milli Tarihin İnşası: Makaleler*, s. 11-27. İstanbul: Tarihçi.
- Şura-yı Devlet (ŞD), 1165/3, 2 Teşrinievvel 1328 (15 Ekim 1912).
- Şura-yı Devlet (ŞD) 2791/15, 19 Teşrini Sani 1325 (2 Aralık 1909).
- Thompson, M. P. (1976). A note on "reason" and "history" in late seventeenth century political thought. *Political Theory*, 4(4), s. 491-504.
- Toprak, Z. (1986). Türkiye'de çağdaş tarihçilik (1908-1970). S. Atauz (Der.), *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi* s. 431-438. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Verene, T. I., Phillip, D. (2008). *Giambattista Vico: keys to the new science: translations, commentaries, and essays*. New York: Cornell University.

- Wainwright, E.H. (1977). The historical thought of Giambattista Vico. *Kleio*, 9(1-2), s. 1-21.
- White, H. (2008). *Metatarih: 19. yüzyıl Avrupasında tarihsel imgelem*, (Çev. Mehmet Küçük). Ankara: Dost.
- Yinanç. M. H. (2011). Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar bizde tarihçilik. A. Şimşek ve A. Satan (Ed.) *Milli Tarihin İnşası Makaleler*, s. 59-97. İstanbul: Tarihçi.

Niyazi Berkes ve Şerif Mardin:

Türk Modernleşme Literatürü Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz*

Onur BALTU**

Öz: Osmanlı-Türk modernleşmesini anlatı-hikâye etme ötesinde kavramsal ve teorik bakış açısıyla ele alan çalışmalar sınırlıdır. Niyazi Berkes ve Şerif Mardin, tarihsel veri ile teorik yapıyı birleştiren çalışmalarıyla literatürde seçkin bir yere sahiptir. Şerif Mardin'in modernleşmeye dair bakış açısının ana eksenini 'büyük-küçük gelenek', 'kültür' ve 'merkezleşme' kavramları oluşturur. Niyazi Berkes ise modernleşmeyi sekülerleşme olarak ifade eder ve ilerlemeci-aydınlanmacı çizgiyi savunur. Bu çalışmada, Niyazi Berkes ve Şerif Mardin'in Türk modernleşme/çağdaşlaşma sürecine dair tarihsel ve teorik perspektiflerin analizi hedeflenmektedir. Berkes ve Mardin'in Türk modernleşme sürecine katkılarının yanı sıra, her iki düşünürün de benzerliklerini ve farklılıkları bu çerçevede vurgulanır. İki sosyal bilimcinin tarihsel bağlamda ortaya koyduğu perspektifler, Türk toplumsal dönüşümünün anlaşılmasında önemli referans noktaları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Niyazi Berkes, Şerif Mardin, Çağdaşlaşma, Modernleşme, Yapısalcılık, Hermenötik

Niyazi Berkes and Şerif Mardin:

A Comparative Analysis on Turkish Modernization Literature

Abstract: Studies examining the Ottoman-Turkish modernization process from a conceptual and theoretical perspective beyond narrative are few in the Ottoman-Turkish modernization literature. Niyazi Berkes and Şerif Mardin have a distinguished place in the literature with their works combining historical data and theoretical structure. The main axis of Şerif Mardin's perspective on modernization is the concepts of 'great and little tradition', 'culture' and 'centralization'. Niyazi Berkes, on the other hand, expresses modernization as

* Bu makale, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü'nde, 2023 yılında, hazırlanmış olan "Niyazi Berkes ve Şerif Mardin'in Modernleşme Anlayışlarının Karşılaştırılması" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Onur Baltu, Ankara HBV Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Yüksek Lisans öğrencisi. (onurbaltu@gmail.com)

secularization and defends the progressive-enlightenment line. In this study, it is aimed to analyze the historical and theoretical perspectives of Niyazi Berkes and Şerif Mardin on the Turkish modernization / modernization process. In addition to the contributions of Berkes and Mardin to the Turkish modernization process, the similarities and differences of both thinkers are emphasized in this context. The perspectives put forward by two social scientists in the historical context provide important reference points in understanding Turkish social transformation.

Keywords: Niyazi Berkes, Şerif Mardin, Secularism, Modernity, Structuralism, Hermeneutics

Extended Abstract

The primary focus of the article is centered on understanding the historical and theoretical perspectives of Niyazi Berkes and Şerif Mardin regarding the Turkish modernization process. In the introduction section of the research, an analysis is conducted through questions to explore the similarities and differences between the two thinkers. In the world of the 1960s, where Niyazi Berkes' works emerged, the influence of the modernization school and Parsons is prominently felt. In his Works—"Türkiye'de Çağdaşlaşma,"—Berkes evaluates modernization as a transformation from traditional social structure to a modern one. Therefore, Niyazi Berkes presents a narrative of Turkey's secularization within the framework of a structuralist approach.

On the other hand, Şerif Mardin employs an interdisciplinary methodology. The influence of Max Weber is evident in micro and macro analyses, and he brings innovation to the Turkish social science literature with an interpretive-hermeneutic approach. Mardin's center-periphery theory explains state-society relations while also adapting Shils' thoughts to the Ottoman context. Şerif Mardin views the process as modernization, where the Ottoman state initially undergoes reluctant changes under external influences, leading to technical and mechanical transformations that create some cracks in the socio-economic structure of society. From these cracks, the modern Turkish state will emerge.

Niyazi Berkes appears as a social scientist influenced by Enlightenment ideas and thoughts, making positivist paradigms effective in his thought structure. Thus, he reads modernization as a necessary process. However, he does not present this necessary process with a deterministic understanding; he illustrates the impact of the concepts of "coincidence" and "necessity" on the process, showing how important the fractures in the modernization process are. In addition to his narrative, Niyazi Berkes presents a macro modernization narrative.

Şerif Mardin adopts a culturalist approach; he opposes the positivist paradigm and emphasizes that a subject like modernization involves regional differences. Modernization does not have a uniform understanding but appears

as a process shaped by the influence of cultural and social structures. Therefore, Mardin has developed different methodologies based on the characters and events in his works, making his writings versatile.

In this summary, the analysis highlighting the contributions of Berkes and Mardin to the Turkish modernization process, along with emphasizing the similarities and differences between the two thinkers, takes precedence. The perspectives put forth by both thinkers in a historical context provide important reference points for understanding the social transformation in Turkey.

Giriş

II. Dünya Savaşı'nın ardından özellikle Amerika'da, diğer topluluklara ve uluslara yönelik ilgi arttı. Bu ilgi nedeniyle modernleşme konuları tekrar ön plana çıktı. Bu bağlamda, gelişmekte olan topluluklara karşı artan bir ilgi ve toplumların kendi kendilerine gelişip gelişemeyecekleri, öz kültürlerinin modernleşmeye olan etkisi küresel ölçekte tartışılmaya başlandı. Bu süreçte, bazı düşünürler modernleşme paradigmasını çözümlene sürecinde ekonomik ve maddi yönleri ön planda tutarken, diğerleri kültürel boyutla ilgilendi. Bu tartışmalar dünya genelinde olduğu gibi Türk düşün dünyasında da yoğun bir şekilde tartışılan konular arasında yer aldı. Türk modernleşmesi konusunda, düşünürler genellikle Osmanlı klasik döneminden gerileyişe başlayan bir anlatı kurarlar. Bu anlatının bir sonucu olarak da modern Türk devleti ortaya çıkar. Bu konuda birçok Türk sosyal bilimcisi düşüncelerini paylaşmıştır, ancak bu makalede odak noktası Niyazi Berkes ve Şerif Mardin üzerine olacaktır. Bu bağlamda, her iki düşünürün toplum bilimi anlayışları, araştırma yöntemi perspektifleri ve nihayetinde eserlerine dair küçük yorumlar, genel bir karşılaştırma çerçevesinde sunulacaktır.

Niyazi Berkes ve Şerif Mardin birbirinin çağdaşı düşünürler olarak okuyucunun karşısına çıkarlar. Düşünürlerimiz dönemlerinde ortaya koydukları eserlerle döneminin ötesine geçmiş tartışmalara da imzalarını atmışlardır. İki düşünürün sosyolojik ve tarihsel bakışlarını karşılıklı incelemek hem Türkiye'deki modernleşme/çağdaşlaşma tartışmalarına katkı sağlamaktadır hem de küresel sosyal bilim akımlarının düşünürler üzerindeki etkisini göstermektedir. Düşünürlerimiz, bu bağlamda Türk modernleşme/çağdaşlaşma literatürünün genel bir çerçevesini vermektedir.

Makalemizin amacı Türkiye'de bir zamanlar teorik ekseninde dönen tartışmaları iki düşünürün bağlamında okuyucuyu sunmak ve düşünürlerin kullandıkları araştırma yöntemiyle tasarladıkları modernleşme/çağdaşlaşma yaklaşımlarını okuyucuya sunmaktır. Makalemizde, modernleşme/çağdaşlaşma olgusuna yaptıkları katkılardan dolayı Berkes ve Mardin'in toplum bilimi anlayışı ve araştırma yöntemlerine değinilecektir. Daha sonrasında iki düşünürün de bazı eserleri incelemeye tabii tutulacak ve sonuç bölümünde ise iki düşünürün görüşleri karşılaştırılacaktır.

Niyazi Berkes'in Sosyolojiye Bakışı ve Araştırma Yöntemi

Berkes, toplumu organizma olarak görür ve organizmanın işlevlerini tanımlayarak, bu işlevleri nedensellik içinde okuyucularına sunar (Berkes, 1940: 497). Toplumun içinde bulunan birimler, işlevlerini ve rollerini birbirlerine nedensel ilişkilerle bağımlı olan bir sistem içinde kurarlar. Sosyal bilimcinin görevi, toplumun nedensel ilişkilerini çözümlmek ve değişen faktörleri açıklamaktır (Özlem, 2000: 142). Berkes için, toplumların bilimsel ve düşünsel ilerlemelerinin yanı sıra mantık dışı olarak kabul edilen davranış kalıplarının da incelenmesi gerekmektedir. Bu inceleme, kuramsal bir sistemin bütünlüğünün sağlanabilmesi için önemlidir. Aksi takdirde, sadece toplumsal ilerlemeleri göz önüne alarak bir yanılgıya düşülebilir, çünkü mantıklı veya mantık dışı olan toplumsal tasavvurlar aynı toplumun ürettiği örüntülerdir. Berkes, tutarlı ve kapsamlı bir bilimsel analiz yapmak isteniyorsa, toplum bilimcilerin toplumun bütünsel tutarlılığını korumak için uyanık olmaları gerektiğini belirtir

Kuram ve olgu arasındaki ilişkide, Berkes değişkenliğin bilimsel faaliyetlerde önemli bir unsuru olduğunu kabul eder. Kuram ve olgu arasındaki ilişkiyi dinamik bir şekilde algılar ve bilginin değişebilir olduğunu savunur. Batı toplumunu ele alırken, bu toplumun antik Yunan'dan 20. yüzyıla kadar bazen ilerleme bazen gerileme gösterdiğini ancak daima ileriye doğru yeni adımlar attığını düşünür. Bu ilerlemenin belirli noktalarda insanların topluluk hayatındaki bilgilerinin artması, öğrenme konusunda insanın rasyonel, seküler ve objektif olması gibi belli başlı değerlere bağlı olduğunu ifade eder. Bu nedenle, insan hayatının çeşitli yönlerini ayrı ayrı ele almak ve farklı bilgi alanlarına bölerek insan üzerine yapılan araştırmaları desteklemek, Berkes'e göre, insan hayatını inceleme imkânı için araştırma tekniklerinin belirlenmesinde yatar (Berkes, 1940: 548-549). Berkes'e göre, toplum bilimlerinin ortaya çıkmasında etkili olan faktörler şunlardır: Toplumsal hayata yönelik ilginin artması ve bu ilgi doğrultusunda akılcı, çağdaş ve nesnel uygulamaların tercih edilmesidir. Bu durumun bir sonucu olarak, yeni disiplinler ortaya çıkmış ve bu da araştırma tekniklerinin gelişmesine neden olmuştur (Berkes, 1970: 548).

Berkes'e göre, insan zümreleri hayatı hakkında bilgiler arttıkça, düşünürlerin toplum hakkındaki görüşleri kendi muhitlerinden elde ettikleri, belirlenmiş, sınırlı, dogmatik, ananevi ve etnosantrik bir nitelik kazanmıştır. Bu durum, muhtelif sosyal bilim alanlarının ayrı birer uzmanlık alanı olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu uzmanlık alanları, daha geniş ve zengin bir vakıa dünyası ile etkileşime geçmiş ve bu vakıaları anlamak için ayrıntılı araştırma tekniklerinin gelişimine katkıda bulunmuştur (Berkes, 1940: 546) İnsan toplulukları başlangıçta kendi sınırları içinde yaşarken, kendi içlerinde gerçekleştirdikleri toplumsallaşma süreci nedeniyle diğer topluluklarla iletişim kurma yeteneğine sahip olamamışlardır. Bu durum, insanların diğer topluluklar hakkındaki düşüncelerini etnosantrik (kendi kültürlerini merkeze alan) bir perspektifte sınırlı kılmıştır. Ancak, zamanla insanlar farklı topluluklarla olan ilişkilerini arttırdıkça, etnosantrik ve dogmatik düşünce terk edilmeye

başlanmıştır. Berkes, bu değişimde toplum bilimleri alanındaki gelişmelerin büyük bir rol oynadığını vurgulamaktadır (Berkes, 1940: 549).

Berkes'e göre, sosyoloji tekrar eden çeşitli olayları, tavırları, ilişkileri ve değerleri yakalama ve bu temelde sonuçlar elde ederek tahminler yapma çabasıdır. Türkiye özelinde, toplum sürekli olarak siyasi ideolojilerin etkisi altında kalmış ve bu nedenle toplumsal düşüncelerin gelişmesi güçleşmiştir. Bu durum, toplumsal düşün alanında yapılan araştırmaların gelişmesini de engellemiştir, çünkü önemli ve değerli araştırmaların yapılamamasına yol açmıştır (Berkes, 1985: 135). Sosyolojik metodolojisi ve araştırma teknikleri ile toplumsal gerçek incelendiğinde sosyolojinin kendine özgü bir görüşü ve çerçevesi olduğu unutulmaktadır. Genellikle genel bir sosyoloji biçiminde algılanmaktadır. Berkes, sosyolojisinin gelişebilmesi için en önemli noktanın düşün ve bilimsel araştırma özgünlüğüne sahip olunması olduğunu belirtir. Bu, toplumu geleneksel görüşlerinden kurtarmayı gerektirir. Berkes'e göre, sosyoloji toplumsal yaşamı değer yargılarından arınık bir biçimde incelemidir (Berkes, 1984: 129).

Berkes'in bilim anlayışı, Aydınlanma çağının ürünü olan rasyonel düşünme tarzından etkilenmiştir. Ona göre, bilim yapmak sadece rasyonel düşünmeyle olacak bir iş değildir; aynı zamanda bilim adamı, din, ahlak, teoloji gibi değer yargılarından arınmış olmalı ve zihinsel anlamda özgür bir kafa yapısına sahip olmalıdır ki bilim üretebilsin. Berkes'te, temel hatlarıyla pozitivist bilim felsefesi geleneğinin etkileri izlenebilir. Berkes'in bilim felsefesi, Poincaré'den Popper'a kadar olan yapısal ve eleştirel rasyonel bilim felsefesi içinde değerlendirilebilir. Ancak, Berkes'in doğrudan etkilendiği belirli bir düşünürün olduğunu söylemek zordur, çünkü Berkes, olgusal verilere dayalı kuram tercihinde bulunan ve dönemindeki popüler bilim anlayışlarından uzak duran bir toplum bilimcisi olarak ortaya çıkar. Bu nedenle, belirli bir ekole net bir bağlılık ifade etmek zor olabilir. Berkes'in düşün dünyasını etkileyen önemli olaylardan biri, Chicago Üniversitesi profesörlerinden Robert E. Park'ın (1864-1944) Berkes'e Türkiye hakkında sorular yöneltmesi ve Berkes'i Türkiye üzerine araştırmalar yapmaya teşvik etmesidir. Bu olayın ardından Berkes, kırsal alan çalışmalarına ilgi duymaya başlamıştır (Kahraman, 2017: 224).

Berkes'in eserlerinde, çeşitli ekol ve kuramlardan yararlanması rağmen bunları tam olarak benimsemediği gözlemlenir. Özellikle çağdaş-dinsel, yeni-eski gibi ikili kavramları kullanması, Berkes'in diyalektik yöntemden etkilendiğini göstermektedir. Diyalektik yöntemi benimsemesi, onun araştırma yönteminin eleştirel olduğunu ve olaylara farklı açılardan yaklaşabileceğini ortaya koyar. Berkes, diyalektik yöntemle feodalizm tartışmalarının Osmanlı toplumu için geçerli olmadığını savunarak, Osmanlı toplumunun kendine özgü özellikleri içinde incelenmesi gerektiğini vurgular. Bu, Berkes'in araştırma yönteminin eleştirel ve özgün olduğunu gösteren bir örnektir. Ayrıca, toplumsal iktisadi ilişkilere odaklanan Berkes, işlevselci yaklaşımla topluluk içindeki iş bölümünü inceler. Topluluğun üretim sistemiyle ilgili ne zaman ve hangi kriterlere göre işlediğini anlamak, Berkes'in önemseydiği bir araştırma konusudur. Berkes'in,

sosyolojinin makro inşacı olmaktan ziyade, mikro inşacı olması gerektiğini savunması ve sosyolojinin olgusal, nicel ve kontrol edilebilir şartlara indirgenmesi gerektiğini ifade etmesi, O'nu metodolojik açıdan pozitivist kampa dahil edilebilir hale getirir (Alver, 2017: 187-189; Koyuncu, 2017: 81).

Berkes'in nitel araştırmadan çok nicel araştırmaları önemseydiği ve bu bağlamda İstanbul ekolü ve Durkheimcı İçtimaiyyat Ekolü'nü eleştirdiği belirtilmiştir. Bu durum, Berkes'in bilimsel metodolojiye dayalı, sistemli araştırmalara vurgu yaparak, spekülative bulduğu yaklaşımları eleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, Berkes'in sosyal bilimlerde nicel verilere dayalı, bilimsel ve sistemli araştırmalara daha fazla önem veren bir metodoloji anlayışına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Eleştirileri, toplumbilimde daha fazla nesnel ve bilimsel yöntemlerin kullanılmasını savunarak sosyal bilimlerin metodolojik açıdan güçlendirilmesine yöneliktir (Akpolat, 2013: 89).

Berkes, toplumsal analizlerinde geniş ölçüde tarihsel malzemenin yararlanmaktadır. Sosyolojisini, tarihi bir laboratuvar olarak görmekte ve toplumsal yapı çalışmalarında tarih araştırmalarının önemli bir rol oynadığına inanmaktadır. Özellikle, Berkes'in eserleri incelendiğinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin 200 yıllık tarihini detaylı bir şekilde ele aldığı ve çağdaşlarının tartışmalarına tarihsel çıkarımlarla yanıt verdiği görülmektedir. Berkes'e göre, tarih, geçmişi kavramak ve gelecekte karşılaşılabilecek potansiyel sorunlara cevap üretmek için bir tür cephane olarak değerlendirilmelidir. Berkes'in ifadesiyle, "İki yüzyıllık uğraş tarihimiz bize sayısız gözlemlerle dolu bir laboratuvar hazırlamaktadır. Sorunlarımızın niteliğini anlamak için tarihe dönüp bakmak, tarihin bir tekerrür olduğuna inanmamızdan değil, bu tekerrürü kırmanın yolunu aramamızdır. Tarihi ne kadar gerçekçi bir perspektifle anlarsak, kendimizi aldatmalardan koruma şansımız o kadar artar" (Berkes, 1975: 292).

Kayalı'ya göre, Berkes akademik metinlerini yazarken çağdaşı olan düşünürlerden ayrılıyor. Bu farklılığın sebebi, tahlillerine bir taraf olarak dâhil olması ve her konuda kendi görüşlerini ifade etme eğiliminde olmasıdır. Berkes, özellikle 1940'lı yıllarda yazdığı eserlerinde güncel siyaset yapma amacını hissetmiş ve mesaj verme kaygısı taşımıştır. Ancak Kayalı'ya göre, Berkes'in mesaj verme amacına odaklanan yazılarından ziyade, Türk toplumu üzerine yaptığı genellemeler daha önemlidir. Çünkü sol ve sağ çevrelerden yaptığı derinlemesine analizlerle ayrılmakta ve çağdaşı yazarlara göre daha kapsamlı eserler sunabilmektedir (Kayalı, 2008: 747-748). Bu durum, Berkes'in körü körüne pozitivist paradigmaya bağlı kalmadığını, gerektiğinde bir taraf olarak müdahale edebildiğini göstermektedir. Berkes'in söyledikleriyle çelişiyor gibi görünmesine sebep olan bu durum, onun eleştirel paradigmanın da özelliklerini taşıdığını gösterir. Bu da Berkes'in toplum bilimlerinde skolastik eğilimlere sapma göstermediğini, ilerlemeci ve akılcı bir yaklaşım sergilediğini ortaya koyar. Berkes'in eserlerindeki bir diğer özellik ise yazım üslubudur. Eserlerini daha akıcı bir şekilde kaleme almakta, ağır sözcükler yerine anlaşılır kelimeleri tercih etmektedir. Bu tercih, Berkes'in eserlerinin geniş bir okur kitlesi tarafından

anlaşılabilir olmasına yönelik bir çaba sergilediği izlenimini vermektedir (Aktar, 2000: 61).

19. yüzyıl ile birlikte ortaya çıkan Pozitivist epistemolojinin etkisiyle birlikte, "terakki" (progress) kavramının yöntem bilimsel tartışmalarda önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür (Kumek, 2021: 112). Özlem'e göre, Berkes'in yazılarında Aydınlanma düşüncesinin derin etkileri bulunmaktadır. Bu bağlamda, Berkes eserlerinde teoloji ve metafiziği dışlamış, bunun yerine akli ve pozitif bilimi esas alan pozitivist düşünce çerçevesinde olaylara yaklaşmıştır (Özlem, 2000: 143). Berkes, toplumsal değişme olgusuna ise tarihsel materyalist bir yöntemle yaklaşmaktadır. Diyalektik tarihsel materyalizm olarak adlandırılan Marks ve Engels'in materyalizmi genel olarak tarihi, gelişim dinamiğini belirleyici temelde üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çelişkiye dayandıran, kapsamlı ve derinlemesine bir sosyolojik yöntem olarak kabul edilir. Üretim güçleri, bir toplumdaki üretim araçlarından ve üretimi yapan insanlardan oluşur. Üretim ilişkileri ise üretim araçlarının mülkiyet biçimi olarak tanımlanabilir (Topses, 2011: 29). Weber'in patrimonyalizm kavramdan da yararlandığı görülmektedir. Bahsedilenler, Berkes'in sosyolojisinin eklektik olduğunu kanıtlamaktadır. Berkes, araştırmalarında belirli bir okul ve kurama bağlı kalmadan olguya göre kuram ve yöntemi kullanır. Tarihsel görüş olarak ise çatışmacı ekolün izlerini bulmak mümkündür. Berkes, tıpkı Comte ve Durkheim'da olduğu gibi, Aydınlanma düşüncesinin etkisindedir ve tarihsel ilerlemecidir.

Berkes'in "Türkiye'de Çağdaşlaşma" (1974) kitabının önsözünde tarihsel görüşüne dair açıklamalarda bulunarak çağdaşlaşma sürecini ele aldığını görüyoruz. Berkes'e göre, geleneksel toplumdaki modern topluma doğru yaşanan ilerleme kaçınılmaz bir tarihsel süreçtir. Berkes, bu durumu şu şekilde ifade eder: "Geçmişinin iniş çıkışlarına dayanarak bu yayımlanışın önsözünde yine ileri sürüyorum ki, ne denli geri dönme çabaları olursa olsun hiçbir tarihsel oluşumu durduramayacaktır. Tersine, daha da ileriye itecektir. Bu yapıtı okuyun, kaç kez böyle geriye dönük çabalar olduğunu, kaç kez hepsinin saman alevi gibi sönerken daha ileriye doğru atılımlara yol açtığını göreceksiniz" (Berkes, 2002: 14). Bu görüş, Reyhan'a göre, Louis Dollo'un "geri dönülmezlik ilkesi"ni çağrıştıran bir süreci ifade eder. Dollo'nun ilkesine göre, evrim sürecinde kaybolan veya iptal edilen bir yapı veya organ, aynı organizma soy çizgisinde tam olarak aynı biçimde tekrar ortaya çıkmayacaktır. Berkes'in ileri sürdüğü tarihsel ilerleme anlayışı da benzer bir geri dönülmezlik ilkesini yansıtmaktadır (Reyhan, 2017: 113). Reyhan, Türkiye'de Çağdaşlaşma kitabını anlamak için bu metaforun kullanılmasının faydalı olduğunu belirtir. Osmanlı İmparatorluğu, farkında olmadan bir değişim ve dönüşüme maruz kalmıştır. Reyhan'a göre, Osmanlıların yaptığı değişiklikler başlangıçta küçük olabilir, ancak zaman içinde bu küçük çatlaklar büyümüş ve Osmanlılar istemeden büyük, geri dönülemez değişikliklere yol açmıştır. Osmanlı ilerlemesinde, geleneksel hareketlere rağmen, süreç Osmanlıları tamamen farklı bir rotaya yönlendirmiştir. Osmanlıların olaylara verdiği reaksiyonlar genellikle gelenek içinde çözüm arayışını yansıtmaktadır. Ancak bu tür geriye dönük eylemler, çağın sorunlarına etkili çözümler sunamadığı için daha büyük sorunlara

neden olmuş ve sonunda zorunlu büyük değişikliklere yönlendirmiştir. Reyhan'a göre, bu süreç, evrimin geri dönülemez bir şekilde ileriye doğru olduğu tezini destekler (Reyhan, 2017: 113). Türkiye'de Çağdaşlaşma kitabı, olayların sadece kronolojik olarak sıralandığı bir kitap değil, aynı zamanda tarihsel bir okuma ve çözümleme süreciyle incelenir ve "tarihte zorunluluk" kapsamında değerlendirilmelidir (Reyhan, 2017: 155).

Türkiye'de Çağdaşlaşma kitabına baktığımızda üç ana bölümden oluşan söz konusu kitapta Berkes'in tarihsel ilerlemenin bir zorunluluk olduğu şeklindeki görüşü yansımaları bulmaktadır. I. bölümü oluşturan "İlk Adımlar"da hangi kavramlardan neden faydalandığını temellendirmekte, daha sonrasında Osmanlı toplumunun yapısal analizini yapmakta, Osmanlıların dünya görünüşünü incelemekte ve Batı ile Osmanlı arasında karşılaştırmalar yaparak analizine başlamaktadır. Bu bölüm ona göre sıfır noktasını oluşturmaktadır. Bu bölümde Osmanlılar isteksiz olarak da olsa Batı'nın üstlüğünü kabullenmiş ve militer anlamda modernleşme girişimlerine başlamıştır. İkinci bölümü oluşturan "Mutlakıyetten Meşrutiyet"e bölümünde ise modernleşmenin artı ve eksi yönleriyle karşı karşıya kalan ve geleneksel düzeni dağıtarak Batı'ya benzeme girişiminde bulunan Osmanlılar konu edinilmiştir. Bu bölümde Osmanlı'nın ilerlemeden çok gerilemeye maruz kaldığı tarihsel bir zorunluluk olarak tartışılmıştır. Bunun sonucunda kitabın üçüncü bölümünün konusunu oluşturan "Cumhuriyet"e ulaşılabileceği, yani Türk toplumu, tarihsel zorunluluklar çerçevesinde gelenekselden çağdaş doğru evrilmiştir (Reyhan, 2017: 155). Berkes, çağdaşlaşma sürecini maddesel ve ekonomik boyutlara odaklanarak modern devlete doğru ilerleyen bir süreç olarak ele almaktadır. Ayrıca, Türk çağdaşlaşmasını kültürel olarak nitelendirmesinin nedeni, bu sürecin sekülerleşmeyi beraberinde getirmesidir (Reyhan, 2017: 155). Bu konudaki düşüncelerine Türkiye'de Çağdaşlaşma kitabının giriş bölümünde odaklanan Berkes, gelenekselden moderne doğru ilerleyen süreci öncelikle saltanat, hilafet ve gelenek kavramlarını açarak anlatır. Berkes, Türkiye'deki sürecin laikleşme süreci olmadığını vurgular. Osmanlı'nın teokratik bir devlet olmadığını belirtir ve onu "nevi şahsına münhasır" geleneksel bir imparatorluk olarak tanımlar. Daha sonra, Türk çağdaşlaşmasındaki dünyevileşme adımlarını açıklar. Bu bağlamda, Berkes'in çağdaşlaşma sürecini ekonomik, kültürel ve dünyevi bir dönüşüm olarak ele aldığı ve Türkiye'nin laikleşme konusundaki özgün karakterini vurguladığı anlaşılmaktadır (Reyhan, 2017: 262).

Berkes, Türkiye'de pozitivist paradigmanın temsilcisi olarak görülmektedir. Ona göre, sosyal bilimlerin kendine özgü manipüle edilemez bir dili bulunmakta ve bu dili kullanarak toplum bilimi yapmanın doğru olduğunu iddia etmektedir. Berkes'in pozitivist yaklaşımını biçimlendiren diğer bir etken ise toplumların doğrusal bir çizgi üzerinde ilerlediğine olan inancıdır. Bu perspektife göre, toplumlar belirgin bir ilerleme süreci içinde gelişirler. Berkes'in tarihsel yaklaşımı, pozitivist bilim anlayışından etkilenmiş olmasına rağmen, aynı zamanda Chicago Ekolü'nün görüşlerini çalışmalarında yansıttığı ifade edilebilir. Bu etkiyi özellikle "Bazı Ankara Köyleri Üzerine Araştırmalar" (1942) adlı eserinde görmek mümkündür. Bu araştırma, Ankara civarındaki 13 köyü

incelediği ve Türkiye'de köy sosyolojisi alanında yayımlanmış ilk monografik eser özelliğini taşıdığı için önemlidir. Berkes, bu çalışmada Chicago Ekolü'ne bağlı olarak sosyal örgüt, kurumlar ve değerleri bir bütün olarak ele almıştır. Bu yaklaşım, köylünün sosyal yapısını anlamak ve çözümlmek için kapsamlı bir metodoloji kullanmasını sağlamıştır. Aynı zamanda, bu çalışma aracılığıyla Kemalist devrimlerin köylü üzerindeki etkilerini inceleme fırsatı bulmuştur. Berkes'in bu çalışması, hem sosyolojik araştırmalara hem de Türkiye'nin sosyal ve kültürel değişimine dair önemli bir katkı olarak değerlendirilebilir. Chicago Ekolü'nün etkisi, Berkes'in çalışmalarında sosyal bilimlere farklı bir perspektif kazandırmış gibi görünmektedir (Berkes, 1942: 172).

Berkes'e göre, teori ile olaylar arasındaki ilişki dinamik ve devrimci olmalıdır. Bu ilişkinin dinamik ve devrimci olmaması durumunda, skolastik düşünce sisteminde olduğu gibi bilimin gelişmesine imkân sağlamayacaktır. Berkes, bu ilişkinin kurulamadığı durumda bilimsellikten sapmanın başlayacağını ifade eder. Berkes'in vurguladığı gibi, dinamik ilişkili bir teoride olaylar ve teori birbirini zorlar. Ancak bu zorlama durumu olmadığında, bilimde ilerleme ve yenilik sağlanamaz. Bu nedenle, araştırmacının teorisini çevreleyen faktörlere odaklanması önemlidir. Çevresel koşullar, araştırmacıyı ve teoriyi etkileyebilir, bu nedenle bu faktörlerin dışlanmaması gerekmektedir. Araştırmacının toplumsal konumu da Berkes'e göre önemli bir etkidir. Çevresel faktörlerin dışlandığı durumda, araştırmacı ve araştırma, dinamik yönlerini kaybetmeye başlar ve bu da bilimsel ilerlemenin engellenmesine yol açabilir. Berkes, bu noktada teorinin ve olayların etkileşimini vurgulayarak, bilimsel çalışmalarda bu etkileşimin önemini vurgulamış olur (Berkes, 1940: 499).

Berkes'in vurguladığı gibi, araştırma sadece olaylara bakılarak hipotezlerin test edilmesi sürecinden ibaret bir durum olarak algılanmamalıdır. Araştırmacı, sabit hipotezlerle ilerleyebilir, ancak araştırması dış etkenlere maruz kalıyorsa, bu durum araştırma hipotezlerinin doğru çalışmamasına ve beklenmeyen sonuçlarla karşılaşılmasına neden olabilir. Berkes'in perspektifi, araştırmacının sadece belirli bir model veya hipotez üzerinden değil, aynı zamanda olayların karmaşıklığını ve çeşitliliğini anlayarak ilerlemesi gerektiğini vurgular. Bu, araştırmacının esnek, dinamik ve dış etkenlere duyarlı bir yaklaşım benimsemesini gerektirir. Araştırma skolastik kalıplar içinden değil, vakanın sağladığı konjonktürel şartlar içinde değerlendirilmelidir. Yani, araştırma sadece belirli bir teorik çerçeveye dayanmak yerine, olayların gerçekleştiği koşulları dikkate alarak ilerlemelidir. Bu, araştırmacının devrimci bir yönünü ortaya koyar, çünkü değişen koşullara uyum sağlamak ve esnek olmak, bilimsel çalışmanın gelişimine katkıda bulunabilir.

Şerif Mardin'in Sosyolojiye Bakışı ve Araştırma Yöntemi

Türk sosyolog ve siyaset bilimcisi Şerif Mardin, eğitim hayatına siyaset bilimi ve siyasi fikirler tarihi üzerine odaklanarak başlamıştır. Daha sonra yaptığı yüksek lisans ve doktora çalışmaları da bu alanda devam etmiştir. Mardin'in akademik kariyeri boyunca teorik, metodolojik ve tarihsel analizleri bir araya getirerek çalışmış olması, sosyal bilimlerde kabul görmüş yöntemsel sınırların

ötesine geçerek kendi benzersiz tarzını ortaya koymasını sağlamıştır. Mardin'in eserleri, sosyal bilimlerin çeşitli temel alanlarını kapsayarak disiplinler arası bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Mardin'in eserlerinde kullanmış olduğu araştırma yöntemi ve bilim anlayışının zaman içinde değişiklik gösterdiği ifade edilebilir. Bu durum, Mardin'in eserlerinin farklı dönemlerdeki entelektüel evrimine işaret edebilir. Mardin'in eserlerinde konstrüktivist ve realizm yaklaşımlarını bir arada kullanması, sosyal bilim perspektifinin karmaşıklığını ve eserlerinin bağlamına bağlı olarak değişen bir metodolojiyi benimsediğini göstermektedir. Ayrıca, Mardin'in eserlerinde Karl Mannheim, Max Weber, Edward Shils ve Alfred Schutz gibi önemli düşünürlerden etkilendiği ve bu etkileşimin eserlerine yansıdığı belirtilmiştir. Bu, Mardin'in teorik temellerini geniş bir perspektifle oluşturduğunu ve çeşitli düşünce okullarından beslendiğini gösterir. Mardin aynı zamanda Türkiye'deki sosyal bilim pratiğine eleştirel bir bakış açısı getirmiştir. Türk entelektüellerinin kendi aralarında kısırlaşmış bir tartışma içinde olduklarını ve bilimsel olmaktan uzak bir şekilde kendi dünya görüşlerini dayattıklarını savunarak, bu durumu eleştirmiştir. Bu eleştiri, Mardin'in toplumun genel yapısı ve entelektüel atmosferi üzerine yaptığı düşünsel çözümlemenin bir parçası olarak değerlendirilebilir (Doğan, 2008: 28).

Mardin'in düşüncelerindeki evrim, 1960'lı yıllarda etkilendiği ve üzerinde çalıştığı Clifford Geertz'in kültür çalışmalarıyla ilişkilidir. Geertz'in kültür kavramına getirdiği sembolik yaklaşım, Mardin'in düşüncesinde önemli bir dönüşüme neden olmuştur. Kültür, sadece maddi ürünleri değil, aynı zamanda sembolik biçimleri de içeren bir kavram olarak ele alınmıştır. Mardin'in düşüncesinde Geertz'in etkisiyle "yapı" kavramı da önemli bir yer kazanmıştır. Yapı, toplumsal eylemi sınırlayan ve yönlendiren kaynaklarla kültürel şemalardan oluşan bir nitelik kazanmıştır. Mardin, kültürü otonom bir yapı olarak değerlendirmiş ve kültürü maddi şartlar ve tarihsel durum içerisinde değerlendirilmesi gereken bir inşa olarak görmüştür. Bu dönüşüm, Mardin'in düşünsel evriminde sembolik anlam ve kültürel yapıların daha öne çıkmasını sağlamıştır. Geertz'in sembolik etnografi yaklaşımının etkisiyle, Mardin, toplumsal fenomenleri anlamının ve açıklamanın yollarını sembolik ve kültürel çerçevelerle ele alarak genişletmiştir (Doğan, 2008: 33).

Mardin'in toplum bilimi düşüncesinde Karl Mannheim'in etkisi belirgindir. Mannheim'in düşüncesinden etkilenen Mardin, özellikle ideoloji konusunda Mannheim'in perspektifini benimsemiştir. Mannheim'e göre, düşüncelerin üretildiği tarihsel dönem ve bu dönemin etkilerine maruz kalan birey ya da grupların toplumsal durumu incelenmelidir. Böylece dönemin şartları, ruhu ve farklı entelektüel grupların ilişkileri ve dünya görüşleri anlaşılabilir. İdeolojiler aracılığıyla sadece bireylerin sınıfsal konumları değil, aynı zamanda siyasi, kültürel ve ekonomik şartlar da ortaya çıkar (Doğan, 2008: 28). Eserlerinde, özellikle "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu" ve "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" çalışmalarında, Mannheim'in gerçekçi bakış açısının etkisini görmek mümkündür. Ancak, "Din ve İdeoloji" adlı eserinde pozitivist yaklaşımın

baskın olduğu görülmektedir. Aynı zamanda "İdeoloji" ve "Bediüzzaman Said Nursi Olayı" gibi eserlerinde yorumlayıcı bir yaklaşımla gerçekçi bakış açısını birleştirmiştir. Bu, Mardin'in toplumbilim düşüncesinin zaman içinde evrimleştiğini ve realist bilim anlayışından konstrüktivist bilim anlayışına doğru bir dönüş yaşadığını göstermektedir (Arlı, 2018: 87-91).

Mardin'in "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu" adlı eseri, doktora tezi olma özelliği taşıyan ve Mardin'in akademik kariyerinin başlarında kaleme aldığı önemli bir çalışmadır. Bu eserde, Mardin, Osmanlı toplumunda İttifak-ı Hâmiyet'ten Yeni Osmanlı Cemiyeti'ne doğru olan dönemde dinin rolünü ve dinî yapıların bireylerin düşünceleri üzerindeki etkilerini inceler. Mardin, bu süreçte Osmanlı aydınlarının, özellikle Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan grubun, dünya görüşünün sınırlarının din tarafından belirlendiğini vurgular. Aydınlar, ürettikleri çözüm önerilerini bu dinî bağlam içinde formüle ederler. Mardin, eserinde bilgi sosyolojisi perspektifinden önemli noktalara odaklanır ve yorumlayıcı bir yaklaşımla bu süreci analiz eder. Bu eser, Mardin'in interdisipliner bir yaklaşımla tarih ve sosyolojiyi birleştirerek Osmanlı toplumunun dönüşüm süreçlerini anlamaya çalıştığı bir örnek olarak öne çıkar. Aynı zamanda, Mardin'in toplum bilimi düşüncesinin temellerini atan önemli bir çalışmadır (Reyhan, 2007: 160).

"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" adlı eserinde Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesi'nin ardından Jön Türklerin ideolojik temellerini inceler. Bu eserde Mardin, bürokratik muhafazakârlık merkezli bir anlatı kurarak Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu ideolojik durumu analiz eder. Mardin, bürokratik muhafazakârlığı sivil ve askeri bürokratik gruplar olarak iki ana kategoriye ayırır. Askeri grup, vatanın kurtarılması amacıyla politikalar ve söylemler oluştururken, sivil bürokratik grubun otoriter ve elitist olduğunu belirtir. Bu grupların oluşumunu şekillendiren şey ise Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu ideolojik durumdur. Eserde, bireylerin Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü gidişatını durdurmak ve değişimlere kapı aralamak istediği belirtilir. Geleneksel ve modern kurumlar arasındaki mücadele tarihsel bağlam içinde işlenir. Bu süreçte bireylerin kişisel onur ve otoritelerinin yerine rasyonel, yasacı bir grup oluşturulduğu vurgulanır. Dini evren anlayışının yerine pozitivist bir evren anlayışına geçildiği belirtilir. Ayrıca, avam-havas ayrımının yerine halkçı bir topluma dönüşüm ve ümmet toplumundan ulusal bir topluma geçiş süreçleri ele alınır (Reyhan, 2007: 161). Bu eser, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki siyasi düşünce ve değişimler konusunda önemli bir katkı sunar ve Mardin'in toplumsal dönüşüm analizindeki yaklaşımını yansıtır.

Mardin, Bediüzzaman Said Nursi Olayı eserinde 1840'lardan 1950'lere kadarki laikleşme sürecini ele almış ve süreç içinde devlet kurumlarında gerçekleşen laikleşme sürecine atıfta bulunmuştur. Laikleşme süreciyle birlikte devlet ve halk arasında dilin koptuğunu ve kök paradigmanın dönüşüme uğradığını, ortak dil ve anlayış zemininin ortadan kalktığını vurgular. Etimoloji üzerinden inşa ettiği anlatısında Bediüzzaman Said Nursi'nin geleneksel Türk-İslam motiflerini kullanarak müritleri ve çevresindeki insanlar üzerindeki

karizmatik etkisinin önemini vurgular. Modernleştirmeci bürokratlar ise modernleşme süreci içinde halk ile kurduğu gündelik ilişki dilini unutmuş ve bu dil Bediüzzaman Said Nursi tarafından kitle iletişim araçları vasıtasıyla tekrar kurgulanmıştır. Mardin'e göre Bediüzzaman Said Nursi Olayı muhafazakâr kesimler içinde bir farkındalığın oluşmasına ve laikleştirici reformlara karşı bir bariyer oluşturmalarına imkân sağladığını belirtir; ayrıca, Türkiye'deki laikleştirici politikaların yerini muhafazakâr politikalara bıraktığını da cümlesine ekler (Mardin, 1992: 9-41).

Mardin, Türk modernleşmesini kültüralist bir bağlam içinde değerlendirir ve Charles Taylor'ın "Two Types of Modernity" (İki Tür Modernite) teorisinden etkilenmiştir (Taylor, 1999: 24-33). Modernleşmeyi mikro grupların perspektifinden değerlendirir, çünkü bu mikro gruplar geniş bir yapı tarafından çevrelenmiştir ve ürettikleri cevaplar da bu yapı bağlamında gerçekleşir. Mardin'e göre, yapı tarafından oluşturulan ideolojik çerçeve içinde bireyler dünyayı algılar ve bu algıya dayalı çözümler üretirler. Bu anlayışa göre, marjinal gruplar ilerici olabilir çünkü onlar sürecin dışarıdan bir okumasını yapabilir ve kültürel değerleri sorgulayabilirler (Reyhan, 2007: 160-162). Bu perspektif, Mardin'in modernleşmeyi sadece maddi gelişme ve kurumsal değişimle sınırlamayıp, kültürel dinamiklerin ve mikro grupların etkisini de önemseyen bir yaklaşım sergilediğini gösterir.

Mardin, kariyeri boyunca Max Weber, Edward Shils, Alfred Schutz ve Karl Mannheim gibi düşünürlerin realist ve konstrüktivist görüşlerini sentezlemiş ve bu düşünürlerin metodolojik yaklaşımlarından etkilenmiş gibi görünmektedir (Arlı, 2018: 92). Batı sosyal bilim literatürünü yakından takip etmiş ve Batı'da başlayan sosyal bilim geleneğini Türk akademisine uyarlamaya çalışmış, aynı zamanda Türk toplumunu inceleme amacını taşımıştır. Mikro ve makro çözümlerinde Weber'in ideal tipler etkisi kendini göstermiş, "anlama" ve "açıklama" arasındaki gerilimi aşma çabalarına odaklanmıştır. (Uluocak, 2008: 188). Mardin, toplumun içindeki kurumsal olmayan yapıyı vurgulayarak kültürel semboller, din, örf, gündelik hayat ve toplumsal tabuların hayatı şekillendirdiğini savunmuştur. Bu nedenle, Mardin, Osmanlı'da toplumsal ve siyasi yapıyı tarihsel sosyolojiyle aşmaya çalışmıştır. Bu yaklaşımını Weber'den aldığı teorik temellere ve merkez-çevre kuramından kaynaklanan kuramsal alt yapıya dayandırmış, sivil toplum ve din etrafında odaklanarak özgün bir anlatı geliştirmiştir. Edward Shils'in, merkez-çevre kavramsallaştırmasına göre, her toplumun bir merkezi bulunmaktadır ve merkez terimi coğrafya ile ilgili değil, kültürel değerler sisteminin merkezini ifade etmektedir. Merkez olmak, toplumu yöneten ve yönlendiren değerler, semboller ve inançlar sistemi üzerinde hakimiyet kurmayı içerir (Shils, 2002: 86-87). Mardin, Shils'in merkez-çevre yöntemini Osmanlı toplumuna uyarlayarak devlet ile halk ilişkilerinin panoramasını çizmiştir. Bu yaklaşımı çeşitli kavramsallaştırmalar ve teorik modellerle inceleyen Mardin, sadece Shils'in yöntemini değil, aynı zamanda Eisenstadt'ın "serbestçe devinen kaynaklar" fikrinden de yola çıkarak merkezlerin farklılaşmış kaynaklarının devinimini Osmanlı modernleşmesinin oluşumsal koşulu olarak ele almıştır (Doğan ve Demir, 2018: 16).

Mardin, merkez-çevre yöntemini Osmanlı döneminde toplumu iki ayrı sınıfa böldüğü ve bu ayrışmanın devlet ile halk arasında bir kopukluğa yol açtığını savunmaktadır. Osmanlı'nın çeşitli reform girişimleri, toplumsal bir seferberlik sağlamaya yönelik olsa da, yüzyıllar boyunca var olan toplumsal düzenin parçalanmasına ve Osmanlı kimliğinin oluşturulamamasına neden olmuştur. Cumhuriyet döneminde de benzer bir sorun devralınmış ve halkın Kemalist reformları benimsemekte zorlanmasıyla aydın-halk ayrımı ortaya çıkmıştır. Günümüzde kırdan kente göçün artmasıyla birlikte bu ayrışmanın merkez-taşra şeklinde kendini gösterdiği belirtilmektedir. Mardin'e göre, "merkez ve çevrenin karşı karşıya gelmesi, Türk siyasasının temelinde yatan en önemli kopukluk"tur ve bu durum modernleşme tarihi boyunca devam etmiştir (Mardin, 1992: 36-37). Merkez-çevre modeli, toplumsal, tarihsel, kültürel, ekonomik, politik ve sosyo-bilişsel açılardan gerçekleşen olayları ampirik bir bakış açısıyla incelemeye imkan tanıyarak, sosyal bilimlerde yeniden sorgulama ve anlama süreçlerine kapı aralamıştır (Uluocak, 2008: 201). Merkez-çevre modeli, soyuttan somuta doğru genişleyebilen bir kapsama sahiptir ve bu modelde merkezin çevreyi kontrol altına alma çabaları önemli bir rol oynar (Uluocak, 2008: 201). Bu, merkezin çevre üzerindeki etkisini ve yönlendirme çabalarını anlamak için kullanılan bir perspektiftir. Mardin'in, Osmanlı ve Batı Avrupa'da ki gelişimlerinin farkını vurguladığı sivil topluma dair çalışma da bu kapsamda değerlendirilebilir. Mardin'in Türk modernleşmesi ve merkez-çevre ilişkileri hakkında önemli ipuçları sunar. Merkez-çevre kuramının etkili bir uygulayıcısı olarak Mardin, bürokrasiden aileye kadar geniş bir inceleme alanını keşfeder ve Türkiye'deki bütünlük arz eden çalışmaların klasikleri arasında kendine sağlam bir yer edinir. Mardin, olaylara bütüncül bir bakış açısı getirmeyi başarır, ancak genelleme yapmadan, her olayı ve durumu kendi iç dinamikleriyle inceleyerek, topluma ve aydınlara yönelik çeşitli eleştirilerde bulunur. Örneğin, "daemon" kavramını kullanarak Türk entelektüelinin olaylara sürekli naif bir bakış açısıyla yaklaştığını ve bu nedenle görünmeyeni fark edemediğini, kapsayıcılık özelliğini kaybettiğini ifade etmiştir.

Mardin eserlerinde farklı yöntem tercihlerinde bulunur, bu tutumu anlamacı epistemolojinin çeşitli türevlerini kullanma eğiliminde olduğunu gösterir. Mardin, her çalışmasında farklı teorik modellere başvurmuş ve reçete sunmak yerine toplumsal bir felsefeci gibi anlama ve tahayyülü merkeze alarak toplumsal sorunlarla hesaplaşmıştır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e olan toplumsal değişimi incelemesi, Türkiye'deki öncü isimlerden biri olarak, toplumsal olguları kendi içindeki tarihsellikleri çözümleme çabasıyla dikkat çeker (Çaylak, 2008: 247; Keyman, 2005: 32). Çaylak'a göre Mardin'in toplumsal değişim olgusunu, toplumun kendi içinde bulunan gerilimler, çatışmalar ve kendi içinde ürettiği toplumsal pratikler üzerinden dışsal etkiler olmaksızın yorumladığına vurgu yapılır. Bu yorumsalcı yaklaşım, toplumsal pratikleri kendi tarihsel bağlamı içinde anlama ve açıklama çabasını içerir. Mardin, toplumu anlamaya çalışırken tarihsel zaman içinde üretilen arka planı kullanarak toplumu şekillendiren etkileri anlamaya çalışmıştır. Bu yaklaşımda makro yorumlardan ziyade mikro-sosyolojik bir bakış açısını benimsemektedir (Çaylak, 1998: 221). Takış'a göre, Mardin

geleneksel ve modern metodları birleştirerek geçmiş ve günümüze ait iki taraflı bir denklem oluşturmuştur. Eski ve yeni kaynakları çalışmalarında dikkatlice kullanarak, tarih ve sosyoloji alanında kendini göstermiştir. Mardin'in çalışmaları daha çok Osmanlı'nın 19.yüzyılına odaklanır. Mardin'in çalışmaları, yakın tarih ile uzak geçmişi bütünlüklü bir zaman çizgisi içinde sunarak sorunlara geniş bir perspektiften yaklaştığını gösterir. Ayrıca, tarihsel ve güncel bilgileri örneklerle güzel bir kurgu içinde birleştirmesini başarmıştır (Takiş, 2013: 73).

Mardin'e göre, toplumsal değişme: a) yalnız 'dış' belirlemelerle değil b) 'eski'leri sıfırlamadan ve c) algılama, kavrama, anlama ve bunları zorlayarak yeniden yaratma gibi 'ara istasyonlardan' geçerek oluşmaktadır. Batı'da bu yeni birikimi salt bir kültür yaklaşımı olarak görüp yerenler böyle bir anlatıma karşı çıkmışlardır. Bizde ise teorinin içindeki 'kat'lar anlaşılmadığından tarihimizin ana hatlarının tanımlanmasında aydınlarca benzer yaklaşımlar kimi zaman tartışılmış, fakat profesyonel toplum araştırmacılarını hiç etkilememiştir (Mardin, 2018: 53).

Mardin'in interdisipliner yaklaşımı, Türk sosyal bilim literatüründe benzersiz bir alanın oluşmasına katkıda bulunmuş ve 1960'lardan itibaren gerçekleştirdiği çalışmalarla Türkiye'deki pozitivist ve indirgemeci yaklaşımlara karşı anlama (verstehen) odaklı bir perspektif ve içerik analizi gibi tekniklerle eleştirel bir duruş sergilemiştir. Bu eleştirel tutumuyla, Türkiye'deki tarihsel sosyoloji geleneğinin öncülerinden biri haline gelmiştir (Ardıç, 2018: 68). Mardin'in eserlerinde kullandığı "anlamacı-yorumsalcı hermeneutik" yaklaşım, Weber'den ilham alarak Türk sosyal bilim camiasına yeni bir perspektif getirmiştir. Bu yaklaşım, Weber'in ve hermeneutik anlayışının Batı dünyasında dahi yeni keşfedildiği yıllarda ortaya çıkmış olup, Mardin'in bu anlamacı merkezli yöntem anlayışını benimsemesi ve Türkiye'de uygulaması, onun öncü bir rol üstlendiğini göstermektedir (Ardıç, 2018: 69).

Mardin'in sosyal bilimlere katkısı ise; a)Sistematik belge merkezli araştırmalar yapmak (örneğin, Genç Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu), b) İlk ciddi metin analizleri yapmak (örneğin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri), c) Sosyal bilimlerin ve kritik düşüncenin tıkandığı yerleri ve nasıl açılabileceğini kendi çalışmalarıyla göstermek olarak sıralanabilir (Parla, 2015: 14).

Mardin, Türk sosyal bilim camiasına interdisipliner anlayışı getirmiş, dünyadaki gelişmelerle Türk sosyal bilim camiasını kesiştirmiş ve bu konuda öncü bir rol üstlenmiştir. Dönemindeki popüler akımların etkisini sezmiş ve uzak durmuştur, bunun yanı sıra bu akımları eleştirerek Türkiye'deki tartışma kültürünü alevlendirecek yeni konular ortaya atmıştır. En nihayetinde Mardin, Türk sosyal bilim literatürüne alternatif bir yol olan tarihsel sosyolojinin yolunu açmıştır. Reyhan'a göre, Mardin'de sosyoloji ve tarih sürekli bir diyalog halindedir. Tarihsel süreci açıklarken, Reyhan okuyucuya arka planın bir portresini sunar ve aynı zamanda ansal olaylarla an içindeki kırılmaların modernleşme açısından önemine vurgu yapar. Bu diyalogu, kavram havuzunu kullanarak besler ve okuyucuyu adeta o döneme götürerek sürecin kavramlarla yeniden inşasını yapar. Mardin, sivil toplum, muhalefet, kontrol, merkez-çevre,

paradigma gibi birçok kavram setini kullanarak öncelikle o dönemin ideolojisini ve meşru anlatılarını ortaya koyar. Sonrasında ise kültürel çatışmalar ve çatışmaların içindeki kırılmaların yol açtığı modernleşme anlatısını okuyucuya sunar. Bu sayede Mardin, kavramları kullanarak sosyoloji ve tarih arasında bir köprü kurar ve modernleşme sürecini çok katmanlı bir şekilde ele alır (Reyhan, 2007: 164-167).

Tartışma ve Sonuç

Bu bölümde Niyazi Berkes ve Şerif Mardin üzerine yapılan çalışmamız bağlamında iki düşünürün de tarihsel ve teorik görüşlerinin karşılaştırmasına yer verilecektir. İki düşünürün de daha iyi kavranması için tarihsel görüşlerinden hareketle teorik görüşleri karşılaştırılacak ve son olarak da düşünürlerin fikirlerinin şekillenmesinde etkili olan tarihsel sürece değinilecektir. Düşünürler çalışmalarında tek bir model üzerinde ilerlememekte birçok farklı modele eğilim gösteriyor görünmektedir. Bu durum düşünürlerin akademik zenginliğinin ve çok perspektifliliğinin tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır.

Niyazi Berkes'in içinde bulunduğu tarihsel dönemde sosyal bilim çalışmalarına tesiri kısaca şöyledir: 1960'ların dünyasında modernleşme okulunun ve Parsons'ın görüşlerinin derin tesiri bulunuyordu. Niyazi Berkes ünlü Türkiye'de Çağdaşlaşma isimli çalışmasında Parsons'un izlerini görmek mümkündür. Berkes'in İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçişte Türk çağdaşlaşma sürecini anlattığı Türkiye'de Çağdaşlaşma isimli eserinde süreç tarihsel olay ve olgulara dayanarak bütünlük içinde işlenmiştir. Bu bütünlüklü anlatı Berkes'in makro, devlet merkezli bir anlatı kurguladığı manasına gelir ama "kapsam ve düzey" açısından ele alındığında mevcut literatürde ağırlığı büyük olan bir eserdir. Bu sayede de okuyucunun zihnine bütünlüklü bir modernleşme anlatısı yerleşir (Reyhan, 2017: 137-138).

Berkes'in Türk çağdaşlaşması olarak ifade ettiği şey esasında dönemin ruhuna uygundu; çünkü, İkinci Dünya Savaşı henüz sona ermiş ve Batı yeni bir hegemonya inşasına girişmişti, Huntington'ın ifadeleriyle açıklamak gerekirse; çağdaş dünya bir sanayi toplumunun eseri idi, evrenseldi ve biricikti. Toplumsal ilişkilerde hareketlilik vardı, toplum cemaatsel bağlarından azade bir iş bölümü ve uzmanlaşma meydana getirmişti. Toplum kan bağına sahip aileler değil, mesleki başarıya sahip gruplar yönetiyor ve topluma yön veriyordu. Toplumsal çıkar grupları bu dönemde ülkeyi yönetirken uyum içinde çalışabiliyordu (Huntington, 1996: 286). Savaş sonrası dünyada Batı'ya ait bir takım idealler olan sanrılar da Batı-dışı ülkelere ihraç edilmeye başlanıyordu, zira, savaş sonrası dönemde soğuk savaş atmosferinin olduğu bir dünya vardı ve acil bir uluslararası örgütlenme gerekiyordu. Marshall Planı'yla birlikte Batı Avrupa'ya öncelik verilerek savaşın yaraları sarılmıştı. ABD'nin hegemonyasını korumak amacıyla Dünya Bankası ve OECD gibi kuruluşlardan alınan yardımla Batı-dışı dünya da ABD hegemonyasıyla tanışacaktı ve ilerleyen yıllarda yerleşik bir hal alacaktı.

Böyle bir dönemde Talcot Parsons'ın makro kuramı vasıtasıyla dünya ABD'nin hegemonik üstünlüğünün kuramsallaşmasına şahit oluyordu.

Parsons, kendinden önce gelen evrimselci kuramların mekanik toplum anlatısı yerine ahlakın ve kültürün teleolojik anlatısını kurgulamıştır. Parsons'a göre, toplumlar tarihin başından sonuna kadar "dengeli" bir sistem örgütlemeye çalışmışlardır. Dengeyi bulma durumu toplumlarda değişim ve dönüşümü de paralelinde getirmiştir. Toplumsal değişimi Parsons içsel ve dışsal olarak iki ayrı parça altında işler. Dışsal değişim, toplumsal sistemin dışarıdan aldığı etkiyle şekillenmesiyken, içsel değişim toplumun kendi norm ve kuralları dahilinde özgün olarak değişmesidir (Parsons, 1966: 115). Ayrıca Parsons'a göre, toplumsal değişim sistemdeki genel unsurlardaki bir bozulmayla veya alt-sistemlerdeki bir uyumsuzluk durumuyla değişmektedir. Parsons'a göre, uygarlıklar sistemsel işlevleri karşılayamadıkları durumlarda çökmekte ve yerlerini başka uygarlıklara bırakmaktadırlar (Parsons, 1951: 486). Parsons, bunun yanında, tarihsel evrim sürecine de eğilim göstermiştir. Parsons'a göre, geleneksel toplumlar zaman içinde belirli sosyal fonksiyonları üretmekte başarısızlık gösterirler ve geleneksel kurallar yerine kendi rasyonel standartlarına adapte bir toplumsal yapı kurgulamaya başlarlar. Tarihsel süreç içerisinde bu durum diyalektik bir ilerleme gösterir ve toplumların evrimsel olarak ilerlemesine sebebiyet verir. Parsons kuramsal olarak bu durumu kanıtlamak için ilkel toplumdaki antik topluma ve antik toplumdaki merkezileşmiş güçlü krallıklara doğru gelişen doğrusal bir ilerleme anlayışına dayanmaktadır. Bu durum Batı dünyasında zirve noktasına ulaşmıştır ve Batı dünyası dünyanın geriye kalanına karşı bir üstünlük kurmuş, daha sonra kurduğu bu üstünlük dolayısıyla dışsal bir etken haline gelip dünyayı küresel anlamda çağdaş medeniyetin bir parçası kılmıştır (Parsons, 1966: 87). Parsons'ın anlatısına göre, dünya evrensel bir dönüşüm geçirmektedir. Bu dönüşüm içinde modernleşmiş ABD'nin ayak izlerinden yürümek ve onun modernleşme birikiminden faydalanmak zorundadır. Parsons'ın görüşleri o dönemin dünyası için egemen bir düşünceydi ve sosyal bilim atmosferi Parsons'ın görüşlerinden etkilenmiştir. Berkes'in de çağdaşlaşma kuramını geleneksel düzenden çağdaş toplumsal düzene Batılı toplumlarla Türk toplumu arasında benzeşim kurarak ilerlemesi düşüncesi normal karşılanmalıdır. Berkes'e göre Osmanlı'da denge mekanizmaları bulunmamakta, çağın gerekleri benimsenmemekte ve böylece bir toplumun istikrarsızlığı mümkün görünmektedir. Bu şartlar da Türkiye Cumhuriyeti'ni var eden şartlara kapı aralayacaktır.

Şerif Mardin'in içinde bulunduğu tarihsel zamanın kuramsal etkileri ise şöyledir: İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada dengeler değişmiştir. Avrupalılar öncü olan konumlarını kaybetmiş yerine ABD'nin önderliğinde bir dünya kurulmuştur. ABD artık tüm dünyada ilerleme ve gelişme denince akla gelen lokomotifdir. Avrupa bir enkaza dönüşmüştür, bu süreç içinde Avrupa'da siyasi ve politik çekişmeler artmakta ve SSCB'nin önderliğinde komünist bir dünya belirmektedir. ABD, bu koşullar altında her milletin kendi kaderini tayin hakkı prensibine uymadı, onun yerine komünist fikir akımlarını engellemek adına tüm gücünü ortaya koydu. Bu somut olarak Marshall Planı'nın ortaya atılmasıyla

kendini göstermiştir. Soğuk savaşın siyasi, ekonomik, sosyal birçok etkisi bulunmaktaydı ama ABD'nin bu sürece teorik ve bilimsel açıdan da el atması gerekiyordu. Bu durumda ekonomik fonlarla sosyal bilim sahasının desteklenmesine imkân tanıdı ve Doğu toplumlarına yönelik incelemeler de bu şekilde başlamış oldu.

Türkiye'deki modernleşme çalışmalarının periyodik evrimini gözlemlediğimizde, bu sürecin farklı okulların etkisi altında şekillendiği görülmektedir. Erbaş'ın belirttiğine göre, 1960'lara kadar Modernleşme Okulu'nun, 1960-1970 yılları arasında Bağımlılık Okulu'nun, ve 1980 sonrasında ise Neo-Modernizasyon Okulu'nun etkili olduğunu söylemek mümkündür (Erbaş, 1999: 22). Bu çerçevede, Berkes ve Mardin, farklı dönemlerdeki çalışmalarıyla öne çıkan düşünürler olarak karşımıza çıkmaktadır. Berkes, çalışmalarını özellikle 1960-1970 yılları arasında kaleme almış bir düşünür olarak öne çıkar. Bu dönem, Modernleşme Okulu'nun etkisinin ön planda olduğu bir zaman dilimidir. Öte yandan, Mardin daha çok 1980 sonrasında çalışmalar yapmıştır, yani Neo-Modernizasyon Okulu'nun etkisinin belirgin olduğu bir döneme denk gelir. Bu bağlamda, her iki düşünürün yaklaşımı, buldukları dönemin ruhuna uygun olarak farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma, Türk modernleşmesi konusunda zengin bir anlatı oluşturur. Çeşitli konjonktürlerin sosyal bilimcileri etkilemesi ve çalışmalarına yansması kaçınılmazdır. Her dönemin kendine özgü sorunları, dinamikleri ve dönemin ruhunu yansıtan unsurları, düşünürlerin perspektiflerine şekil vermiştir. Bu nedenle, Türk modernleşme sürecini anlamak için bu farklı dönemlerdeki düşünce okullarının etkilerini ve düşünürlerin perspektiflerini göz önünde bulundurmamak önemlidir.

Berkes'e göre çağdaş dünyanın yaratıcısı Batı Avrupa'dır ve çağdaşlaşma süreci Batı Avrupa'dan dalgalar halinde dünyanın dört bir yanına yayılım göstermektedir. Bu sebeple Berkes, Türk toplumunun Batılılaşarak çağdaşlaşacağını söyler; bu durum sekülerizmin Türk toplumu içinde gelişim göstermesiyle alakalıdır. Yani, Türk toplumu geleneksel toplum yapısından seküler toplum yapısına geçtiği oranda çağdaşlaşabilecektir, Berkes için geleneksel toplum yapısı bir takım toplumsal dönüşümleri kaldıramamakta ve toplumsal denge sağlanamamaktadır, bu dengenin kurulması ve Türk toplumunun modernleşebilmesi için sekülerleşmesi gerekir, bunun için de çağdaşlaşma adı altında ele aldığı kültürel değişim sağlanmalıdır. Böylelikle toplumsal ihtiyaçlar giderilip ilerlemeye odaklanılabilir. Berkes'in bu bakış açısı Türk modernleşmesi hakkında makro bir bakış açısı sunar, bu bakış açısı, devlet merkezli bir anlatı inşa etmesine ve çağdaşlaşma sürecinin makro bir anlatısını geliştirmesine sebep olmuştur. Berkes, makro anlatısı sayesinde 1718'den 1938'e kadarki çağdaşlaşma anlatısının hikâyesini verebilmiştir. Bu anlatı içinde çıkar grupları, toplumsal sınıflar, ötekileştirilmiş etnik kimlikler bulunmamaktadır; bu durum da yer yer Berkes'in genelleme hatasına düşmesine ve anlatısının mikro yönlerinin zayıf olmasına yol açmıştır. Genellikle dışsal büyük olaylara yer verdikten sonra bunun içsel açıdan okumasını yapmıştır. Bu okumanın içinde mikro kimlik ve gruplar bulunmamaktadır. Devlet'in kurumsal yapısı özne olarak kabul edilmiştir. Toplumsal grupların içsel olarak yarattıkları dalgalanmalara dair

bir veri bulunmamaktadır. Bu noktada Berkes, Avrupa merkezli bir anlatı oluşturmuştur ve kurguladığı anlatıda Berkes'i genelleme hatasına sürüklemiştir, bu anlatının tek merkezli olması da başka bir genelleme hatasını var etmekte ve kullandığı yöntemle Türkiye'nin kendine has dinamiklerini kaçırmaktadır.

Batı-dışı toplumların değişim süreçlerini irdeleyen çalışmalar ABD'nin siyasal hedefleriyle paralel şekilde ilerlemekteydi. Özellikle savaş sonrası dönemde Amerikalı sosyal bilimciler ilgisini Doğu toplumlarını anlamaya kaydırmıştı. Özellikle Çin, Japon ve Türk modernleşmeleri başlıca ilgi alanlarını oluşturmaktadır, Mardin'in doktora tezine bakıldığında kendisi de Princeton Üniversitesi Doğu Araştırmaları bölümüne çok şey borçlu olduğunu ifade etmektedir. Bu durum Mardin'in çalışmalarına yansımıştır. Mardin, daha çok Osmanlı toplumu üzerine kültürel araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalarla birlikte makro modernleşme kuramlarının pozitivist olduğu ve eleştiriye tabi tutulması gerektiği üzerinde durur. Bu durum Mardin'in modernleşme olgusuna kültürel unsurlar üzerinden bakmasına imkân vermiştir. Yani Mardin de dünyadaki toplum bilim anlayışından etkilenmiş ve Doğu toplumları üzerine eğilim göstermiştir. Bu durumda da Mardin, Osmanlı- Türk modernleşmesine kültürel bir çerçeve içinden yaklaşım sergilemiştir. Mardin'in kültüralist tutumu modernleşme süreci içindeki kültürel öğeleri, ideolojiler ve mikro grupları ön plana çıkarmıştır. Bu anlatı içinde maddi dünyanın rolü geri planda bırakılmıştır. Yapı özneler üzerinde tesire sahiptir fakat öznelerin yapı üzerindeki etkileri daha belirgin bir şekilde işlenmektedir. Mardin anlatısında maddi yapıyı kısaca özetler daha sonra öznelerin anlatısına geniş bir yer verir. Bu tutumu sebebiyle Mardin'in anlatısının taraflı olduğunu ve zamanının akımlarının yoğun tesiri altında kaldığını söylemek mümkündür.

Mardin, analizini döneminde popüler olan Edward Shils'in merkez-çevre kuramı üzerinden yapar. Kuram ise kabaca şöyledir; Merkez, herkesi etkileme gücüne sahip değerler ve inançlar ağının merkezidir. Merkezde değerler ve sistemler bütünlük arz eder. Bütünlüğün merkezinde kutsal sayılan ve dokunulmaz olan yöneticiler bulunur. Yöneticiler değerler sistemi sayesinde doğal bir otorite konumunda yer alır. Merkezi değer sisteminin taşıyıcılığını da devlet yapar. Devlet elindeki doğal otoriteyi yayma eğilimini gösterir. Bunu da merkezde bulunan seçkinler aracılığıyla yapar. Seçkinler, bu değerler sisteminde anahtar pozisyonlarda yer alırlar ve çevredekileri yeri geldiğinde ödüllendirip yeri geldiğinde cezalandırabilirler. Seçkinler arasında çatışma yoktur, uyum bulunur (Shils, 2002: 86-92). Mardin'e göre merkez, Osmanlı'nın bürokrasiyi bir bütün halinde tuttuğu kadarıyla devletin bu bürokrasiyi kullanması oranında vardır. Çevre ise, merkezin dışındaki toplumsal alanı, coğrafyayı ve kurumları temsil eder. Mardin merkez-çevre ilişkilerini ele alırken Batı toplumunda var olan merkez-çevre çekişmelerini ve uzlaşmalarını Osmanlı toplumsal yapısıyla kıyasa giderek izah eder. Osmanlı toplumundaysa bir seçkinler ile halk arasında belirgin bir yabancılaşma söz konusudur; bu yabancılaşma sebebiyle ne bir çekişme ne de bir uzlaşma var olmuştur. Mardin süreci anlatırken merkez ve çevre arasındaki kopukluğa ve birbirlerinden farklı kültürel ayrımları nasıl var ettiklerine değinir. Bunun için de gerek merkezin gerek çevrenin farklı değer dünyalarına inerek bu

değer dünyalarını nesneleştirir ve onun üzerine yeni bir anlatı kurgular. Mardin'in bakıldığında modernleşme sürecindeki kültürel ve mikro unsurları incelemeye odaklandığı görülmektedir, bunun yanında her eserinde farklı bir metodolojik yaklaşım benimsiyor olması da Mardin'in eserlerinin çağına ve dönemine göre yeniden gözden geçirdiğini gösterir. Bu açılarından bakıldığında Mardin, bir mikro anlatı etrafından çalışmalarını kurgulamakta ve her gruba yönelik farklı yaklaşımı da Mardin'in genelleme hatasına düşmesini engellemektedir. Ama çalışmalarındaki kopukluk ve yöntemlerinin farklılık arz ediyor olması sebebiyle de takip edilmesi zor bir düşünür olarak karşımıza çıkar. Berkes ile karşılaştırıldığında mikro çıkar gruplarına yer verdiği görülmektedir. Bu sayede daha bütünlüklü bir toplum okumasının da önünü açıyor görünmektedir. Berkes, bu gruplara yer vermek yerine makro bir anlatımı benimsemiş ve devletin çağdaşlaşma sürecini okuyucusuyla buluşturmuştur. Ancak Mardin, devlet düzeyindeki değişimin yanı sıra sosyal grupların değerler sisteminin de eşzamanlı olarak nasıl bir değişim gösterdiğini ortaya koymaya çalışır.

Mardin'in Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu ve Jön Türklerin Siyasi Fikirleri gibi eserlerinde merkezin hikayesine yer verilmektedir. Mardin'in bir örnek olarak aldığı Bediüzzaman Said Nursi Olayı ise kurguladığı merkez-çevre anlatısında çevrenin bir örneğidir. Bu eserinde ise; 1840'lardan 1950'lere kadar olan laikleşme sürecinin büyü bozumuna uğradığını ve çevredeki pasifize olmuş aktörlerin laik yaşam tarzı karşıtlığı üzerinden kendilerini yeniden var ettiklerini aktarmaktadır. Bu sürecin ortaya çıkmasındaki başat aktörse ortak dilin zemin kaybetmesinin de yatmaktadır. Bu süreç içinde merkez kendi dilini çevre de kendi dilini oluşturmuştur. Mekanik toplumsal hayat karşısında çevre merkeze karşı kendi ideal toplum tasavvurunu oluşturmuştur. Mardin bu noktada tarihin çizgisel bir şekilde ileriye doğru ilerlediğine yönelik pozitivist anlatıya verdiği sosyolojik ve tarihsel örnekle meydan okuyor görünmektedir. Bu meydan okuma aynı zamanda Berkes'in "bir toplum ne kadar geriye doğru meyiller içerse de bunlar geçici adımlardır hatta ilerici adımları kışkırtmaktadır." sözüne de tezat oluşturduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Türkiye'deki tarikatlar her türlü ilerici hamleye karşı var olmuş ve tesir alanını da arttırmış görünmektedir. Mardin aynı zamanda Berkes'in ilerici-gerici, dinsel-çağdaş dualizminin de bir genelleme olduğunu okuyucusuna göstermektedir çünkü Mardin'e göre dini gruplar sadece laiklik karşıtlığı üzerinden kendini kurgulamazlar daha çok gündelik hayat ve süreç içinde geleneksel motiflerle kendilerini kurgularlar. Bu nedenle Türkiye'deki çağdaşlaşma/modernleşme süreci tarihsel ve sosyolojik genelleme hatalarından arınık olmalı ve kendine özel şartlarda var olan gruplara yönelik farklı bir yöntem geliştirmelidir.

Berkes ve Mardin karşılaştırıldığında Türk toplumsal dönüşümünü işleyişleri bakımından makro ve mikro olmak üzere iki farklı yaklaşım sergiledikleri görülür. Bu yönüyle iki düşünür de çalışmaları açısından tamamlayıcı bir özellikler gösteriyor denilebilir. Niyazi Berkes ve Şerif Mardin'in modernleşme/çağdaşlaşma sürecini okurken kullandıkları kavramlar ve kavramlara atfettikleri özellikler şu şekilde özetlenebilir. Niyazi Berkes,

modernleşme kavramını Türk toplumsal dönüşümü için kullanmayı tercih etmez, çünkü, O'na göre, bir toplumun modernleşebilmesi için teknik anlamda bir dönüşümü hedeflemesi ve bu uğurda toplumsal kaynakları kullanılmasını ifade eder. Türk toplumsal değişimi için önemli olan unsur teknik araçların alınması değildir. Osmanlılar modernleşme işine bir takım teknik araçları alarak başlamış fakat bu araçları layıkıyla kullanamamıştır. Bunun yanında Türk toplumu kültürel dönüşümünün ilk adımlarında fazlasıyla dinselleşme hummasına kapılmış ve bu durum onun dünyayı takip edememesine imkân vermiştir. Daha sonrasında Berkes anahtar bir kavram olarak sekülerizm kavramını kullanır çünkü sekülerizm kavramı net bir şekilde “kireçleşmiş gelenek boyunduruğundan kurtulma” manasına gelmektedir. Türk toplumu gelenek gerekleri yerine çağın gereklerini tercih etmelidir. Bunun için de dinselleşme kavramının karşısında çağdaşlaşma kavramı belirir. Mardin, modernleşme kavramını tercih eder, modernleşen toplumların iç dinamiklerinin ve yönetiminin merkezileştiğini, bu merkezileşme sürecinin de sanayi ve piyasa koşullarını var ettiğini belirtmektedir. Bu durumun, daha kompleks bir toplumsal yapıyı ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Merkezileşme süreci, vatandaşlık ve milli kültür gibi kavramları meydana getirmekte, bu kavramlar da toplumsal dönüşümün gerçekleştiği zamanlarda emniyet supabı gibi görev yapmakta ve sosyal fonksiyonların sürdürülmesi, sosyal ve iktisadi parçalanmanın önüne geçilmesi gibi görevleri üstlenmektedir. Mardin, bu sürecin gerçekleşebilmesi için haberleşme ve ulaşımın önemine vurgu yaparak, posta ve telgrafın yaygınlaşması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda toplumsal seferberlik kavramı üzerinden bir tartışma yürütmektedir. Bu da Mardin'in modernleşme okumasını endüstriyel ve teknik bir perspektif etrafında gerçekleştirdiği sonucuna götürmektedir. Mardin, merkez-çevre kuramını kullanarak Osmanlı Devleti'nde devletin yönetenler ve yönetilenler olarak bölündüğü toplumsal yapı içinde yeni sınıfların ve çıkar gruplarının merkezileşme ve dolayısıyla modernleşme sürecinin bir parçası olduğunu sosyolojik olarak vurgulamaktadır. Ayrıca ilgili grupların sürecin dışına itilmesini eleştirel bir şekilde ele almaktadır.

Mardin'in konstrüktivist anlayışıyla Berkes'in pozitivist anlayışını karşılaştırmak gerekirse; Berkes, tarihsel karakterleri daha çok tarihin onlara çizdiği sınırlar dâhilinden görmekte ve karakterlerin etrafında örülü duvarları okuyucusuna anlatarak kendi yorumuna yer vermeden somut veriler üzerinden hareketle bir anlatı sunmakta, anlatısının devamında da somut çıktılar ve zorunlu olguların sonuçlarını analiz etmektedir. Berkes, sosyal bilim anlayışı dahilinde olayları yorumlar ve yorumuyla da tarihin kendisine müdahil olmuş, okuyucusuna karşı uyarılarda bulunmuş olur. Bu durum Berkes'in tüm eserlerinde kendini göstermekte ve kitapları arasında değişiklik göstermemektedir. Berkes'in bir başka önemli yönü de böylece ortaya çıkar, döneminde çıkan moda akımlara mesafeli durur, yazdıkları arasında 40 yıl olsa bile bir tutarlılık söz konusudur. Dönemin fikir cereyanlarına kapılmaz ve Berkes'in yazıları bir bütünün alt başlıkları gibidir. Kayalı'ya göre “Çoğu başka entelektüelin değişik dönemlerde yazdıklarını okumak, değişik entelektüellerin metinlerini okumak gibi bir duygu oluşturur. Fakat Berkes'i kırk yıl aralıkla

okumak aynı kişiyle yüz yüze olunduğu izlenimini uyandırır” (Kayalı, 2009: 90). Mardin ise eserlerindeki tarihsel karakterlerin bakış açısıyla olayları derinlemesine incelemek için karakterin başından geçen olayları en ince ayrıntısına kadar işler ve karakterin vereceği politik kararı o zamanın şartları bağlamında bize sunar, karakterin dünyayı algılayış biçimi ve hareket noktası Mardin için hareket noktasını teşkil etmektedir. Mardin, son olarak incelediği duruma göre bir senaryo hakkında malumat verir, haliyle Mardin’in anlayışı karakterden karaktere kitaptan kitaba farklılık göstermekte ve araştırma yöntemine göre bir yöntem arayışı içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Berkes'i çalışmak, tarihsel ve sosyolojik bağlam içinde modernleşme olgusunu incelemek anlamına gelir. Berkes'in eserleri genellikle belli bir periyot içinde ortaya çıktığı için, o dönemin sosyal bilim tartışmalarının ruhunu yansıtmakta ve 1960-1970'li yıllardaki dünyadaki anlatıyı günümüz sosyal bilim dünyasına taşınması bakımından da önem taşımaktadır. Berkes'in toplumu bir organizma olarak görmesi, tarihsel süreçleri nedensellik bakımından ele alması ve tarihin doğrusal bir çizgi halinde sürekli ileriye dönük işlediği yönündeki görüşleri, onu pozitivist bir sosyal bilimci yapmaktadır. Pozitivizm, bilimsel yöntemlerin ve nedensellik ilkesinin vurgulandığı bir yaklaşımı ifade eder. Berkes'in çalışmaları, o dönemde hakim olan bu pozitivist perspektifi yansıtarak, toplumsal olayları neden-sonuç ilişkileri içinde ele almayı tercih etmiştir. Bu da onun eserlerini, döneminin sosyal bilim anlayışının bir yansıması olarak değerli kılar. Mardin, modernleşme olgusunu ele alırken kendinden önceki çalışmaları eleştirmiş ve bu eleştirilere ek olarak farklı yöntemler uygulamıştır. Bu durum, Mardin'in yöntemsel açıdan konumlanmasını zorlaştırmıştır. Mardin, tarihsel sosyolojik bağlam içinde tarihi sosyolojiyle yöntemsel bir şekilde harmanlamasıyla Türkiye'deki sosyal bilim tartışmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır, ve bu boyut hala güncelliğini korumaktadır. Eleştirel bir bakış açısını benimseyen Mardin, çalışmalarında tarihsel metinlerden, toplumsal sınıf kavramından ve Türkiye'nin tarihsel sosyolojik bağlamında gelişen sosyo-kültürel gruplardan bolca yararlanmıştır. Modernleşme olgusunu Türkiye'ye özgü yanları üzerinden derin analizler içeren metinleriyle ele almış ve bu sayede önemi hiç eksilmeyecek gibi görünmektedir. Mardin, makro bir konu olan modernleşme olgusunu mikro dinamikler içinden yorumlayıcı bir bakış açısıyla sunmayı başarmıştır. Ayrıca, mikro bakış açısına ek olarak makro bir perspektif olan merkez-çevre kuramından da faydalanarak, makro ve mikronun harmanlandığı yorumlayıcı bir anlatı sunmaktadır. Mardin'in anlatısını kültür değişimleri üzerinden okuyucuyla buluşturması, onun Türkiye temelli bölgesel bir okuma yapmasına ve modernleşme kuramını Türkiye'deki kırılmalar üzerine odaklamasına sebep olmuştur.

Berkes ve Mardin'in ele aldığı kuramlar arasında bazı farklılıklar bulunsa da, her iki düşünür de tarihsel materyali kullanma ve toplumun incelenmesi açısından tarihsel materyali bir hammadde olarak görme konusunda benzerlik taşımaktadır. Ancak ele aldıkları hammaddeyi işleyiş biçimleri açısından farklılık gösterirler.

Özellikle Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecini inceledikleri noktalarda düşünürlerin farklılaştıkları ve birleştikleri yerler bulunmaktadır. Bu durum, modernleşme sürecine dair daha isabetli yorumlar yapılmasına katkı sağlamaktadır. Berkes, modernleşmeyi genellikle pozitivist bir çerçevede ele alırken, Mardin ise eleştirel bir bakış açısı benimseyerek modernleşme olgusunu daha çok mikro düzeyde inceler. Bu farklı bakış açıları, aynı dönemi farklı perspektiflerden değerlendirmelerine ve modernleşme sürecinin farklı yönlerini vurgulamalarına sebep olmaktadır. Ancak, her iki düşünürün de tarihsel materyali ciddi bir şekilde işleyip analiz etmeleri, Türkiye'nin modernleşme sürecini anlamada önemli birer kaynak olmalarını sağlamaktadır. Bu, onların modernleşme konusundaki çalışmalarının derinliğini ve etkisini artırmaktadır.

Berkes'in çalışmalarının ortaya çıktığı 1960'ların dünyasında, modernleşme okulu ve Parsons'ın etkisi belirgin bir biçimde hissedilmektedir. "Türkiye'de Çağdaşlaşma" adlı eserinde, Berkes çağdaşlaşmayı geleneksel toplumsal yapıdan çağdaş toplumsal yapıya dönüşüm olarak değerlendirmiştir. Bu sebeple de Berkes Türkiye'nin süreç içinde sekülerleşmesinin bir anlatısını yapısalci yaklaşım bağlamında ortaya koymuştur.

Mardin interdisipliner bir yöntem kullanmıştır. Mikro ve makro çözümlenelerde Max Weber'in etkisi belirgindir ve anlamacı-yorumsalcı hermeneutik yaklaşımıyla Türk sosyal bilim literatürüne yenilik getirmiştir. Mardin'in merkez-çevre yöntemi, devlet-halk ilişkilerini açıklarken, aynı zamanda Shils'in düşüncelerini Osmanlı'ya uyarlamıştır. Mardin, sürece modernleşme olarak bakar, süreç içinde Osmanlı devleti dış etkilere maruz kalarak önceleri isteksiz bir değişim geçirmiş sonrasında ise yapılan teknik ve mekanik dönüşümler toplumun sosyo-ekonomik yapısında bir takım çatlaklar oluşturmuştur. Bu çatlakların içinden de modern Türk devleti doğacaktır.

Berkes, aydınlanma fikirlerinden ve düşüncelerinden etkilenmiş bir sosyal bilimci olarak karşımıza çıkmaktadır bundan dolayı da Berkes'in düşünce yapısında pozitivist paradigmlar etkili olmuştur. Bundan dolayı çağdaşlaşmayı zorunlu bir süreç olarak okumaktadır. Ama bu zorunlu süreci determinist bir anlayışla ortaya koymaz "rastlantı" ve "zorunluluk" kavramlarının sürece etkisinin bir tarifini yaparak, çağdaşlaşma sürecindeki kırılmaların ne kadar önemli olduğunu da gösterir. Bunun yanı sıra Berkes bu anlatısıyla makro bir çağdaşlaşma anlatısını ortaya koymuştur.

Mardin'de kültüralist bir yaklaşım söz konusudur, Mardin pozitivist paradigmaya karşı çıkmış ve modernleşme gibi bir konunun bölgesel farklılıklar içerdiğine dikkat çekmiştir. Çünkü modernleşme sürecinde tek tip bir anlayış bulunmamakta kültürel ve sosyal yapının tesiriyle şekillenen bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı da Mardin eserlerindeki karakterlere ve olaylara göre farklı yöntemler geliştirmiştir. Bu durum da Mardin'in eserlerinin çok yönlü olmasına imkân sağlamıştır.

Berkes'in ve Mardin'in birbiriyle benzeştikleri ve farklılaştıkları noktalar bulunmaktadır. Her iki sosyal bilimcinin de tarihsel veriyi işleme ve bu veriyi interdisipliner şekilde kullanmaları Türkiye'deki sosyal bilim tartışmalarına derin katkıları olmuştur. Düşünürlerin eserlerine ve ele aldıkları konulara baktığımızda birbirlerini tamamlayan eserler ortaya koydukları görülmektedir. Okuyucu Berkes ve Mardin'i okuduğunda Türk ulus devletini ortaya çıkaran sürecin mikro ve makro inşasını görecektir. Böylece okuyucu Türk modernleşme/çağdaşlaşma anlatısının karşılıklı okumasını yapabilir. Bunun yanında Berkes ve Mardin'i okumak cumhuriyet sonrası dönemde gerçekleşen sosyal olay ve olguların eleştirel bir bağlamda incelenmesini de Türk okuyucusuna vermektedir. Düşünürlerin gerek tarihsel gerek teorik bağlamdaki farklılıklarıysa Türkiye'deki sosyal bilim tartışmalarının zenginliğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Aktar, A. (2000). *Varlık vergisi ve "Türkleştirme" politikaları*. İstanbul: İletişim.
- Ardıç, N. (2018). Prof. Dr. Nurullah Ardıç ile Şerif Mardin'in akademik hayatı ve sosyal bilimlere katkıları üzerine bir söyleşi. *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, s. 63-74.
- Arlı, A. (2018). Türkiye'de sosyoloji alanındaki çağdaş temayüller üzerine panoramik bir sunuş. M. Demir ve H. Etil (Ed.), *Türkiye'de Çağdaş Sosyoloji Konuşmaları*, s. 13-43. İstanbul: Küre.
- Berkes, N. (1985). Osmanlı eğitiminden laik eğitime doğru. *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, s. 128-151. İstanbul: Adam.
- Berkes, N. (1940). Bir araştırma ilmi olarak sosyoloji. *Siyasi İlimler Mecmuası*, 10(107), s. 12-17.
- Berkes, N. (1940). Sosyolojik nazariyelerin tetkikine giriş. *Ülke Mecmuası*, 15(90), s. 495-498.
- Berkes, N. (1942). *Bazı Ankara köyleri üzerine araştırmalar*. Ankara: Uzluk.
- Berkes, N. (1975). *Türk düşününde batı sorunu*. Ankara: Bilgi.
- Berkes, N. (1984). *Teokrasi ve laiklik*. İstanbul: Adam.
- Berkes, N. (2002). *Atatürk ve Devrimler*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Berkes, N. (2017). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Çaylak, A. (1998). *Osmanlı'da yöneten ve yönetilen: Bir Şerif Mardin çözümü*. Ankara: Vadi.
- Çaylak, A. (2008). Entelektüel bir tarihçi olarak Şerif Mardin'in Osmanlı toplumsal çözümü. T. Takış (Ed.), *Şerif Mardin Okumaları*, s. 238-286. Ankara: Doğu Batı.

- Doğan, N. (2008). Şerif Mardin okumaları. T. Takış (Ed.), *Şerif Mardin, Türk Sosyolojisi ve Sosyolojik Teorileri*, s. 19-41. Ankara: Doğu Batı.
- Erbaş, H. (1999). *Gelişme yazını ve geleceği*. İstanbul: Doğu-Batı.
- Huntington, S. P. (1992). *Clash of civilizations*. New York: Simon & Schuster.
- Karaman, F. (2017). Niyazi Berkes. E. Aksoy (Ed.), *Türk Sosyologları*, s. 222-236. İstanbul: Lisans,
- Kayalı, K. (2008). *Türkiye’de sosyoloji*. Ankara: Phonex.
- Kayalı, K. (2009). *Türk düşünce dünyasında yol izleri*. İstanbul: İletişim.
- Keyman, F. (2005). Şerif Mardin, toplumsal kuram ve Türk modernitesini anlamak. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 16, s. 11-32.
- Koyuncu, A. (2017). Türkiye’de sosyoloji ekolleri. *Sosyoloji Divanı Dergisi*, K. Alver (Ed.), 4, s. 65- 96.
- Kumek, İ. (2021). Niyazi Berkes: yaşamı, eserleri ve Osmanlı-Türk modernleşmesi üzerine görüşleri. *Akademik Araştırma Makaleleri*, s. 107-124.
- Mardin, Ş. (1992). *Jön Türklerin siyasi fikirleri*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (1992). *Bediüzzaman Said Nursi olayı: Modern Türkiye’de din ve toplumsal değişim*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2015). *İdeoloji*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2015). *Türkiye İslam ve sekülerizm*, İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2018). Türkiye’de iletişim modernleşmesinin erken bir safhası üzerine bazı notlar. *Türk Modernleşmesi*, s. 141-175, İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2018). Tanzimat’tan sonra aşırı batılılaşma. *Türk Modernleşmesi*, s. 21-75, İstanbul: İletişim.
- Özlem, D. (2000). Niyazi Berkes’in bilim anlayışı, iz bırakmış Kıbrıslı Türkler. 1. *Niyazi Berkes Sempozyumu*, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, s. 21-23.
- Parla, T. (2015). Şerif Mardin’in Türkiye düşünce tarihine öncü katkıları. A. Öncü, O. Tekeoğlu, (Ed.), *Şerif Mardin’e armağan*, s. 13-20, İstanbul: İletişim.
- Parsons, T. (1951). *The social system*. Glencoe, IL: Free Press.
- Parsons, T. (1966). *Societies: Evolutionary and comparative perspectives*. Englewood Cliffs & New Jersey: Prentice Hall.
- Paz, O. (2000). Modernite versus postmodernite. N. Tural, (Çev.), Ankara: Modern Düşünce.
- Reyhan, C. (2007). Şerif Mardin: Osmanlı-Türk modernleşme tarihine interdisipliner yaklaşım. A. Şimşek (Ed.), *Yaşayan Türk Tarihçiler*, s. 160-175, Ankara: Pegem Akademi,

- Reyhan, C. (2017). Türkiye’de çağdaşlaşma: Osmanlı-Türk modernleşme süreci üzerine bir başyapıt. *Memleket Siyaset Yönetim*, 28, s. 111-140.
- Reyhan, C. (2017). Türkiye’de modernleşme tarihçiliği ve Niyazi Berkes. A. Şimşek, (Ed.), *Türk Tarihçileri*, s. 259-274. Ankara: Pegem Akademi.
- Shils, E. (2002), Merkez ve çevre. Y. Z. Çetinkaya (Çev.), *Türkiye Günlüğü*. 70, s. 86-96.
- Shils, E. (2003). Gelenek nedir?. H. Arslan (Çev.), *Doğu-Batı*, 25, s. 101-135.
- Takış, T.(2013). *Şerif Mardin okumaları*. Ankara: Doğu Batı.
- Taylor, C. (1999). *Two theories of modernity*. The Hastings Center, 25(2), 24-33.
- Topses, M. D. (2011). *Niyazi Berkes’in sosyoloji anlayışı*. Ankara: Anı.
- Uluocak, Ş. (2008). Şerif Mardin. M. Ç. Özdemir (Ed.), *Türkiye’de Sosyoloji İsimler Eserler*, Ankara: Phoenix.

Çeviri

The Veracity of Ammianus Marcellinus' Description of the Huns*

Charles KING

Çeviri: Okan ÇEKİL**

orcid/0000-0002-3019-5975

Ammianus Marcellinus'un Hunlara Dair Tasvirinin Doğruluğu

Giriş

Makalenin internet yayını için yazarı tarafından yazılan yeni "Giriş"^{1***}:

* King, Charles. (1987=1995). The Veracity of Ammianus Marcellinus' Description of the Huns, *Journal of Ancient History*, vol. 12.

** Doktorant, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi A.B.D., okncekil@gmail.com

¹ Ç.n. Makalenin bu güncel girişi, 2014'te yazarının şahsına ait *academia* sayfasındaki yayınında bulunmaktadır ve buradan tercüme edilmiştir:

https://www.academia.edu/9356004/The_Veracity_of_Ammianus_Marcellinus_Description_of_the_Huns

C. King'in yeni "Giriş" bölümünde (2014) vurguladığı üzere bu makale esasında 1995 yılında yayınlanmış olmasına rağmen derginin cilt ve yıl politikası nedeniyle bu tarih 1987 olarak görünmektedir. Bunun dışında ise bu çalışma, IV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Roma İmparatorluğu perspektifine giren Hunlara dair neredeyse tanıklık olan Ammianus Marcellinus'un, IV. yüzyılda yaşamış Hun halkına dair aktardıklarının gerçekte ne vadettiğini kapsamına almaktadır. Hun tarihinin Latin ve Yunan kaynaklarına olan bu yaklaşım özellikle İngilizce litaretürde XX. yüzyılın ortalarından itibaren bir ivme kazanırken, kaynakların niceliksel kısıtlılığı ve ideolojik yaklaşımlar sebebiyle Ammianus'un Hunları "ilkelleştiren" tasvirlerinin veriden ziyade doğrudan bilgi olarak ele alınmasını önüne geçmeye çalışmıştır (bu anlamda E. A. Thompson (1948)'in karşısına O. Maenchen-Helfen çıkmaktadır (1973)). Ancak modern tarihçi için tarihi verilerin değerinin sorgulanması yönündeki girişimler, bugün artık batıdaki ilmi çalışmalarda tam anlamıyla yerleşmiş olduğu görülürken, Türkiye'deki Batı Avrasya erken Türk tarihi çalışmaları alanında henüz yaygınlık ve hatta kısmen farkındalık kazanmadığı tespit edilebilmektedir (T. Kaçar'ın 2004'te yayınladığı bir makale tenkidi bulunmaktadır). Bu anlamda burada çevirisi sunulan çalışma, Ammianus'un tasvirlerinin "ihtiyatlı yaklaşımdan" ziyade "pek az değerli" olduğu yönünde radikal bir görüşe sahip olmakla

Aşağıda, aslı *American Journal of Ancient History*, vol. 12, (1987=1995), ss. 77-95'te yayınladığım bir makale yer almaktadır. Bunu fırsat bilerek derginin eski editörü merhum Ernst Badian'a makaleyi ilk defa yayınladığı için, AJAH'ın mevcut editörü T. Corey Brennan'a destekleyici yorumları için teşekkür etmek istiyorum.

Herhangi bir kafa karışıklığını önlemek adına makalenin ikili tarihini açıklamam gerekir. Dergi, hiçbir cildinin görünmediği ve yılları atlayan resmi bir tarihlendirme sistemi kullanmaktadır. Dolayısıyla 12. cilt, teknik olarak "1987" yılına tekabül etmekteydi, ancak 1995'te yayımlandı; yani benim bu ciltteki makalem 1994'e kadar yazılmadı.

Makaleyi şimdi yeniden yazsaydım, değiştirebileceğim çeşitli küçük noktalar –özellikle de yazı stiliyle ilgili- olurdu; ancak Ammianus hakkındaki temel argümanlar büyük ölçüde aynı kalırdı. Aslında bu makaleyi ilk yayımladığımdan bu yana, akademik yayınlarda Ammianus'un Hunlara ilişkin tasvirinin doğruluğunu onaylamaktan uzaklaşan kesin bir eğilim vardı ve akademisyenler doğrudan alıntı yapmasa bile bu makalenin bu eğilimde bir rol oynadığını düşünmek isterim.

Ammianus'un tasviri, okuyucularının istediği türden, yani son derece vahşi ve hayvani "Hunlar" sunma tarzından kaynaklanan uzun vadeli bir üne sahiptir. Hunların sadece iddia edilen barbarlıklarıyla ilgi çekici olduğu yönünde bir yaklaşımın hâlâ var olduğunu düşünmek üzücüdür. "Hun" kelimesinin "vahşi" anlamına gelen bir metafor olarak kullanımını günümüze kadar devam ettirmektedir ve Ammianus'un anlatısı, bu imajın nihai kaynağıdır. Bunun ardından Hunları benzer biçimde sunan Aziz Hieronymus, Claudianus ve Iordanes gibi yazarlar, bağımsız otoriteler değillerdi ve aslında Ammianus'un bu husustaki bazı belirgin ifadelerini benimsemişlerdi. Ammianus gibi onlar da Romalılarının ve/veya Gotların düşmanlarını insandan aşağı olarak görmeyi retorik açıdan kullanışlı bulmuşlardı. Priskos gibi çok daha ciddi ve gerçek bir görgü tanığının varlığı bile Ammianus'un Hunlar hakkındaki imajının popüleritesini o zamanda ve şimdi bile değiştirmedir. Gerçekte "Hun" adının Birinci Dünya Savaşı propagandasında ve diğer modern bağlamlarda hakaret olarak kullanılması yalnızca Ammianus'un hayvani Hun imajının (doğrudan veya dolaylı olarak) çoktandır popüler kültüre yerleşmiş olmasından dolayı başarılı olmuştur. Bu nedenle, Ammianus'un doğruluğunun test edilmesi hala güncelliğini koruyan bir husus olmaya devam etmektedir.

Hun tarihi çalışmalarında Ammianus'un tanıklığına başvuracaklar için dikkate değerdir. Böylece bu çeviri, Geç Antik Çağ'ın Latin-Yunan kaynaklarının –yalnızca Ammianus'un değil- Hun tarihi adına vadettiklerinin sorgulanması açısından bir örnek teşkil etmesi ve bu yaklaşımın yaygınlık kazanması ümidiyle hazırlanmıştır.

Son olarak Charles King'e, çalışmasının tercüme ve yayın izni verme nezaketinde bulunduğu için ve dahası Hun tarihi alanına yaptığı bu değerli katkı için müteşekkirim. Kendisiyle yaptığımız görüşmede Hun tarihine genel manada az ilgi gösterildiği için tercüme teklifine şaşırıldığını da belirtmek isterim.

Yanlış anlaşılabilceğimi düşündüğüm bir noktayı açıklığa kavuşturmak isterim. Ammianus'un açıklamaları kurgudur derken, Hunların kurgusal bir halk olduğunu ya da sadece beşinci yüzyılda bir devlet olarak organize olan Roma paralı askerlerin bir karışımı olduklarını öne sürmeye çalışmıyorum. Hunları ziyaret eden ve onlarla tercümanlar aracılığıyla konuşan Priskos'un tanıklığı, Roma topraklarının dışında yaşayan çekirdek bir Hun halkının bulunduğunu ve bunların bir halk olarak varlıklarının Ammianus'un tasvirlerinin zamanından önceye dayanması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Priskos "İskit" adını "Hun" ile eşanlamlı olarak kullanmışsa da Hunlar ile onların "İskit" coğrafyasında fethettiği diğer halklar arasında ayırım yapabiliyordu. En önemlisi de diğer İskit halklarından farklı olarak Hunların belirli bir dili olduğunu söylemiştir (Priskos, fr. 11.2.407-415). Diller birkaç on yılda ortaya çıkmayacağından dolayı ayırt edici bir dil zaten uzun vadeli bir kültüre işaret etmektedir. Benzer şekilde Priskos, Attila'nın hem kendisinin hem de babası Mundiuch'un [Muncuk] doğuştan asil olduğunu iddia ettiğini belirtmiştir (15.2.1-12 Blockley). Babasının, Ammianus'un tasvir ettiğini iddia ettiği 376 yılı civarındaki dönemden çok sonra doğmuş olması mümkün değildir. Hunların Romalılar ile karşılaştığı dönemde kalıtsal bir seçkin grubuna sahip olması, bir kez daha Hun kültürünün ve kurumlarının Roma ile ilişkilerinden çok daha eskilere dayandığını düşündürmektedir. Zaten dördüncü yüzyılda, beşinci yüzyılın ortalarındaki Attila zamanına kadar Hun olmayan komşularının bir kısmını fethedecek olan çekirdek bir Hun halkı vardı. Sorun, Hunların gerçekten var olup olmadığı değil, Ammianus'un iddia ettiği dönemde onlar hakkında herhangi bir şey bilip bilmediğidir. Bu konuda Ammianus'tan hatırı sayılır bir şekilde şüphe edilmesi gerekir.

Aşağıdaki makale, iki istisna dışında 1995'te yayınlanan versiyonla aynıdır: (1) Asıl yayındaki Yunanca harflerle yazılan Yunanca alıntılar, yazım kolaylığı açısından Roma alfabesine transkribe edilmiştir. (2) Tüm Yunanca ve Latince pasajların İngilizce tercümesi parantez içinde verilmektedir; öyle ki, bu tercüme asıl yayında mevcut değildi. Bunları eklemek, Asya tarihi gibi alanlarda çalışan ve Hunlara ilgi duyan ancak Latince ve Yunanca hakkında bilgisi olmayan akademisyenler için daha erişilebilir hale getirecektir. Ayrıca kendi öğrencilerim de dahil olmak üzere lisans öğrencilerine okuma ödevi verme işini de kolaylaştırmaktadır.

[Asıl Giriş]

Hun çalışmalarının merkezindeki sorun, Hunları M.S. 376'da Avrupa'ya girişleri sırasındaki halleriyle tasvir ettiği iddia edilen Ammianus Marcelinus'un betimlemelerinin geçerliliğidir. Eğer onun tasviri güvenilir değilse, 449'da Attila'nın sarayını ziyaret eden Paniumlu Priskos'tan önce Hunlar hakkında

ayrıntılı bir açıklama yok demektir.² E. A. Thompson ve John Matthews, Ammianus'un oldukça bilgili olduğunu ve ilgili tasvirinde titiz davranarak yalnızca küçük hatalar barındırdığını söylemişlerdi.³ Brent Shaw ise yakın zamanda bu tasvirin sadece yaygın göçebelik karşıtı ideolojinin bir ifadesi olduğunu ileri sürerek reddetti; ancak onun "ideolojisi" eldeki metne uygun değildir ve yerleşik bir kanı olarak duramaz.⁴ Bu husustaki en dengeli tartışma, Ammianus'un Hun tasvirindeki (ve bunu takip eden Alan tasviri) birçok kusuru kabul eden ancak yine de doğruluğunu onaylayan Otto Maenchen-Helfen'e ait olmaya devam etmektedir.⁵ Bu çalışma, Maenchen-Helfen'in ihtiyatlı sonuçlarının

² Maenchen-Helfen (1955: 383-399), Claudianus'un tasvirinin bağımsız bir kaynağa değil, Ammianus'a dayandığını göstermiştir. Ammianus'un yazmaya başladığı tarih tartışmalıdır; ancak çoğu akademisyen "380'lerin sonu" (Naude, 1984: 70-94) ile 396 (Syme, 1968: 17-24). Karş. (Barnes, 1993: 55-70; Matthews 1989: 9-11) olduğu konusunda birleşir.

³ Thompson (1948: 6-8) ve Matthews (1989: 332-342, 353-355). Bu ikinci çalışma, ilkinde göre daha fazla kusuru kabul eder; ancak metnin esasen doğru olduğunu görüşünü sürdürür. Matthews (1989: 332, 47. dn.), Ammianus'un eseri boyunca edebi stereotiplerin varlığına dikkat çeker; ancak asıl meselenin Hunların tasvir açısından diğer göçebe tasvirlerinden ne ölçüde farklı olduğunu belirtir. Ammianus'un açıklamasının farklı olduğunu ayırt edici olduğunu tespit etmek, Matthews'in bu özel pasajdaki stereotiplerin rolünü göz ardı etmesine olanak tanıyacaktır. Bu nedenle tekrar ve tekrar Hunların diğer barbarlardan farklı olduğunu ve Ammianus'un diğer halkların özellikleriyle onları özdeşleştirmedeğini, edebi veya stereotiplere çok az yer verdiğini belirtir (1989: 334-335, 354). Ammianus'un Hunlar ve Alanlar hakkındaki tasvirini savunmak için karşılaştırmalı kanıtlara atıf yapar (1989: 334-335) ve bu konuda bazı edebi stereotiplerin kullanıldığını kabul eder. Ammianus'un Hun ve Sarazen tasvirlerindeki benzerliklerin stereotiplerden değil, iki halkın ortak davranış şekillerinden kaynaklandığını açıklar (1989: 336-337). Sayfa 353'te, Hunların damsız olmalarını kültürel bir stereotip örneği olarak listeler; ancak sayfa 355'te Priskos'un tanımladığı Hun evlerinin toplumsal gelişim açısından Ammianus'un Hunlarına göre daha sonraki bir aşamayı gösterdiğini iddia eder. Bu da onun, Ammianus'un tasvirini temelde doğru olarak kabul ettiğini gösterir. Matthews'e göre tasvir, "retorik gelenekten etkilenmişti; ancak bulanmış değildi" (1989: 333) ve bu, Maenchen-Helfen'i (1973) takip ettiği belirli hususlar dışında kabul edilebilir.

⁴ Shaw (1982/1983: 5-31), göçebelere tanımlayan tüm klasik yazarların (Ammianus da dahil) bunu göçebelik karşıtı bir ideolojiye göre yaptıklarını ve bunun da göçebelere sürekli olumsuz bir şekilde tasvir etmelerine yol açtığını savunur. Shaw'ın bu ideolojiye ilişkin modeli, Homeros, Aristoteles ve Herodotos'a dayanmaktadır. Shaw, bazı eski yazarların pastoral göçebe halklar ile Greko-Romen uygarlık arasındaki bir ikilem ortaya koyduğu konusunda kesinlikle haklı olsa da onun tekdüze "ideolojisi" neredeyse hemen çöker. Shaw, göçebelere ilişkin sürekli olarak olumsuz bir imajın tasvir edildiğini savunur; ancak ana kaynaklarından Herodotos bile Etiyopyalıları ve onların göçebe beslenme biçimlerini tamamen olumsuz tasvir etmiştir (Herodotos, 3. 23). Benzer şekilde Shaw'un teorisi, antik yazarların, göçebeliliğin baskın özelliği olarak tembelliği sunmuş olmalarını gerektirir; ancak Herodotos'un "tembel" Massagetleri Büyük Kiro'su öldürmüştür (1. 214) ve onun "tembel" İskitleri, Persleri savurur (2. Kitap). Ammianus ise Hunları tembel olarak değil son derece tehlikeli olarak sunmuştu. Ammianus'un "ita vetu sunt asperi, uy neque ignis neque saporati indigeant cibi" ("Yaşam tarzları o kadar vahşi ki, ne ateşe ne de pişmiş yemeğe ihtiyaçları vardır.") gibi satırlarda tembelliği görmek zordur. (31.2.3: Latince metin için şu edisyondan yararlanılmıştır: Seyfarth: 1978. Shaw'un kurduğu model bazı metinler için değerli olabilir; ancak çağın evrensel bir sabiti değildir ve "tembel" imajı Ammianus'un metnine uymamaktadır.

⁵ Maenchen-Helfen (1973: 9-15).

bile fazlasıyla iyimser ve Ammianus'un tasvirinin çok az tarihsel değere sahip olduğunu savunacaktır. Metnin içerdiği hata türleri, yazarın Hun toplumunun işleyişine ilişkin güvenilir bir bilgi kaynağına sahip olmadığını göstermektedir ve bu da onun bu kadar derin bilgi gerektiren bir meseledeki diğer ayrıntıları bilmesini imkânsız kılmaktadır. Metnin itibarı, Ammianus'un daha önceki İskit tasvirlerinden alınan unsurları kullanmasından ötürü zayıflamıştır. Diğer göçebe toplumlardan elde edilen karşılaştırmalı kanıtlar, Ammianus'un kaydıyla benzerliklerden çok tutarsızlıklar göstermektedir ve bu onu doğrulamak için kullanılamaz. Ammianus'un Hunlara dair sahip olduğu bilgiler, doğru bir şekilde yorumlayabileceği kültürel zemine sahip olmadığı geleneklerin yalnızca görüntüsüne ilişkin çarpık tanımlamalardan oluşmaktaydı.

Temasın Düzeyi

Maenchen-Helfen'in Hun dini hakkında yazdıkları, Ammianus'un metninin değerlendirilmesinde kullanışlı bir standart sağlamaktadır. Ammianus, Hunların kıyafetlerini üzerlerinden parçalanana kadar sürekli giydiklerini yazmıştı.⁶ Maenchen-Helfen, buna paralel bir Moğol geleneğine atıfta bulunarak bu durumun ırmak ruhlarıyla uzlaşmak için yapılan dini bir uygulama olduğu ileri sürdü.⁷ Bunun Moğol geleneğiyle alakası sorusu, verilerin güvenilirliği sorusuna göre ikincil öneme sahiptir. Bir Hun'un yırtık kıyafetler giydiğini görmek ve bunun alışıldık bir şey olduğu varsaymak başka bir şeydir; dahası, Hunların hiçbir zaman kıyafet değiştirmediklerini bilmek ise bambaşka bir şeydir. Bu bilgi, Hunların kıyafetlerini hasar görene kadar giydiklerini ve asla değiştirmediklerini gözlemleyecek kadar uzun bir süre boyunca Hunlarla temas kurmayı gerektiriyordu. Hiç kimse Ammianus'un bir görgü tanığı olduğunu iddia etmedi; ancak Hunları bu denli yakından gözlemleyecek birine erişimi var mıydı?

Maenchen-Helfen, buna olumsuz cevap verilebileceğini gösteren bazı kanıtlar sundu. Ammianus, önemli bir pasajda Hunların, sakalların uzamasını önlemek amacıyla doğumda yüzlerini yaraladıklarını söylemişti (31.2.2). Matthews yakında zamanda bu pasajı Iordanes'in *Getica*'sındaki (24.127-128) paralel bir ifadeye dayanarak savunmaya çalıştı. Ancak Iordanes'in Hunlara ilişkin bu ilk tasviri, içerdiği Hermanaricus'un düşüşü gibi büyük ölçüde Ammianus'tan alındığı için bağımsız bir doğrulama olarak kullanılamaz.⁸ VI.

⁶ Ammianus (31.2.5): "sed semel obsoleti coloris tunica collo inserta non ante deponitur aut mutatur quam diuturna carie in pannulos difiluxerit defrustata" ("Ancak [bir Hun'un] boynundaki soluk bir tunik, uzun süre çürüyüp küçük parçalara dönüşmeden önce çıkarılmaz veya değiştirilmez").

⁷ Maenchen-Helfen (1973: 259-260). Thompson (1948: 42), Hun yoksulluğunun gösterileri olarak aynı pasajı ve aynı benzerlikleri kullanmıştır. Yorumdaki farklılık buradaki iddiayı etkilemez.

⁸ Mommsen (1889: xxxiii-xxxiv ve 90-94'da notlar). Mireow (1915: 163): "Ammianus tarafından kullanılan ifadelerin çoğunun Iordanes'in anlatısında yinelenmesine dikkat edin". Schuster, (1940: 119-130); Maenchen-Helfen (1943: 15-17). Matthews (1989: 338-339), Ammianus ile Iordanes arasında metinsel bir ilişki olduğunu kabul etmez ve Iordanes'in kendi bilgisine

yüzyıl yazarı Iordanes yalnızca bir detay için kullandığı kaynak kadar güvenilir. Maenchen-Helfen, Iordanes'in özellikle Priskos'a atfettiği başka bir pasajı haklı olarak vurguladı ki, bu, Hunların cenazelerde yas ritüeli olarak yüzlerini yaraladıklarını içermektedir.⁹ Ancak Hunlar sakalsız değildi; örneğin, Attila'nın sakalı vardı.¹⁰ Hunlar hakkında Ammianus'tan bağımsız bir kaynak olan Sidonius ise yara izlerini yas ritüelleriyle ilişkilendirmişti.¹¹

Sidonius'un kaynakları belirsiz olduğundan, yukarıdaki argüman için kaynak olarak Priskos üstün gelmektedir; ancak yüzdeki yara izine dair bilgi, yazarın orada bulunmadığı bir olay olan Attila'nın cenazesinden geldiği için biraz tartışılmayı hak etmektedir. Priskos, 449'da Attila'ya gönderilen Doğu Roma elçisi Maximinus'a eşlik etmişti. Yolculuğu sırasında gözlemlediklerini aktardığı bölümler açısından Hunlara dair en iyi kaynağımız Priskos'tur; çünkü görgü tanığı statüsü göz ardı edilemez. Hunları görmüş ve onlarla konuşmuştur; onun gözlemlerine itiraz etmeyi seçen modern bir bilim insanının yükü, bunu kanıtlamaktır; ancak Priskos'un gözlemlerini yorumlarından ayırmak için biraz özen gösterilmesi gerekebilir.¹²

Priskos'un Hunlar hakkındaki malzemesinin geri kalanı, Hunlar arasındaki deneyimlerinin kendisine kazandırdığı muhtemelen bilgilerin düzeyine göre değerlendirilmelidir. Bu deneyimlerin, Hunların 441'deki Naissus kuşatmasını¹³ açıklamaya yeterli olup olmayacağı sorgulanabilir; ancak yüzdeki yara izleri başka bir meseledir. Priskos, yara izi uygulamasının Attila'nın cenaze töreninden kaynakladığını değil, bunun bir Hun geleneği olduğunu söylemiştir. Yara izlerinin varlığından şüphe edilemez. Çünkü Hunları yalnızca Priskos değil, okur kitlesi

dayanarak aktardığını ima eder gibi görünür. Ancak 6. yüzyıl yazarları Kutigurları, Sabirleri, Eftalitleri ve hatta Avarları "Hun" adıyla adlandırmışlardır ve bu halklarla Attila'nın Hunları arasındaki bağlantı (eğer varsa) belirsizdir. Iordanes'in aklındaki kendi zamanının "Hunları" olsa bile (ki böyle olduğunu gösteren bir şey yoktur), bunun onu Attila'nın Hunları konusunda Priskos'tan nasıl daha iyi bir otorite haline getireceğini anlamak zordur (aşağıdaki ana metne bk.). 6. yüzyıldaki bir veriyi kabul etmek hiçbir durumda sorunu değiştirmeyecektir. Agathias, *Historiae* 5.20'de Kutriguların (yani Hunlar) kederlerinden dolayı yüzlerini nasıl yaraladıklarını aktarır.

⁹ Iordanes, (*Getica* 49.25) = Priskos, (*fr.* 24.1). Karş. Maenchen-Helfen (1973: 274). Priskos fragmanları için bk. (Blockley, 1980: 222-400) fragman düzeninden yararlanılmıştır. Diğer üç fragman düzeni hakkında aynı çalışmada bak. Blockley (1980: 491-493).

¹⁰ Iordanes, (*Getica* 34.182) = Priskos, (*fr.* 11.3).

¹¹ Sidonius (*Carmina* 7. 238-240). Schuster (1949: 124-125), Sidonius'un Ammianus'a dayanarak Hunları tasvir ettiğini gösterdi. Bazı unsurlarda bu olabilir, ancak mevcut konuda da dahil olmak üzere çok yerde farklılıklar göstermiştir, bak. Maenchen-Helfen (1973: 361).

¹² Örneğin Priskos (*fr.* 13.1.41-65), Attila'nın ılımlı bir karaktere sahip olduğunu kanıtlamak için Hunların bir festivalinin ayrıntılarını aktarmıştır. Ancak taraflı bir bakış açısı, ayrıntıların yanlış olduğunu kanıtlamaya yeterli değildir. Priskos da yemekte hazır bulunmuş ve ardından diğer elçilik heyetindekiler gibi yemeğini yemişti.

¹³ Priskos (*fr.* 6) = Blockley (1972: 18-27). Thompson (1945: 92-94), konu edilen Priskos'un Hunların kuşatma savaşı yeteneğini icat ettiğini (bunda açıkça yetenekli olduklarını) öne sürerken çok ileri gittiğini gösterdi; ancak Baldwin (1980: 54-56) muhtemelen her ayrıntının kabul edilmesine karşı uyarmakta haklıdır. Savaş sahnelerini abartarak süslemek köklü bir tarihyazım geleneğidir.

gibi ona en yakın kişiler de görmüştü. Priskos diplomatik çevresiyle seyahat etmişti. Maximinus'un şahsen arkadaşı olarak elçiliğe davet edilmişti ve daha sonra Roma'ya başka bir elçilik göreviyle gidecekti. Maximinus'un Attila'ya elçiliğine eşlik eden kişiler ve İstanbul'da çeşitli Hun elçiliklerinde bulunmuş diplomatlar, Hunların neye benzediklerini biliyorlardı. Dolayısıyla Hunları görmüş olan diğer kişilerin bulunduğu bir çevrenin üyesi olarak Priskos'un, Hunların görünüşleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiş olması muhtemel değildir.¹⁴

Priskos'un Hunlara olan merakı da açıkça görülmektedir. Attila'nın ordugâhında, mimarının adını bildiği için Attila'nın yardımcısı Onogesius tarafından yaptırılan Roma tarzı hamamın yapımını sorgulamıştı. Ayrıca Hun tebaasından Constantiolus'a Hun tarihi ve bir Hun ziyafetinde bir barbarosa ("barbar") Attila'nın ailesi hakkında da sorular sormuştu.¹⁵ Ayrıca daha başka soruşturmalar için fırsatları da olmuştu. Attila ile görüşmek için yaptığı seyahatte Priskos'un birliği, Hun rehberleriyle yeterince diyalog kurarak Theodosius ve Attila'nın görece erdemleri hakkında bir tartışma başlatmıştı ve daha sonra Priskos, Attila'nın karısı Hereka'nın bir yardımcısı tarafından akşam yemeğine davet edilmişti.¹⁶ Sayısız fırsata sahip olan Priskos'un, bu nedenle kendisi ve ev sahipleri arasında çok bariz bir görsel fark yaratacak olan yara izlerinin nedenini soruşturmaması gerçekten tuhaf olurdu. Dolayısıyla Priskos, yüzdeki yara izlerinin nedenlerini bilecek bir konumdaydı.

Gerçekte Ammianus'un açıklaması tek başına mantıksızdır. Bıçakla sakal büyümesini önlemek için gerçekte kişinin yanak, çene, boyun ve dudak dersinin yüzülerek kıl köklerinin alınması gerekir. Eğer amaç sakalsız olmaksızın bu, mantıksız ve muhtemelen yaşamı tehdit eden bir seçenek gibi görünmektedir. Ammianus, Hunları görmüş birilerinden bazı çarpıtılmış bilgiler almıştı. Hunların yüzlerini kestiğini öğrenmişti ve belki de muhbiri Hunları tıraşlı gördüğü için hepsinin sakalsız olduğuna inanmıştı. Ancak o, Hun kültürü hakkındaki bu yara izi olayını açıklayabilecek bir bilgiye sahip değildi. Ya kendisi ya da muhbiri, Hunların yüzleriyle ilgili iki bilgiyi de birleştiren bir açıklama icat etmişti.

Başka bir hata, Ammianus'un, Hunların görünümüne dair bir tasvirde bunu yorumlamaya yardımcı olacak bilgiye sahip olmadığı izlenimini güçlendirmektedir. Ammianus, Hunların ata binerken kalçalarının altında sakladıkları yarı çiğ eti yediklerini belirtmiştir (31.2.3). Ancak Ammianus, diğer Orta Asya halklarının da bildiği bir gelenek olan etin eyer olarak kullanılmasını yanlış yorumlamıştı. Çünkü et, eyerden kaynaklanan sürtünmeyi azaltıyordu. Karşılaştırmalı kanıtlar, eyerin altındaki çiğ etin çok çabuk yenmez hale geldiğini

¹⁴ Priskos'un diplomatik ilişkileri için bk. Baldwin (1980: 20-25). Ancak elçilikteki Maximinus'u, Theodosius kanunları üzerinde çalışan bir kişiyle bir tutmak yanlış olabilir, bk. "Maximinus 7" ve "Maximinus 11": Martindale, (1980: 742-743).

¹⁵ Priskos, (*fr.* 11.2.356-372; 11.2.575-636; 13.3.15-20).

¹⁶ Priskos, (*fr.* 11.2.24-35; 14.17-24).

ve kimsenin onu tüketmediğini göstermektedir.¹⁷ Ammianus yine atların sırtındaki etleri duymuştu; ancak bunun nedenini açıklayacak Hun kültürü bilgisine sahip değildi.

Ammianus'un savunucuları dahi onun Hun toplumunun en temel unsurlarından bazıları konusunda yanıldığını kabul etmektedir. Bunlardan biri, Ammianus'un Hunların ateş sıkıntısı çektiği ve çiğ yemek yedikleri hakkındaki açıklamasıdır (31.2.3). Ancak pişirme kapları, Bunnie'nin arkeolojik buluntuları arasında en belirgin olanlardan biridir ve hatta ateşe dayanıklı olduğu iddia edilen Hunlar, metali dahi kendileri dövüyordu.¹⁸ Ayrıca Ammianus, Hunların hiçbir zaman çiftçilik yapmadıklarını söylemiştir (31.2.10); ancak Orta Asya'da Hunlarla ilişkilendirilen tarım aletleri bulunmuştur.¹⁹ Benzer şekilde Hunların bir dine sahip olmadığını da söylemiş olsa dahi (31.2.11) bir dizi kaynak aksini belirtmiştir.²⁰ Atların Hun yaşamında önemli rol oynamış olduğunu kabul etsek de tüm faaliyetleri at aracılığıyla yürütmüş oldukları ve hatta at sırtında uyudukları yönündeki açıklamasını kabul etmek zordur (31.2.6-7). Kelimenin tam anlamıyla Ammianus, Hun erkeklerinin, eşi görülmeyen bir kültürel uygulama olan kadın ve çocukların yaşadığı atlı yük arabalarında (31.2.10) eşleriyle seks yaptıktan sonra atlarına binip uyuduklarını kastetmiştir.²¹

Thompson'un da belirttiği gibi "Ammianus'un ifadelerinin, yanlış olduğunun kanıtlanabileceği birkaç durum dışında geçerli olarak kabul edileceğini" ileri sürerek Ammianus'un doğruluğunu savunanlar, onun tasvirlerindeki mevcut hataların önemini her zaman en aza indirmişlerdir.²² Ancak hatalar o kadar da az değildir ve Ammianus'u ne tür bir kaynak olarak tasavvur

¹⁷ Peisker, 1911: 340); Solymossy (1937: 134-140); Thompson (1948: 6-7) ve Matthews (1989: 333) tarafından kabul edilir. Maenchen-Helfen (1973: 14-15), Ammianus'u okuyamadığını söylediği bir yazarın, 14. yüzyıldan kalma paralel bir atfina dayanarak Ammianus'un açıklamasını savundu. Ancak Peisker ve Solymossy, edebi bir kinayeyi değil, görsel bir yanlışlığı tanımlar ve Maenchen-Helfen, kendi örneğinin yanlış görme için bir örnek teşkil edemeyeceğini açıklamaz.

¹⁸ Maenchen-Helfen (1973: 306-330, özellikle 321) ve ardından Matthews (1989: 341). Şahsen neyin Hun eseri olup olmadığını değerlendirebilecek yetkide değilim; ancak Maenchen-Helfen (ve konuyla ilgili başka bir yerde atıf yaptığım Werner) çoğunlukla argümanlarını Rus arkeolojik çalışmalardan oluşan sağlam bir temel üzerine inşa ettiler.

¹⁹ Maenchen-Helfen (1973: 178).

²⁰ Thompson (1946: 73-79) Maenchen-Helfen (1973: 259-296); Matthews (1989: 340); Werner, (1956: 69-81). Ancak Maenchen-Helfen (1973: 461-463), Werner'in bazı sonuçlarıyla ilgili çekincelerini dile getirmiştir.

²¹ Hunların at sırtındaki yaşamının (ve uykusunun) abartılı stereotipi Ammianus'un çağdaşı Eunapios'ta bulunur, bk. Zosimos (4.20.4) ve Eunapios, (*fr.* 41.2): *machen men stadian oute dunamenoi t o parapan oute eidotes epagagein (pos gar hoi mede eis gen pexai tous podas hoioi te ontes hedraios, all' epi ton hippon kai diaitomevoi kai katheudontes: (Onlar yakın mesafe savaşında tamamen aciz ve bilgisizdirler, aksi nasıl mümkün olabilir ki, yere sağlam basamazlar ancak atlarının üzerinde yaşar ve uyurlar.)* bk. (Blockley, 1980). Ammianus'un Eunapios'tan yararlandığı düşünülürse, bu metin özellikle önemli hale gelecektir; ancak bu kesin değildir. Aşağıda bk. 37-38. dipnotlarda belirtilen eserler.

²² Thompson (1948: 8). Ayrıca bk. Maenchen-Helfen (1973: 15). (Matthews 1989: 332-342), tartışma boyunca hataların önemini en aza indirmiştir, ayrıca bk. dn. 3.

ettiklerini düşünmek zordur. Ammianus, Hunlar hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olduğunu iddia etmiştir; ancak yine de Hunların kültürlerinin en temel unsurları hakkında hatalar yapmıştır. Hunların çocuklarını ergenlik çağına kadar (31.2.10) vagonlarda büyüttüklerini ve eyer yastığı olarak kullandıkları etleri yemediklerini herhangi biri nasıl bilebilirdi? Yöneticilerinin müzakereler yaptıklarını (31.2.7) ve ateşe sahip oldukları nasıl bilinebilirdi? Hunların asla kıyafet değiştirmediklerini (31.2.5) ve pişmiş yemek yediklerini bilecek ya da bilemeyecek kadar uzun süre Hunların yanında kim olabilirdi? Bu pek mümkün görünmüyor. Ammianus'un kaynağındaki bilgiler yalnızca görseldi –sanki Hunları uzaktan görüyormuş gibi- ve bu bile bazen çarpıtılmıştı.

Ammianus'un en iyi bilgi sahibi olarak görüldüğü konu olan Hunların askeri taktikleri bile yalnızca sınırlı görsel bilgiye sahip olduğu izlenimini değiştirmemektedir. At sırtındaki okçuların küçük gruplara ayrılarak vur-kaç taktiğiyle yaptıkları saldırı düzenlerini anlatmıştır. Ayrıca Hunla yayların yanı sıra silah olarak kement ve kılıçları da silah olarak kullanmışlardı (31.2.8-9). Ammianus burada bazı gerçek bilgilere sahiptir; bunun nedeni belki de Hunların Romalılar için esas ilgi noktasının askeri tehdit olmasıydı. Bu taktikler, diğer Orta Asyalı göçebelerin kullandıkları taktiklerle tutarlıdır ve Sidonius, Zosimus ve Antakyalı İshak, Hunları at sırtındaki okçular olarak tanımlamışlardır. Arkeologlar, Hun kılıçları ve yaylarını bulmuş ve Sozomenos da Hunların kement kullandıklarını doğrulamıştı.²³

Ancak Ammianus'un Hun askeri unsurlarına ilişkin bilgisinin, verdiği genel tanımın ötesine geçmediğini gösteren başka ipuçları da vardır. Hun toplumu hakkında sahip olduğunu iddia ettiği ayrıntılarla Hun savaşları hakkında sağladığı ayrıntılar arasında da kesin bir zıtlık mevcuttur. Ammianus, Hunları tasvir eden on iki pasaj, Alanları tasvir eden dokuz pasaj ayırmıştı (31.2.1-12, 17-25). Ancak Hunların Alanları fethetmesini hiçbir ayrıntı vermeden tek bir yan cümleyle sunmuştu (31.3.1). Benzer şekilde, Hunların Gotlara karşı yaptığı savaşlar, Gotların bakış açısıyla anlatılmıştır (31.3). Got liderlerinin adları ve kişilikleri varken Hunlar, herhangi bir gerekçe olmaksızın saldıran, adsız, tehditkâr bir kitledir. Got liderler halklarını Roma topraklarına götürdükleri için Ammianus'un onlar hakkında bir şeyler bilmesi şaşırtıcı değildir; ancak hareket halindeki Hun ordusuna ilişkin tanımında, ihtiyacı olan türden ayrıntılı bilgiye sahip olduğuna dair bir ima yoktur. Eğer Hun toplumuna ilişkin tanımının iddia ettiği kadar çok şey biliyor olsaydı, Valens dönemindeki felaketlerin ana unsuru (totius... sementem exitii et cladum originem diversarum: "tüm yıkımların tohumu ve çeşitli talihsizliklerin kaynağı...", 31.2.1) olarak sunduğu Hunların eylemleri hakkında bu kadar az şey söylemiş olması ilginçtir.

²³ Sidonius, (*Carmina* 2.265-269); Sozomenos (7.26); Zosimos (4.20); Isaac of Antioch, (Moss, 1929: 295 ve 1930: 61-72); Maenchen-Helfen (1973: 201-258); Laszlo, (1951: 91-106); Harmatta, (1951: 107-151); Werner, (1956: 38-56).

Hun askeri taktiklerinin genel tasvirinde bile Ammianus'un bilgisinin sınırlı olduğuna dair işaretler vardır. Hunların askeri başarılarını kemikten ok uçları kullanmalarına bağlamıştı (31.2.9); ancak arkeoloji Hunların metal ok uçları kullandığını göstermektedir.²⁴ Taktiklere ilişkin tasviri de kendisinin tanımladığı şeye yaptığı yorum göz ardı edilirse yalnızca diğer göçebe orduların taktiklerine benzemektedir. Hunlar, *nulla severitate regali, sed tumultuario primatum ductu contenti perrumpunt* ("krallık düzenine sahip olmadan ancak önemli adamların düzensiz liderliğiyle yetinerek zorla yollarına devam ettiler" 31.2.7) demişti. Ayrıca *incomposita acie* ("düzensiz bir muharebe hattı" 31.2.8) ile saldırmışlardı. Ammianus, tanımladığı taktik türüyle kendi kavradığı şekilde emir-komuta zincirinin nasıl tutarlı olabileceğini anlamamıştı. Harmata'nın belirttiği gibi, "Hunlar ilk ortaya çıktığında, Romalılar, küçük grupların birbirinden bağımsız hareket etme taktikleri karşısında şaşkına dönmüşlerdi. Onlar bundan yalnızca düzen ve birleştiren bir liderliğin olmadığını anladılar. Doğal olarak dağınık küçük Hun gruplarının yalnızca geçici liderleri olduğu, ancak bir 'kralın', yani bir boy beyinin birleşik bir komutası altında olmadıkları sonucuna vardılar." Bununla birlikte, bağımsız hareket eden küçük Hun gruplarının Gotları ve Alanları istila etmiş olması mantık dışıdır.²⁵ Bu durumda Ammianus'un bir kez daha kendisine aktarılanları yorumlayacak kültürel altyapıdan yoksun olduğu görülmektedir. Yay ve kement kullanımı gibi sahip olduğu askeri bilgiler uzaktan gözlemlenebiliyordu ve bu, muhbirinin Hunlarla konuşmuş veya onlarla yakın ilişki içinde olmasını gerektirmiyordu.

Ammianus ayrıca görsel bilgiyi kasıtlı olarak çarpıtmış da olabilir. Hunlara ilişkin tasviri ne olursa olsun, Ammianus'un şu ifadesinde gözlemden çok düşmanlık vardır: "*prodigiose deformes et pandi, ut bipedes existimes bestias vel quales in commarginandis pontibus effigiati stipites dolantur incompte.*" ("Hunlar olağanüstü derecede deforme ve şekilsizdir; öyle ki, onların iki bacaklı canavarlar olduklarını veya köprülere yerleştirmek için kesilen kaba kütükler gibi olduklarını düşünürsünüz" 31.2.2). Hunların bu şekilde insanlık dışı ve hayvani tasviri, onların, Edirne'de Romalıları mağlup eden Gotların bile yüzleşemeyeceği kadar dehşet verici vahşiler olarak tasviri imajıyla uyum içindedir.

²⁴ Maenchen-Helfen (1959: 232-233 görsellerle birlikte) ve Maenchen-Helfen (1973: 221-222); Matthews (1989: 338) bunu takip etmiştir.

²⁵ Harmatta (1951) benzer şekilde bak. Maenchen-Helfen (1973: 12-23). Matthews (1989: 339-340 ve 60. dn.) Hunların, Got diyarına göç etmesi gibi sıra dışı bir durumda tek bir önder altında toplanacaklarını kabul eder; ancak "primatum ductu" ("önemli adamların liderliğiyle") ifadesini, onların düzeli liderliğinin "ayrı gruplar" üzerindeki bağımsız liderler olduğunu belirtir. Yani, Hunların yalnızca savaş zamanlarında birlik olduklarını savunan Thompson'ın (1948: 44-45) görüşünü takip etmiştir. Ancak her iki araştırmacı da Ammianus'un Hunların düzenli yönetim yapısını nasıl çalıştıramadıklarını ve ateşi kontrol etmeyi nasıl bilemediklerini açıklamaz. Thompson, göçebe halkların tipik siyasi yapısı olarak sunduğu Cengiz Han'dan önceki Moğollar arasında bir hükümdarın bulunmamasını buna bir örnek olarak göstermiştir. Ancak Cengiz Han'dan sonra Moğollar veya Selçuklular, Osmanlılar veya Emeviler'de aksine bir kanıt olarak kolaylıkla gösterilebilir. Bakınız karşılaştırmalı kanıtlar.

Ammianus'un Hunları insanlık dışı olarak sunuşu, başka kaynaklardan doğrulamayacak ayrıntılar hakkında şüpheler uyandırmaktadır. Örneğin Ammianus, Hunların piyade taktiklerini kullanmadıklarını çünkü ayakkabılarının bu amaca uygun olmayan bir şekilde yapıldığını ileri sürmüştür.²⁶ Eğer Hun ayakkabıları gerçekten ayırt edici özellikte olsaydı, bir gözlemci bunu, Hunlarla yakın temas kurmadan, örneğin bir cesedi inceleyerek fark edebilirdi. Burada Ammianus, gerçek bilgiyi kullanarak bu anlatıyı takip eden Hun atçılığını (abartılı bir şekilde) tasvir ediyor olabilir. Diğer taraftan, ayakkabı tasvirini, üzerlerinde parçalanana kadar giydikleri -vahşiliklerine uygun olarak- sıçan derisinden ve bacıklarını sardıkları keçi derisinden paçavralar tasviri takip etmektedir. Buradaki vurgu giysilerin ilkelliği üzerine olduğundan, Ammianus'un ayakkabılara olan ilgisi, tıpkı ateşi kullanamayacak kadar vahşi oldukları gibi (ita victu sunt asperi, ut neque ignis neque saporati indigeant cibi: "yaşam tarzları o kadar berbat ki, ne ateşe ne de pişmiş yemeğe ihtiyaç duyarlar" 31.2.3), uygun ayakkabılar (Romalılara göre) yapamayacak kadar yine vahşi olmalarıyla ilgili olabilir. Böylesi bir bağlam, Ammianus'u ayakkabı tasvirini basitçe icat ettiği olasılığını akla getirmektedir. Sonuçta Hunların yemek pişirdiğini biliyoruz.²⁷

Etnik Özdeşlikler

Ammianus'un, kendi zamanındaki halkları daha önceki yazında okuduğu halklarla özdeşleştirmesi, yani etnik özdeşlikler kurması, güvenilirliğini daha da zayıflattı. Bu tür özdeşlikler, Geç Antik Çağ'da yaygındı ve çeşitli amaçlara hizmet ediyordu. Kendi kültürel çevrelerinin dışındaki halklar hakkında Greko-Romen metinleri son derece muhafazakârdı. Örneğin Herodotos'un İskitler hakkında kaydettiği gelenekler, yüzyıllar boyunca önemli bir değişiklik olmaksızın tekrarlanmıştı.²⁸ Geç Antik Çağ'da klasik Yunanlar tarafından tanımlanan farklı adlara sahip barbar akınları, bu muhafazakâr etnografik yazı tarzına meydan

²⁶ (31.2.6): "eorumque calcei formulis nullis aptati, vetant incedere gressibus liberis, qua causa ad pedestres parum accommodati sunt pugnas, verum equis prope affixi... ("kalıpları olmadan şekillendirilen ayakkabıları da onların rahat adım atmalarına engel olur; bu yüzden yaya olarak savaşmaya yeterince uygun değildir ve adeta atlarına bağlıdırlar.").

²⁷ Ammianus, Hun ayakkabıları tasvirini desteklemek için Suda'nın *Akrosphaleis* hakkındaki 1019(A) girişinden alıntı yapar: "en toi badizein sphallomenoi, toutestin hoi Ounnoi" ("*Akrosphaleis*: yürürken takılıp düşenler, yani Hunlar."); buna bir önceki girişte (A1018) geçen benzer bir kelime de eklenebilir: "Ho de ekeleuse chorein epi tous apodas kai akrosphaleis Ounnous, aneu gar hippon ou raidios an Ounnos ten gen pateseien" ("Onlara dengesiz (*akrosphaleis*) ve ayakları üzerinde güçlü olmayan Hunlara karşı ilerlemelerini emretti, çünkü Hunlar atlar olmadan karada rahatça ilerleyemezler."). Bu pasajlar, Hunların yürüyemediğini gösteriyor olsa da bunun nedeninin ayakkabı ile ilgili olduğu açık değildir. Banchich (1988: 53), Suda'daki ifadeleri şöyle anlamıştır: "At sırtında yaşamaya alışık olan Hunlar, yürümekte zorlanıyorlardı." Suda'nın Eunapios'tan ilham aldığı ileri sürse de Zosimos'taki paralel pasajda (4.20.4), dn. 20'de alıntılanan) ayakkabılardan bahsedilmemiştir. Maenchen-Helfen (1973: 207) ise Eunapios'un çarpık bacaklı olmalarını tanımladığını düşünüyordu ancak Hunların da yumuşak ayakkabılar giydiğini kabul etti. Her iki hususa ilişkin paralellikleri diğer kültürlerden alınmıştır ve kesin değildir.

²⁸ Finley (1962: 52).

okumuştur. Özdeşlikler, hem Herodotos gibi yazarları güncel kaynaklarımıza ele almanın geçerliliğini savundu hem de başka türlü bilinmeyen yeni halklar için temel bilgi sağladı. Etnik özdeşlik kurma, bir yazarın daha önceki olaylara gönderme yaparak bir halk üzerinde oluşturmak istediği izlenimi güçlendirmeye de hizmet edebirdi. Synesius, Gotları İskitlerle özdeşleştirmiş ve İskitlerin geçmişteki yenilgilerini vurgulayarak onların aşağılık görünmesini sağlamıştı. Iordanes de aynı özdeşliği kurmuş ve Gotları kahraman gibi göstermek için İskitlerin zaferlerini vurgulamıştı. Aziz Hieronymus ve Philostorgius, Hunların vahşi görünmesini istemişti. İlk yazar onları İskitlerle özdeşleştirirken (Herodotos'un vahşilik tanımlarını başka kelimelerle ifade ederek); ikincisi ise Herodotos'un kurt adam olduğunu söylediği Neuri halkıyla özdeşleştirmişti.²⁹ Ammianus, Hun vahşiliği tasvirini güçlendirmek için özdeşlikler kullanmış ve Hunların vahşi davranışlarının yalnızca açıkça Romalı olmadığını değil, aynı zamanda Herodotos zamanından beri böyle olduğunu göstermiştir.

Matthews yakın zamanda Ammianus'un Hunları tanımlarken etnik özdeşlikler kullandığını reddetti; ancak iddiası pek güçlü değildi. Ammianus kesinlikle etnik özdeşlikler kullanmıştı. Zaten Matthews de Ammianus'un Alanları basitçe eski Massagetler ("antik Massagetae". 31.2.12) olarak adlandırdığını ve Hunlar ve Alanlarla sınırı olan halkların listesinin Herodotos'un İskitlere atfettiği komşular listesinden aldığını belirtmiştir.³⁰ Maenchen-Helfen, Ammianus'un Hunlar ile ilgili tasviri ile birinci yüzyıl yazarı Pompeius Trogus'un (veya hayatta kalan Iustinus'un epitoma'sının) İskitler hakkındaki tasviri ile arasındaki benzerliğe dikkat çekmiştir. Trogus – Iustinus, İskitlerin damlardan kaçındığını, kanunlarının olmadığını ve sıçan derisi kıyafetler giydiklerini söylemiştir:

Neque enim agrum exercent, nee domus illis ulla aut tectum aut sedes est justitia gentis ingeniis kulta, non legibus pellibus tamen ferinis ac murinis utuntur. (Çünkü onlar [İskitler], ne toprağı işler ne de evleri, damları [tectum] ne de barınakları [sedes] vardır. Adalet, yasalarla [legibus] değil, insanların doğal eğilimleriyle sağlanır. [kıyafet olarak] vahşi hayvanların ve sıçanların [murinis] derilerini [pellibus] giyerler).

Ammianus, aynı tabirleri Hunlar için kullanmıştı:

Nee enim se tutos existimant esse sub tectis. indumentis operiuntur linteis vel ex pellibus silvestrium murum omnes enim sine sedibus fixis, absque fare vel lege aut ritu stabii dispalantur.³¹ (Çünkü onlar [Hunlar] kendilerini

²⁹ Synesius (*De regno* 17a, 25a-b); Iordanes (*Getica* 5.43-10.65); Hieronymus (*epistulae* 77.8). Ayrıca bk. Herodotos, (1.104); Philostorgios, (9.17). Ayrıca bak. Herodotos (4.105). Özdeşleştirmeler hakkında bk. Maenchen-Helfen (1973: 5-9) ancak tüm özdeşleştirmelerin geçmişteki yenilgileri vurgulamak için tasarlandığı teorisi, altını yaptığı örneklerin hepsine uymaz.

³⁰ Ancak Matthews (1989: 334-335) şunu da ekler: "Ammianus'un Hunlar söz konusu olduğunda daha geçmişteki bilinen halklarla bu tür karşılaştırmalara teşebbüs etmemesi veya bunu ima etmemesi, onların Romalıların gözünde katıksız bir şekilde yeni olmalarının bir ölçüsüdür."

³¹ Iustinus (2.2.4-5, 9); bu metin için şu çalışmadan yararlanılmıştır: Chambry and Thely-Chambry, (1936). Ammianus (31.2.5,10); bak. Maenchen-Helfen (1973: 14).

damlar [tectic] altında güvende görmez. Kendilerini keten kıyafetler veya orman sıçanlarının [murum] derileriyle [pellibus] örterler. Çünkü hiçbirinin sabit barınakları [sedibus] yoktur ve bir mesken tanrısı veya bir yasa [lege] ya da düzenli bir ritüelleri olmadan gezinirler).

Maenchen-Helfen bu unsurların uyuşmasını, Ammianus'un doğrudan Trogus'tan alıntıladığının kanıtı olarak değerlendirdi ve uyuşmalar gerçekten de oldukça dikkat çekicidir. Trogus'un metni kaybolduğu ve Iustinus'un epitoma'sının tarihi belirsiz olduğundan, doğrudan alıntı yapılması sorunu mutlak kanıt olarak kabul edilemeyebilir.³² Ancak metinlerin karşılaştırılması, etnik bir özdeşliği akla getirmektedir. Ammianus'un Hunlara atfettiği bazı özellikler (kanun olmaması), Shaw'un ileri sürdüğü gibi birçok göçebe gruba uygulanan basmakalıp tasvirler olabilirken³³, diğer unsurlar daha belirgindir. Hiç kimse Sarazenlerin sıçan derisi giydiğini söylememiştir. Bunu İskitler için yalnızca Trogus değil, aynı zamanda Seneca da söylemiştir.³⁴ Ammianus, Hunların Tuna ötesindeki atlı yük arabalarında sürekli hareket eder halde olduğunu belirtmişti; yani, Trogus, Philostratus ve Herodotos'ta görüldüğü gibi İskitlerle aynı yaşam tarzı ve yerleşimleri olduğunu söylüyordu.³⁵ Ammianus, daha açık tanımlanan "Massagetae" halkına eşlik edecek şekilde, okuyucularının İskitler olarak tanımasını bekleyeceği özellikleri Hunlara atfetmişti.

Ancak Matthews, Ammianus'un aşağıdaki ifadelerine atıfta bulunarak bu görüşe karşı çıktı: Hunlar, monumentis veteribus leviter nota idi ("eski kayıtlarda çok az biliniyorlardı").³⁶ Ancak Matthews, bariz bir bağlantıyı göz ardı etti. Ammianus'un çağdaşı Eunapius'u başka kelimelerle alıntılamanın Zosimos şunları yazmıştı:

Daha önce bilinmeyen ancak o dönemde ortaya çıkan bir barbar ulus, Tuna boyunca İskit halklarına karşı saldırı [yani Gotlara]. Onlara Hun diyorlardı. Bunlar ya Kraliyet İskitleri olarak adlandırılması gerekenlerdir ya da Herodotos'un Tuna yakınlarında yaşadığını söylediği kalkık burunlu ve zayıf insanlardır.³⁷

³² Iustinus'un *epitoma'sı* Ammianus ile çağdaş olabilir. Syme (1988, 358-371) eserin yaklaşık 390'a tarihlenebileceğini ileri sürmektedir. Ancak Ammianus'un *epitoma'sı* sadece günümüze kadar erişebildiği için okuduğunu varsaymanın gereği yoktur. Iordanes (Getica, 10.61), 551'de Trogus'un adını zikretmişti. Gerçekten de Syme tarafından Trogus'a olan ilginin 4. yüzyılda yeniden popüler hale geldiği yönündeki teorisi, Ammianus'un orijinal eseri okumuş olma ihtimalini tutarlı kılmaktadır.

³³ Shaw (1982/1983: 4. dn).

³⁴ Seneca (*epistulae* 90.16).

³⁵ Ammianus (31.2.10, 31.2.13); Iustinus (2.2.4, 2.5.10); Philostratos (*vita apollonii* 7.26); Herodotos (4.46, 4.51).

³⁶ (31.2.1); bak. Matthews (1989: 335-336).

³⁷ Zosimos (4.20.3): "phulon ti barbaron tois huper ton Istron Skuthikois ethnesin epaneste, proteron men ouk egnosmenon, tote de exaiphnes anaphanen; Ounnous de toutous ekalon, eite basileious autous onomazein prosekei Skuthas, eite hous Herodotos phesi paroikein ton

Eunapius-Zosimos burada Hunların daha önce bilinmediğini söylemiş ve ardından çeşitli etnik özdeşlikler sunmuştur. İlk ifade “şu anki adları bilinmiyor” anlamına gelmediği sürece bu bir çelişkidir. Ammianus’un leviter nota (çok az biliniyor) ifadesi, Zosimos’un daha vurgulu proteron mev ouk egnizsmevon (daha önce bilinmeyen) ifadesinden daha fazla etnik özdeşleştirmeyi imkânsız kılmamaktadır.

Ammianus ile Eunapius-Zosimos arasındaki ilişki belirsizdir. Pek çok akademisyen Ammianus’un Eunapius’tan yararlandığını ileri sürmüştür.³⁸ Maenchen-Helfen ise bunun tam tersini savunmuştur.³⁹ Yazarlar arasındaki bağlantı ne olursa olsun, metinler arasındaki farklar, İskitler ve Hunlar hakkındaki etnik özdeşlikler için hiçbir yazarın diğerini basitçe kopyalamadığını göstermektedir. Karşılaştırma, aynı edebi motif içinde mümkün olan çeşitliliği ortaya koymaktadır. Zosimos, İskitleri Gotlarla, Ammianus Hunlarla özdeşleştirmişti. Zosimos, Herodotos’a atıfta bulundu; ancak Ammianus aynı zamanda Latin kaynaklarından da yararlandı. Ammianus, Hunların vahşiliği ile İskitlerin vahşiliği arasında bir bağlantı kurmayı amaçlamıştı. Zosimos da okuyucularına Hunlara nasıl bakacakları konusunda seçenek sunmuştu. Bunlar ya meşhur güçlü Kraliyet İskitleriydi (Hdt. 4.20) ya da meşhur zayıf Sigynnae idi (Hdt. 5.9). Ammianus, Alanları Massagetae ile özdeşleştirirken (31.2.12), Zosimos bunu yapmamıştı. Etnik özdeşlik kurma yöntemi, her iki durumda da yazarın yazma sürecinin bilinçli bir parçasıydı ve bu tür yöntemler açıkça modern tarihçiler için sorunlar yaratmıştır.

Etnik özdeşlik, metne birçok soru işareti eklenmesine neden olmuştur. Ammianus’un İskitler hakkında okumuş olabileceği tüm eserleri bilmediğimiz için onun edebi alıntıları ile Hunlar hakkında duymuş olabileceği şeyleri birbirinden ayırmak zordur. Hunlar gerçekten sıçan derisi mi giymişti, yoksa bu sadece “İskit” kimliğinden alınmış olmasının bir işareti miydi? Hunlar gerçekten Alanlar gibi miydi, yoksa Ammianus onları Herodotos’un İskitleri ile Massagetleri arasında bağlantı kurması nedeniyle mi ilişkilendirmişti?⁴⁰ Bunların hiçbirinden emin olmayız ve bu şüpheler, Ammianus’un başka bir kaynak tarafından onaylanmayan her bir bilgisinin değerini zayıflatmaktadır.

Istron simous kai astheneas anthropous”. Yaptığım bu çevirinin metni şu edisyona dayanmaktadır: Paschoud (1971). Bu pasaj ayrıca Blokley (1980: 58)’de Eunapios’un (fr. 41.2) fragmanı olarak yer alır. Ayrıca bak. Matthews (1989: 333-336 ve dn. 54).

³⁸ Bu, son zamanlarda Bowersock (1978, s.7-9) ve Chalmers’ın (1960: 152-159) çalışmalarında tartışılmıştır: Fornara (1991: 1-15). Bu çalışmalardan hiçbiri özellikle Hunlar hakkındaki pasaja atıf yapmamıştır.

³⁹ Maenchen-Helfen (1973: 9).

⁴⁰ Hun ve Alan birlikteliği hakkında bk. Ammianus (31.2.21) ve Herodotos (1.215) ve ayrıca bak. Richter (1974: 360-362). Ayrıca Ammianus’un muhtemelen Latince kaynağı olan Trogus’un İskitler ve Massagetleri özdeşleştirmiş gibi görüldüğüne dikkat edin. Böylece Massaget kraliçesi Tomris (Herodotos 1.212-214) İskit haline gelmiştir (Iustinus, 1. 8).

Karşılaştırmalı Kanıtlar

Ammianus'u savunan her düşüncenin altında, onun anlatısının daha sonraki dönemde ve daha iyi belgelenmiş diğer göçebe gruplardan sağlanan kanıtlarla doğrulandığı varsayımı yatmaktadır.⁴¹ Yani, Ammianus'un tasvirlerindeki boşlukları doldurmak için karşılaştırmalı kanıt kullanma eğilimi vardır. Bu tür girişimler, tarih boyunca göçebe kültürünün mutlak birliğini ileri süren Peisker'in çalışmalarından kaynaklanmaktadır:

Tarihsel ve modern zamanların tüm atlı göçebelerinin aynı kökenden olduğu, en ince ayrıntısına kadar tüm yaşam tarzlarının, geleneklerinin ve alışkanlıklarının özdeş olmasıyla da kanıtlanmaktadır. Bir göçebe halk diğerinin taklidir ve iki bin yılı aşkın bir sürenin ardından aralarında hiçbir değişim, hiçbir farklılaşma ve hiçbir ilerleme görülmez. Dolayısıyla, tekil tarihsel topluluklar ve onların ortaya çıkışlarının sonuçları hakkında her zaman kesin olmayan bilgilerimizi, daha iyi bilinen topluluklarla karşılaştırmalar yaparak tamamlayabiliriz.⁴²

J. B. Bury ve Thompson, Peisker'i oldukça ciddiye aldılar ve onun modelini Hunlar için ayrıntılı bir sosyal ve siyasi sistem yaratmak için kullandılar ki, bu yalnızca Ammianus'un Hunların *severitate regali* (kraliyet düzenine) sahip olmadığı açıklamasıyla desteklendi ve daha sonra bunu da Hun krallığının nihai çöküşünü açıklamak için kullandılar. Thompson, Hunların nüfus istatistiklerini oluşturmak için Peisker'in modelini kullanacak kadar ileri gitti.⁴³

Peisker'in, göçebelerin mutlak birliği teorisini artık kimse kabul etmemektedir. Daha yakın zamanlardaki akademisyenler, pastoral toplumlardaki geniş çeşitliliğin farkında vardılar.⁴⁴ Peisker'in aşırı basite indirgediği teorisine müsaade etsek dahi, geriye iki temel soru kalmaktadır: Herhangi bir Orta Asya göçebeliği modeli Ammianus'un açıklamasını doğrular mı? Ve Ammianus'un tanımladığı dönemin Hunları hakkında onların tasvirini genişletecek herhangi bir modeli güvenle uygulayabilir miyiz? Her iki sorunun da cevabı, hayırdır.

Ammianus'un aktardıklarının çoğu, Hunların hem bir dinden hem de ateş kullanımından yoksun olması da dâhil olmak üzere, daha sonraki göçebelere ilişkin antropolojik açıklamalarla paralellik göstermez. Nitekim Peisker'in göçebeleri bile çiğ et yemezlerdi. Ayrıca bu göçebeler, Ammianus'un Hunları gibi her zaman hareket halinde değillerdi; yalnızca kışlık ve yazlık otlakları arasında

⁴¹ Örnek olarak Thompson (1948: 42) veya Matthews (1989: 335, 359 ve 52. dn.) İkinci atıf, oldukça uzak görünen Amerikalı Kızılderelilere yapılmıştır.

⁴² Peisker (1991: 359).

⁴³ Bury (1923: 101-104, 265-298); Thompson (1948: 41-62, 161-183).

⁴⁴ Dyson-Hudson (1972: 2-26, özellikle 26): "Göçebelik' kategorisini otlatmak ve hareket etme olarak doğrudan bileşenlerine ayırdığımızda... neredeyse sonsuz yeniden birleşmeye izin veren düzinelerce değişkenle karşı karşıya kalırız. Bu tür konularda kesin bilgiye sahip olmadığımız sürece, insan deneyiminin daha genel bir şekli olarak 'göçebelik' şöyle dursun, tek bir göçebe toplum hakkında dahi yeterince bilgili olduğumuzu iddia edemeyiz."

seyahat etmekteydiler.⁴⁵ Son zamanlardaki çalışmalar Ammianus'un tasviriyle daha büyük tezatlıklar içermektedir. A. M. Khazanov, Orta Asya'daki çeşitli göçebelik türlerini kategorileştirdi; ancak hiçbiri Ammianus'un tasvirine yakın değildi. Dahası bunlar, göçebelerin ya yılın geri kalanında göçebe hayvancılığa yardımcı olacak kışlık çiftçilikle meşgul olduğu ya da nüfusun bir kısmının aslında yerleşik ve tarımla uğraştığı, Orta Asya'daki göçebeliğin en yaygın iki türünün oluşturduğu modellerdi. Maenchen-Helfen'in Orta Asya'da Sarmat ve Hun tarımına ilişkin kanıtı, bu nedenle büyük bir sürpriz değildi; aksine Tuna kıyısındaki Hunların, Ammianus'un belirttiği gibi tarım konusunda cahil olmaları beklenmedik bir durumdur (31.2.10).⁴⁶

Hem Maenchen-Helfen hem de Matthews, Ammianus'un (daha sonraki dönemlerde çadırlarda yaşanan göçebelerin aksine) atlı yük arabalarında yaşayan daimî göçebe Hun tasvirini, Ammianus'un (veya kaynağının) alışılmadık bir göç sırasında görünüşlerini olağan görünüşleri ve yaşam tarzlarıyla karıştırdıklarını ve yanlış anladıklarını ileri sürerek açıklamaktadır.⁴⁷ Bu mümkün olabilirdi; ancak bu yalnızca makalenin ana tezini doğrulamaktadır. Hun kültürünü iyi bilen biri böyle bir hata yapmazdı. Bu tasvirler, Hunların gelişini uzaktan gözlemleyen birinin hatasıdır.

Ammianus'un Alanlara ilişkin tasviri, göçebelere ilişkin tasvirden beklenebilecek olana biraz daha yakın görünmektedir; zira Ammianus onları esasında hayvanlarını otlaklara süren kişiler olarak tanımlamıştı (31.2.18-19). Ancak Matthews, onların otlak arayışlarının tasvirini gerçekçi olmaktan ziyade idealize edilmiş göründüğünü belirtir.⁴⁸ Otlatma hakkında Ammianus'un tasvir ettiği topluma dair özel ayrıntılara sahip olmasını gerektiren hiçbir şey yoktu. Alanlar ayrıca Herodotos'un herhangi bir okuyucusunun "Massagaetae"dan bekleyebileceği gibi arabada yaşamaktaydı (31.2.18; karşı. Hdt. 1.216).

Ammianus, Hunların çoban olarak görülmesi gerektiğine dair hiçbir ipucu vermemiştir. Hayvanları otlattıklarını söylememiş ve onları otlaklara yerleştirmemiştir. Çocukların montes et silvas (dağlar ve ormanlar, 31.2.4)'da dolaşarak dayanıklılığı öğrendiklerini belirtmiştir. Hunların kıyafetleri pellibus silvestrium murum (orman sıçanlarının derileri, 31.2.5)'den yapılmıştı. Dağlarda ve ormanlarda yaşayan bu Hunlar, Avrasya göçebeleri hakkındaki karşılaştırmalı kanıtlarla çok zayıf bir şekilde eşleşirler ve bu tür kanıtlar, Ammianus'un açıklamasını doğrulamaz. Yukarıdaki analizde, Ammianus hakkında varılan olumsuz yargıyı tersine çevirebilecek yeterli bir kanıt yoktur.

Ammianus'un anlatısındaki sorunların ışığında olası bir seçenek, göçebe yaşamın karşılaştırmalı bir modelini derlemek olabilir ki, bu model, 376'daki Hunlara uygulandığında Ammianus'un metnini genişletmek yerine onun yerini

⁴⁵ *passim* ifadesi için bak. Peisker (1911: 325, 340).

⁴⁶ Khazanov (1978: 119-126). Ayrıca bak. Khazanov (1984). Maenchen-Helfen (1973: 174-178).

⁴⁷ Maenchen-Helfen (1973: 214); Matthews (1989: 339). Hunlar, tipik göçebe hareket modeli olarak değil, göçmek için hareket etmişlerdi, bak. Khazanov (1978: 120).

⁴⁸ Matthews (1989: 334).

alabilir. Ancak bu da ikinci bir soruyu gündeme getirmektedir: Khazanov ve diğerleri, göçebe yaşamı üzerine, hareketlilik düzeyleri, ekonomik ve siyasi yapıları ve yerleşik tarıma bağımlılık düzeylerindeki çeşitli farklılıkları kapsayan bir dizi model geliştirdiler. 376'daki Hunların bu kategorilerden hangisine ait olduğunu bize söyleyebilecek hangi verilere sahibiz? Gerçekte bununla ilgili elimizde neredeyse hiçbir şey yoktur.

Hunları göçebe kültürün yaygın olduğu Orta Asya'ya bağlayan arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır.⁴⁹ Hunlar, daha sonraki dönem göçebelerinin kullandıklarıyla tutarlı olan süvari ve atlı okçuluk taktiklerini kullandılar (tartışma için yukarıya bakınız). Bir çeşit Altaik dil konuşuyorlardı.⁵⁰ Bu hususlar, Hunları Altay göçebeliğinin kültür alanına yerleştirmek için yeterli olabilirse de Ammianus'un tasvir ettiği dönem için daha belirgin bir modelin uygulanmasına izin vermemektedir. Esasında tüm bunlar, Hunların Macaristan'a göçleri dışında özellikle göçebe olduklarını kanıtlamaz. Süvari kullanımı da göçebe bir yaşam tarzını kanıtlamaz. Nitekim Orta Asya'da yerleşik halklar da bulunmaktaydı. Çin kaynakları, Moğolistan'daki Hsiung-nu halkını oldukça göçebe olarak sunma eğilimindeyken A. V. Davydova, hayvan sürülerinin buluntularını içeren ancak açıkça kalıcı ve surlar, hendekler, tarım aletleri ile bir demir ocağına da sahip olan yerleşim yerlerinden birini kazmıştır.⁵¹ Hunlar bir dereceye kadar pastoral göçebe olsalar bile Orta Asya kökenli olmalarının son derece göçebe olmalarını gerektirdiğini varsayamayız.

Priskos'a dönersek ikinci husus önem kazanmaktadır. Ammianus'un tasvirini yaptığı dönemle Priskos'un elçiliği arasında yetmiş üç yıl vardır. Bu nedenle onların konut gibi değişken yapı tasvirlerini daha önce karşılaştırmamıştım; ancak en iyi kaynağımız Priskos'un açıklamasındaki görgü tanıklığına göre Hunlar yerleşik bir şekilde köyde yaşıyorlardı. Attila da kulelerin eklenebileceği yeteri büyüklükteki ahşap surla çevrelenmiş kompleks bir yapıda yaşıyordu. Önemli adamlarından Onegesius'un ise ithal taşlarla inşa edilmiş ve Roma tarzı bir taş hamam içeren kendine ait bir yapısı vardı.⁵² Bu durumun,

⁴⁹ Örnek olarak Werner (1956: 26-37, 57-81).

⁵⁰ Bu konuda anlaşmazlık vardır. Maenchen-Helfen (1973: 376-443), Altaik olmayan bazı unsurlarla birlikte bir tür Türkçe konuştuklarını savundu. Pritsak (1982: 428-476), Moğolcaya daha yakın olan proto-Bulgarcayı önerdi. Kanıtlar yalnızca şahıs adlarıdır. Doerfer (1973: 1-50), kanıtların kesin bir şey söyleyebilmek için yetersiz olduğunu savundu.

⁵¹ Davydova (1968: 209-245 ve özellikle 239): "Son birkaç yıldaki araştırmalar, halkın çok eski zamandan beri tarıma aşına olduğunu gösterir ve bu yeni veriler, Orta Asya'nın tamamen göçebe bir yaşam bölgesi olduğu yönündeki geleneksel görüşü değiştirmiştir." Bir zamanlar Hunların ve Hsiung-nuların aynı halk oldukları yaygın bir şekilde ileri sürülmekteydi. Buradaki karşılaştırma, doğru olmasa da geçerlidir ve buna şiddetle karşı çıkmıştır. Bk. Maenchen-Helfen (1944/1945: 222-243) ve (1961: 249-261); Raschke (1978, s.612-613 ve 101. dn.).

⁵² Priskos (*fr.* 11). Lesnichenko (1989: 53), bu yerleşim yerini "gezici ordugâh" olarak tanımlamıştır; ancak Priskos'un tanımladığı mimarinin modern teknoloji olmadan nasıl hareket ettirebileceğini anlamak zordur. Bk. Maenchen-Helfen (1973: 179 ve 86. dn.); Linder (1981: 10).

Ammianus'un tasvir ettiği yaşam tarzından hızlı bir değişimi temsil ettiği ileri sürülebilir.⁵³ Böyle bir iddia, Ammianus'un Priskos'un gözlemlerine zıtlık oluşturabilecek kadar güvenilir olmasını gerektirmektedir; ancak durum böyle değildir. Hun toplumuna dair ayrıntılı tek gördüğümüz şey, yerleşik bir yaşam tarzını göstermektedir. Belki Priskos'un açıklaması ile Asya göçebelerinin daha az hareketli modellerinden biri arasındaki bir karşılaştırma, gelecekteki araştırmalar için bir yol olabilir; ancak böylesi bir yaklaşım için Priskos'un bile yeterli veri içerdiğinden şüphelerim var. Yine de aksini iddia etmek için Ammianus'un "otoritesi" olmadan da Hunların beşinci yüzyılda yerleşik hayata iyi bir şekilde "adapte olmuş" olma ihtimalini göz önünde bulundurmalıyız; çünkü daha önce nispeten yerleşik olmalıydılar.

Sonuç

Ammianus'un Hunlara ilişkin tasvirinin tarihsel değeri çok azdır ve Hun toplumunun Priskos'un tasvirinden farklı bir aşaması için kanıt olarak kullanılacak kadar güvenilir değildir. İçerdiği hataların türleri, Ammianus'un Hun toplumunun siyasi ve sosyal yapısı hakkında güvenilir bilgiye sahip olabileceğine ikna etmektedir. Görünüşleri ve askeri taktikleri hakkında bazı görsel ayrıntılara sahip olduğu anlaşılrsa da bunlardan bazıları kanıtlanabilir hatalar barındırmaktadır (örneğin sakallarının olmaması ve kemik ok uçları gibi). Bu hatalar, karşılaştırmalı kanıtların desteklediği eksiklik, Ammianus'un kayda değer olumsuz önyargısı ve tasvirini daha önceki İskit tasvirlerine benzeyecek biçimde sunma çabaları, Ammianus'un tasvirindeki hiçbir bilginin başka bir kaynaktan onaylanmadan gelişigüzel kabul edilemeyeceği anlamına gelmektedir. Gelecekte Hun kültürünü araştırarak olanlar öncelikle Hunlar hakkında bildiklerimizin çoğunu içeren Priskos'a odaklanmalıdırlar.

Kaynakça

Baldwin, B. (1980). Priscus of Panium, *Byzantion*. vol. 50.

Banchich, T. M. (1988). An identification in the Suda: Eunapius on the Huns. *Classical Philology*, vol. 83.

Barnes, T. D. (1993). Ammianus Marcellinus and his World. *Classical Philology*, vol. 88.

Blockley, R. C. (1972). Dexippus and Priscus and the Thucydidean account of the Siege of Plataea. *Phoenix*, vol. 26.

⁵³ Thompson (1948: 161-183); Linder (1981: 3-19) ve Matthews (1989: 355) tarafından farklı açılardan tartışılmıştır.

- Blockley, R. C. (1980). *Fragmentary classicising historians of the later Roman Empire*. 2 vols. Arca 6, Francis Cairns.
- Bowersock, G.W. (1978). *Julian the Apostate*. London: Duckworth.
- Bury, J. B. (1923). *History of the later Roman Empire*. London: Macmillan.
- Chalmers, W. (1960). Eunapius, Ammianus and Zosimus on Julian's Persian expedition. *Classical Quarterly*, vol. 10.
- Chambry, E. and Thely-Chambry L. (1936). Justin Abrêgê des histoires Philippiques de trogu pompêe et prlogues de trogue pompêe, *Texte latin et traduction nouvelle par*. Paris: Garnier.
- Davydova, A. V. (1968). The Ivolga gorodische (A Monument of the Hsiung-nu culture in the Trans-Baikal regions). *AAASH*, vol. 20.
- Doerfer, G. (1973). Zur sprache des Hunnen. *Central Asiatic Journal*, vol. 17, 1973.
- Dyson-Hudson, N. (1972). The study of nomads. *Perspective on nomadism*, William Irons, Neville Dyson-Hudson (Ed.), Leiden: Brill.
- Finley, M. I. (1962). The Black Sea and Danubian regions and the slave trade in antiquity. *Klio*, vol. 40.
- Fornara, C. (1991). Julian' Persian expedition in Ammianus and Zosimus. *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 111.
- Harmatta, J. (1952). The dissolution of the Hun Empire. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 2.
- Harmatta, J. (1951). The golden bow of the Huns. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 1, 1951.
- Isaac of Antioch (1929 - 1930). Homily on the royal city. C. Moss (Ed. and trans.), *Zeitschrift fiir Semitistik und verwandte Gebiete*, vol. 7, and vol. 8.
- Khazanov, A. M. (1978). Characteristic features of nomadic communities in the Eurasian steppes. *The Nomadic Alternative*, Wolfgang Weissleder (Ed.), Paris: The Hague.
- Laszlo, G. (1951). The significance of the Hun golden bow. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 1.
- Linder, R. P. (1981). Nomadism, horses and Huns. *Past and Present*, vol. 92.
- Lubo-Lesnichenko, E. L. (1989). The Huns, third century B.C. to sixth century A.D. *Nomads of Eurasia*, Vladimir N. Basiliov (Ed.), Marry F. Zirin (Trans.), Los Angeles.

- Maenchen-Helfen, O. (1944/1945). Huns and Hsiung-nu. *Byzantion*, vol. 17.
- Maenchen-Helfen, O. (1955). The date of Ammianus' last book. *The American of Journal of Philology*, vol. 76.
- Maenchen-Helfen, O. (1959). The ethnic name Hun. S. Egerod, E. Glahri (Ed.) *Studia Serica Bernhard Kalrgren Dedicata*, Copenhagen: Ejnar Munksgaard.
- Maenchen-Helfen, O. (1961). Archaistic names of the Hiung-nu. *Central Asiatic Journal*, vol. 6.
- Martindale, J. (1980). *The prosopography of late Roman Empire*. vol. II. Cambridge: Cambridge University.
- Matthwes, J. (1989). *The Roman Empire of Ammianus*. Londra: Duckworth.
- Mireow, C. C. (1915). *The Gothic history of Jordanes*. Princeton: Princeton University.
- Mommsen, T. (1889). *Iordanis Romana et Getica*. MGH, AA 5(1), Weidmannos, Berolini.
- Naude, C. P. T. (1984). The date of the later books of Ammianus Marcellinus. *American Journal of Ancient History*, vol. 9.
- Paschoud, F. (1971). *Zosime, Historie npuvelle*. Livres I-II Paris: Les Belles Lettres.
- Peisker, T. (1911). The Asiatic background. J. B. Bury (Ed.) *Cambridge Medieval History*, vol. I, Cambridge: Macmillan.
- Pritsak, O. (1982). The Hunnic language of the Attila clan. *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 6.
- Raschke, M. (1978). New studies in Roman commerce with the east. *Aufstieg und Nedergang der Römischen Welt*, 2dn Principat, 9(2), Berlin-New York.
- Richter, W. (1974). Die darstellung der Hunnen bei Ammianus Marcellinus. *Historia*, vol. 23.
- Schuster, M. (1940). Die Hunnenbeschreibungen bei Ammianus, Sidonius und Iordanis. *Wiener Studies*, vol. 58.
- Seyfarth, W. (1978). Ammiani Marcellini. *Rerum Gestarum Lbir Qui Supersunt*, vol. 2, Leipzig: Taubneri.
- Shaw, B. (1982/1983). Eaters of flesh, drinkers of milk: The ancient Mediterranean ideology of the pastoral nomad. *Ancient Society*, vol. 13-14.
- Solymossy, A. (1937). La legende de la 'viande amortie sous le selle. *Nouvelle Revue de Hongrie*, vol. 30.
- Syme, R. (1988). The Date of Justin and the discovery of trogus. *Historia*, vol. 37.

Syme, R. (1968). *Ammianus and historia Augusta*. Oxford: Clarendon.

Thompson, E. A. (1945). Priscus of Panium, Fragment 1b, *Classical Quarterly*. vol. 39.

Thompson, E. A. (1946). Christian missionaries among the Huns. *Hermathena*, vol. 67.

Thompson, E. A. (1948). *A history of Attila and the Huns*. Oxford: Clarendon.

Werner, J. (1956). *Beitrage zur archiologie des Attila-Reiches*. München: B. Tafelteil.

Çeviri

Frail Frontiers?*

Giovanni LEVI

Çeviri: İlker KÜLBİLGE*

Kırılğan Sınırlar

“Mikro tarih” ile “global tarih” terimleri bir yığın karışıklığın kaynağı oldu: başlangıçta tarih yazımına ilişkin belirgin ihtisas alanlarına işaret eden “mikro” ve “global” ifadeleri, kısa süre içinde, altına çok farklı yöntemlerin sığındığı şemsiyelere dönüştüler. Aslında “mikro”nun niyeti yalnızca küçük şeylerden ve yerel tarihten, “global”in niyeti de sadece geniş bölgelerden veya birbirlerine uzak farklı mekanlarda meydana gelmiş olayların tarihinden söz etmek değildi. Bu çok basite indirgenmiş görünüm, mezkur metotların başlangıçta ürettikleri yenilikçi bir çok temel unsurun gözden kaçmasına yol açtı. Şimdi bir de “global mikro tarih” hakkında konuşmaya başlamak daha fazla yanlış anlamaya yol açma riskini göze almak manasına gelecektir; mecazi anlamda ifade edecek olursam, aslında akraba olmaktan bir dereceye kadar hoşlansalar da, farklı hedefleri olup birbirlerini de pek iyi tanımayan ve çok farklı karakterlere sahip iki kişinin evlenmesini desteklemenin yol açacağı risklerden söz ediyorum. Bu yüzden; bu iki metodun amaçlarını, birbirlerine yakınlıklarını ve aralarındaki farklılıkları netleştirmeye matuf birkaç öneri sunmak istiyorum.

Hem mikro tarih hem global tarih, çift kutuplu bir dünyanın sona ermesinin yarattığı bunalımın hatta travmanın doruk noktasına ulaştığı bir dönemde ortaya çıktı ve anlamlı bir biçimde de iki belirgin alan seçimini açığa vurdu: 1980’lerin başında oluşmaya başlayan mikro tarih, geçmişin ve şimdinin daha da belirgin bir hal alan siyasi, sosyal hatta kültürel krizlerinin ilk önemli belirtilerine dikkat

* “Frail Frontiers?”, *Past and Present*, vol. 242, Issue Supplement 14, November 2019, ss. 37-49. Bu makale “Avrupa Birliğinin Ufku 2020” programı (ve 638578 numaralı hibe sözleşmesi) kapsamında olmak üzere, Avrupa Araştırma Konseyi’nden temin edilen finansman desteği ile açık erişime dahil edilmiştir.

* Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Öğretim Görevlisi Dr..

çeken bir okuma biçimi önererek, iki süper güç arasındaki dengenin yönettiği nispeten istikrarlı bir dünyanın oldukça sabit ve mekanik modellerini takip eden bir tarih yazımı tarzına ve daha genel olarak da bir sosyal bilim zihniyetine karşı çatışmacı bir tavır takınarak ortaya çıktı. Bu gelişme, o tarihlerde sosyal bilimleri ve hele de akademik tarih pratiğini henüz tam olarak etkisi altına almamış olan yaygın bir duygunun ürünüydü. Teşvik ettiği şey ise, tarihsel fenomenin iç mekanizmasına odaklanan küçültülmüş bir ölçek kullanmak ve yüzeyde bulunduğu halde hemen göze çarpmayan önemli detayları tanımlamak için de, bu tür detayları bir mikroskop ile incelemektir. Metot, farklı olabilen ve genellenebilir cevaplar gerektirmeyen umumi soruların nasıl ortaya çıkarılabileceğini bulmayı hedefliyordu ve bunu da herbiri spesifik olma özelliği taşıyan vakalara, olaylara, mekanlara, nesnelere ve bireylere yakından bakarak yapmayı teklif ediyordu. Tarih de bu durumda, mekanik olarak üretilmeyen fakat teamüllere, kurumlara, eylemlere ve bireylerin kişisel yorumlarına göre çeşitlilik gösteren genel soruların ve bu sorulara verilen spesifik cevapların bilimi oluyordu. Dolayısıyla, mikro tarihi karakterize eden şey çalışılan fenomenin “mikronluk”u değil, gerçekleri ve ilgili konuları vurgulamaya matuf mikroskopik okuma itiyatıdır. Bu bakış açısına göre küçük bir köydeki veya tahdit edilmiş bir bölgedeki olaylar veyahut terhis edilmiş bir askerin yaşadığı psikolojik değişimler ya da bir grup isyancının davranışları, bir kardinalin Galileo hakkında kaleme aldığı mektubun yakından incelenmesinden veya Piero della Francesca’nın Hz. İsa’nın kırbaçlanmasına ilişkin tasvirinden daha önemsiz değildir.¹

Buna mukabil global tarih bir araştırma modeli olarak, çift kutuplu dünyanın sonra ermesinden sonra yani belirsizliğin ve tahmin edilemezliğin karakterize ettiği yeni bir dünyanın belirlediği özellikle 1990’lardan itibaren zuhur etti. Bu dünya, birbiriyle kesinlikle bağlantılı olup ekonomik ve finansal farklılıklara duyarlıydı ve gelişmeye başlayan yeni bilgi teknolojilerine boyun eğmişti. Mezkur dünya, eylemleri öngörülemez olduğu kadar kontrol de edilemez olan çok sayıda yeni ve dominant alt-emperyal merkezin ve aynı zamanda nüfus hareketlerinin, farklı siyasi organizasyonların, direniş hareketlerinin, kültürel etkileşimlerin ve ayrıca zengin ile fakir arasında gittikçe kutuplaşmış olup yeni milliyetçilikleri, yeni parçalanmaları ve yeni ayrımcılıkları kışkırtan sosyal yapıların çevresinde temerküz etmişti. Bu, siyasi kontrolden yoksun, düzensiz, çatışmacı ve tehlikeli bir küreselleşmeydi.

Global tarih ile mikro tarihin bugünlerde “istikrarsız” ve “düzensiz” sıfatlarıyla anıldığı göz önüne alınırsa, bu iki tarih yazımı tarzı arasındaki farklılıklara mekan, zaman, kaynaklar, rasyonalite ve siyasi nitelikler gibi birkaç

¹ Burada tabii ki, Torino’daki Einaudi yayınevinin 1980’lerde “Mikro tarihler” serisinden bastığı ve bu yaklaşımı başlatmış olan çalışmalara atıfta bulunuyorum. Bu seri Carlo Ginzburg, Piero Redondi, Franco Ramella, Alain Boureau, Edoardo Grendi, benim ve diğer başka yazarların kitaplarını yanı sıra, Natalie Zemon Davis ve Edward P. Thompson’ın çevirilerini de içeriyordu. Aynı dönemde, *Quaderni Storici* dergisi Edoardo Grendi, Carlo Poni ve diğer başka yazarların mikro tarih hakkında kaleme aldıkları çok sayıda makaleyi yayımladı.

ana tema bağlamında bakmak bana yararlı bir alıştırma olacak gibi görünüyor. “Dolaşık” tarih^{2*}, uluslar ötesi tarih, dünya tarihi, bağlantılı tarih^{3**} ve benzeri çok sayıda tanım ve nüans ile etiketlenmiş⁴ veya bunları içermiş olmasına rağmen, global tarihin her şeyden evvel iki temel ve farklı yaklaşımı geliştirdiğini açıklığa kavuşturmamız gerekir. Bu yaklaşımlardan ilki, bir fenomeni daha anlaşılır hale getiren zamansal ve mekansal çalışmalardır. Görünüşte farklı durumlar arasındaki bağlantıları vurgulayan bu çalışmalar genellikle Avrupa merkezli bir perspektifi benimserken ulus devletlerin merkezî rolünü ise reddeder. Bu yaklaşım, örneğin farklı kalkınma biçimleri, sözde “büyük kopuş”⁵, dünyanın büyük parçalarını bir araya getiren fikirlerin veyahut unsurların ehemmiyeti⁶ ve oldukça farklı ekonomiler⁷ arasındaki ticari (ve diğer) ilişkiler gibi tartışmaları ele alan çalışmaları kapsamaktadır. İkinci yaklaşım ise daha ziyade farklı kültürleri ve pratikleri birbirine bağlayan ağları gözden geçirmektedir.⁸ Birinci metot tam olarak yeni sayılmaz (bunlara örnek olarak mukayeseli tarih veya şeker, patates ya da morina balığı gibi belirli ürünleri ele alan uluslar ötesi çalışmalar zikredilebilir); bununla birlikte, global tarih olarak en sık referansta bulunulan akım budur, çünkü diğer şeylerin yanı sıra, çok sayıda akademisyeni araştırma yapmak için dünyanın dört bir yanındaki uzak ülkeleri gönderme, arşivlerle meşgul olma ve dünyanın, Batılı tarihçilerin dikkatini nadiren çekmiş olan bölgelerindeki dilleri çalışma erdemine sahiptir.⁹ Belki de “bağlantılı tarih” olarak daha isabetli bir şekilde tanımlanan ikincisi ise, Annales Okulu’nun, aslında

² Ç.n. *Entangled history*: Dolaşık tarih. Bir tarih yazımı perspektifidir. Kültürlerarası bir bakış açısına sahiptir. Fikirlerin ve insanların ulusal sınırları aşarak katettikleri karmaşık yolların izini sürmeye çalışır.

³ Ç.n. 1990’larda ABD’de ortaya çıkan ve Global Tarih’ten türetilen bir tarih yazımı metodu. Bu metot, farklı analiz ölçekleri arasında gidip gelir. Çoklu etkileşimlere ile toplumların birbirleriyle karşılaşmalarını nasıl deneyimlediklerine odaklanır ve olaylar ile gelişmelere ulusötesi bir ölçekten bakar.

⁴ Bkz. Sebastian Conrad, *What is Global History?*, Princeton, 2016 [*Küresel Tarih Nedir?*, çev. Deniz Saldıran, Küre Yayınları, İstanbul 2021]; Jeremy Adelman, *What is Global History Now?*, <<https://aeon.co/essays/is-global-history-still-possible-or-has-it-had-its-moment>>, 2 March 2017 (erişim tarihi 10 Haziran 2019).

⁵ Kenneth Pomeranz, Steven Topik, *The World that Trade Created: Society, Culture and the World Economy, 1400 to the Present*, New York, 1999; Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, 2000 [Benim burada “büyük kopuş” olarak çevirdiğim “great divergence” kavramı, bazı metinlerde “büyük ayrışma” ya da “Avrupa mucizesi” şeklinde tercüme edilmiştir. Kavramdan kasıt, Batı dünyasının ekonomik gelişmeyi sınırlayan modern dönem öncesine ait engelleri aşması ve dünyanın geri kalan kısmı ile kendi arasındaki iktisadi gelişmişlik ve zenginlik farkını özellikle 19. yy’dan itibaren hızlı şekilde açmasıdır, çev. notu].

⁶ Sven Beckert, *Empire of Cotton: A Global History*, New York, 2014 [*Pamuk İmparatorluğu*, çev. Ali Nalbant, Say Yayınları, İstanbul 2020].

⁷ Örneğin bkz., Christopher Alan Bayly, *The Birth of the Modern World: Global Connections and Comparisons, 1780-1914*, Oxford, 2004 [*Modern Dünyanın Doğuşu, Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914*, çev. M. Neva Şellaki, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2022; *Modern Dünyanın Yeniden İnşası, Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1900-2015*, çev. Eren Buğlalılar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2022]; Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*, Oxford, 2005.

⁸ Örneğin, John-Paul A. Ghobrial, “The Secret Life of Elias of Babylon and the Uses of Global Microhistory”, *Past and Present*, no. 222 (Feb. 2014), ss. 51-93; Romain Bertrand, *L’histoire à parts égales: récits d’une rencontre Orient-Occident (XVIe-XVIIe siècle)*, Paris, 2011.

⁹ Sydney Wilfred Mintz, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, New York, 1985; Redcliffe Salaman, *The History and Social Influence of the Potato*, Cambridge, 1985; Mark Kurlansky, *Cod: A Biography of the Fish that Changed the World*, New York, London, 1997.

mikro tarih ile çok sayıda ortak noktası olan 1960'lardaki "bütüncül tarihi"ne kadar uzanmaktadır. Benim ilk eğilime müteallik bazı şüphelerim var ve burada mevzubahis edeceğim şey de zaten budur.

Mekân

Global tarih pratisyenleri için mekân genellikle üç şey ifade eder: geniş çaplıdır ve birbiriyle bağlantılı olmakla birlikte coğrafi olarak birbirine uzak bölgeler arasındaki cari ilişkilere atıfta bulunur; siyasi sınırların ele alınan ekonomik ve kültürel ilişkilerin gücüne kıyasla zayıf olduğunu iddia eder ve son olarak da, ulus devletlerin özelliklerine göre tanımlanmış olmakla birlikte siyasi bölgeleri aşan bağlantıları merkeze alır. Ancak metodun bu yönü sık sık göz ardı edilir çünkü "birbirine uzak" kavramı genellikle Avrupa uluslarına (özellikle de İngiltere'ye) ve ulus devletlerin farklı çizgilerde geliştiği Asya'nın, Afrika'nın ve Latin Amerika'nın bazı bölgelerine atıfta bulunur. Mamafih tarihçiler arasında, siyasi sınırlar ile tanımlanan devletlerin mukayeseli tarihini tasvip etme konusunda genel bir tereddütün bulunması normaldir. Global tarihin konu edindiği mekanlar tümüyle coğrafi ve kantitatif olup devletler, uluslar veya bir merkez tarafından tanımlanmazlar. Mikro tarih, kültürel bir veri bağlamında olmak üzere, bir mekânın sembolik önemi ile daha ilgilidir. Bu yüzden de "belirli bir konuya"ya odaklanır ve bu konu, meseleyle alakalı olan farklı aktörler tarafından farklı nitelikler ile mücehhez kılınabilir. Bu "belirli konu" yalnızca kendi coğrafi konumuyla değil, aynı zamanda geniş yelpazeli bağlantılar tarafından ihata edilebilen veya belirlenebilen ve bu sayede geniş alanlara yayılmış diğer mekanlarla ilişkilendirilebilen bir "yer"e ve "belirli bir durum"a merbut bir "değer" ile de tanımlanabilir. Bana öyle geliyor ki mikro tarih mekansal boyutlardan çok, çalışılan belirli fenomenlerin inşa ettiği anlamlar ve karşılıklı ilişkiler tarafından karakterize ediliyor ve mekanları da mütemediyen gelişen kültürel ve sosyal yapılar olarak yorumluyor.¹⁰

Zaman

Global tarih açısından "zaman", meseleye küreselleşme hakkında süregiden tartışma bağlamında baktığımızda bile, homojen ve evrilen bir gerçeklikle ilgilidir. Global tarih, "zaman"ı tarihselci bir perspektifte inceler ve bunu da tek bir "an"ın içinde bir araya gelebilen farklı zamansallıkların birbirleriyle münasebet kurmasına izin vermeden yapar. Buna örnek olarak yine Kenneth Pomeranz'ın kitabı gösterilebilir; bu kitapta zaman periyotları, genel bir yorumlama modeli olarak görülen "gelişim" ve "modernizasyon" kavramlarına merbut bir anlayışla bağlantılıdır. "Küresel" başlığı altında toplanabilecek çalışmaların büyük bölümünün, Batı kapitalizminin gelişmesinin dominant anlatı

¹⁰ Bkz. Angelo Torre, *Luoghi: La produzione di località in età moderna e contemporanea*, Rome, 2011; Angelo Torre, "Micro/macro: local/global? El problema de la localidad en una historia especializada", *Historia Critica*, lxxix (2018), ss. 37-67. Burada Christian de Vito ile hemfikirim, "History Without Scale: The Micro-Spatial Perspective", *Past and Present*, vol. 242, Issue Supplement 14, November 2019, ss. 348-372 [Bu makalenin çevirisi, *Tarihyazımı* dergisinin 2022 Kış sayısında yayımlanmıştır, çev. notu].

olduğu son üç yüz yıla odaklandığı da doğrudur. Bunun sonucu ise, dünyanın geri kalanına kapitalizmin gelişmesinde bir şekilde bir rol tanırken bile, teleolojik ve Avrupa/Amerika merkezli bir perspektifin istenmeden de olsa tahkim edilmesi olmuştur. Bu çalışmalardaki illiyet, çizgisel bir kronolojiye sahip olan olayların sırf art arda gelmesinin nedensel bir özellik ve hatta gelişmiş ve küresel bir dünyaya doğru istikrarlı bir ilerleme niyeti olarak telakki edilmesi hasebiyle, çoğunlukla çizgisel bir tarzda gelişir ve yakın tarihli olaylar da olan bitenlerin sebeplerini belirlemek hususunda büyük öneme sahiptir.

Mikro tarih, “zaman ayrımları” ve “tarihselci modeller” sözkonusu olduğunda daha uygun bir seçenektir ve bu bağlamda da “kronolojik açıdan eşzamanlı olan vakaların, kendi zaman eğrilerinde farklı yerler işgal etmesi umulur... bu eşzamanlı vakalar aynı periyotta yer alırlar ama zamanları farklıdır... bu durumda, belirli bir tarihsel anda, lokasyonları farklı bölgelerde bulunduğu için yalnızca biçimsel anlamda eşzamanlı olan birçok olayla karşı karşıyayızdır.”¹¹ Siegfried Kracauer’a göre farklı zamansallıklar aslında, yorumlanmış veya muhtelif şekillerde özümsemiş karşılıklı etkiler doğuran ve birbirleriyle de genellikle önemli ölçüde uyumsuz ve bağlantısız olan okumalarımız esnasında karşılaştığımız veya ihtilafa düştüğümüz ekonomik, kültürel ve sosyal durumların ortaya çıkardığı konuların araştırılmasında merkezi bir öneme sahiptir. Dolayısıyla mikro tarih, olayları doğrusal olmayan bir şekilde birleştiren rüyalarımızın zaman çerçevelerine benzer şekilde, uzak ve yakın zamanlarda meydana gelen nedenlerin birbirlerine öngörülemeyen bir şekilde karıştıkları bir zaman anlayışını benimser. Mesela bu bağlamda olmak üzere, günümüz dünyası üzerindeki etkileri insanların inançlarının teolojik kökenlerinden giderek koptuğu fakat buna mukabil süregelen bilinçsiz davranışların¹² yine de bir tortu bıraktığı uzak ve yakın “geçmişler”in bir terkibi tarafından üretilen dinlerin rolünden, ya da kavramların ve dillerin evrimlerinin ve anlamlarının, uzak bir geçmişi ve aynı zamanda bunların farklı bağlamlardaki mutasyonlarını beraberlerinde nasıl taşıdıklarından söz edilebilir.¹³

Kaynaklar

Global tarih ile mikro tarihin tarihî kaynaklara yaklaşımları da çok farklıdır. Global tarih araştırması, büyük alanları ve uzun zaman dilimlerini ihata etmek için örneğin hem veri tabanlarına veya lokal araştırmalar gibi başkaları tarafından yapılmış araştırmalara hem farklı çok sayıda dilde üretilmiş fakat halihazırda tercüme edilip homojenleştirilmiş ikincil kaynaklara ister istemez dayanma eğilimindedir. Global tarih, Batı tarihçiliğinin geleneksel olarak

¹¹ Siegfried Kracauer, “Time and History”, *History and Theory: Studies in the Philosophy of History*, vol. VI, 1966, s. 68.

¹² Giovanni Levi, “Für eine politische Anthropologie der katholischen Staaten des Mittelmeerraums”, Franck Hofmann, Markus Messling (eds.), *Fluchtpunkt: Das Mittelmeer und die europäische Krise*, Berlin, 20171, ss. 141-156.

¹³ Quentin Skinner, “Meaning and Understanding in the History of Ideas”, *History and Theory*, viii (1969), ss. 3-53; Carlo Ginzburg, *Nondimanco: Machiavelli, Pascal*, Milano, 2018.

kullanageldiklerinden farklı olan arşivlere ve belgelere de genellikle pek aşına değildir.

Buna karşın mikro tarih, arşiv belgelerinin ve tarihçilerin bilfiil aradıkları bütünleyici her türlü kaydın, kapsamalarını epeyce daraltmak şartıyla, okunmasını temel değer haline getirir. Mikro tarihin titiz odaklanması, belgelerin belirgin içeriklerini derinlemesine inceleyerek belgeleri “sayfanın marjlarını aşarak” okumayı ihtiva eder ve bunu da kullanılan dilin ama dolaylı çağrışımlarında ama gayri ihtiyari imalarında mevcut olan bütün gizli ipuçlarını meydana çıkarmak amacıyla yapar. “İstisnai normal” kavramı tam olarak hem beklenmedik ve olağandışı olanın hem aracısız ve farkında olmadan aktarılan bilginin bize söyleyebileceklerinin altını çizmek anlamına gelir.¹⁴

Siyasetler

İki yaklaşımı birbirinden ayıran ve “siyasi” olarak isimlendirebileceğimiz başka bir yön daha var. Global tarih son zamanlarda çok başarılı bir dönem yaşamakta ve uzun zamandır Avrupa merkezli bir dünya okuması yapmakta olan ülkelerde fonlarla ve üniversite kürsüleriyle ödüllendirilmektedir. Batı dünyası; ulus devletlerin rolünün, finansal mekanizmalar ile siyasi denetimden kaçan uluslarüstü güçlerin ekonomik olarak etkili olduğu bir dünyada zayıflamasına odaklandığı için, global tarih de kendi Avrupa merkezli bakış açısını makabline şamil eleştirmeye başladı, çünkü diğer bakış açıları kaotik bir biçimde de olsa dünya sahnesinde güçlü bir şekilde ve aniden ortaya çıktılar. Dolayısıyla, eski sömürgeci ve kapitalist güçler dünyanın uzun bir süre periferik ve bilfiil “tarihsiz” olarak kabul ettikleri diğer bölgelerine yönelik yeni bir dikkat geliştirirken, aynı ülkelerden (Çin ve Hindistan gibi) bazıları da kendi rollerini üstlenip Asya ve Afrika’nın sömürge geçmişine sahip “yeni” ulus devletlerinden sadır olan ve doğal olarak modern devlet realitelerinin inşası ile ilgilenen yeni perspektifler meydana getiriyorlar. Batı’nın sabık ekonomik ve siyasi egemenliği, mezkur egemenliğin düşüşe geçtiği şu günlerde, Avrupa/Amerika merkezli bir ideolojiyi hâlâ pürneşe teşvik eden bir tarih yazımı formunda ve şu bakış açısıyla yeniden canlandırılmaktadır: “Biz her zaman en iyisiydik, her ne kadar diğerlerinin neden bizim kadar başarılı olmadığını araştırmak yararlı olsa da, yine de üniversitelerimiz, ortak dilimiz, literatürümüz ve dünyaya artık yön vermemekle birlikte tarih çalışmalarına hâlâ hükmeden “önce bizim Amerikamız” veya “önce bizim Britanyamız” anlayışı, önemli ideolojik sonuçlara da muhtevi olan bu dramada her iki rolü de yani hem kaybedenleri ve kazananları hem Avrupa merkeziliğinin mücrimlerini ve Avrupa merkeziliğinin reformcularını

¹⁴ Edoardo Grendi, “Microanalisi e storia sociale”, *Quaderni Storici*, xii (1977), ss. 506-520; a.g.y., “Ripensare la microstoria”, *Quaderni Storici*, xxix (1994), ss. 539-549; Simona Cerutti, Isabelle Grangaud, “Sources and Contextualizations: Comparing Eighteenth-Century North Africa and Western European Institutions”, *Comparative Studies in Society and History*, lix (2017), ss. 5-33.

oyunuyor.¹⁵ Özetle, biz Batılılar dünya hakimiyeti ve öz eleştiri konusunda en iyimiz ve çok kısa süre içinde global kapitalizmin Avrupa merkezilik ve milliyetçilik gibi utanç verici yönlerinden arınmış yeni ve tam bir tebcilini üretme konusunda da en iyisi olacağız.”

Zımnı olup küreselleşmiş bir dünyada bile üstün olmak isteyen bu ideoloji güçlü bir kültürel doz barındırıyor. Siyasi ve standardize edici bir veçheye sahip olduğu için endişe verici bulduğum bu yön, son otuz yıldır güya muzaffer olan fakat son siyasi ve ekonomik krizlerle birlikte zayıflığını ve azami limitlerini de ortaya koymaya başlamış bir küreselleşmeye hükmeden “müktesep haklardan” kesinlikle arınmış değildir. Jeremy Adelman, *What is Global History Now?* başlıklı kitabında şu tespiti yapıyor: “küresel” denen kavramın bir çalışma konusu olmadığını, aksine bağlantılara, ölçeğe ve bilhassa da entegrasyona yapılan bir vurgu olduğunu unutursak eğer, “global tarih metodunun” İngilizce konuşan dünya tarafından, Öteki’ni aslında bizim terimlerimizi ve bizim dillerimizi kullanarak kosmopolitan bir anlatıya entegre etmek için kullanılan başka bir icat olduğu sonucuna ulaşmamak zordur”. Adelman’ın düşüncesine göre yalnızca “entegrasyon”u değil “çözülme”yi de hesaba katan ve karşılıklı bağımlılığın yalnızca nimetlerini değil bedellerini de dikkate alan “küresel hayat anlatıları”na ihtiyacımız var”.¹⁶ Aynı tehlikeden söz eden Sanjay Subrahmanyam, bu çok tartışılmış global tarihi belli bir ihtiyatla ele almamızı öneriyor. Ona göre “Global tarih bir dizi tartışmanın merkezinde bulunmaktadır. Bazen de, Amerikan akademik emperyalizminin güzelim (Avrupa) ulusal tarih geleneğini yok etmek ve bunun yerine emperyal ve emperyalist bir perspektifi ikame etmek arzusundan başka bir şey olmadığı düşünülmektedir”.¹⁷

Rasyonalite meselesi

Şimdi, global tarih ile mikro tarih arasında bulunan gizli ve temel iki farklılığa değinmek istiyorum. Sosyal bilimler son dönemlerde, “geçmiş”e ve “şimdi”ye ait gerçeklerden hareketle bireysel ve kolektif davranışları belirleyen bir dizi yasa istihraç etmenin mümkün olup olmadığını tahkik etmek anlamında olmak üzere, rasyonaliteyi sorgulamakla çok meşgul olmaktadır. Özellikle sosyal antropoloji, aklın muhtelif toplumlarda konuşlanmasındaki farklılıklarla uzun zamandır ilgilenmekte, fakat incelenen toplumların dahili bir homojenliğe sahip olduğunu varsayarken, buna mukabil bu konuya ilişkin açıklamaları bağlamlardaki farklılıklarda arayan fonksiyonalist bir okuma yapmakta ısrar etmektedir. Fredrik Barth, Clifford Geertz’e itiraz ettiği Balinise Worlds isimli

¹⁵ Bkz. Vivek Chibber, *Postcolonial Theory and the Specter of Capital*, London, New York, 2013; Rosie Warren’in editörlüğünü yaptığı şu eserde Partha Chatterjee’nin giriştiği tartışmaya bkz., *The Debate on Postcolonial Theory and the Specter of Capital*, London, New York, 2017.

¹⁶ Adelman, *What is Global History Now?*, s. 15.

¹⁷ Sanjay Subrahmanyam, *On the Origins of Global History*, <<http://www.openedition.org/6540>>, trans. Liz Libbrecht, s. 25. İngilizce çeviriden alıntı yapıyorum, fakat makalenin aslı Fransızcaydı, “*Aux origines de l’histoire globale*”, Paris, 2014. “Avrupalı” terimi, makalenin Fransızca aslında yoktu. Niçin “Avrupalı”? Amerikan üniversitelerinde “tarih” ile “Amerikan tarihi” bölümleri arasında yapılan ayırım bir sorun teşkil etmiyor muydu?

eserinde, aklın her toplumda sadece müesses ortak normlar çerçevesinde değil farklı şekillerde de kullanıldığını ve bu durumun bir dizi olası tercih ve davranışın önünü açtığını göstererek, bu basitleştirmeyi eleştirdi.¹⁸ Aynı mesele, son zamanlarda ekonomi teorisi üzerinde de baskı oluşturmuş durumdadır. İnsanlar arasında, genel teorilerin formüle edilmesine ve gelecekteki davranışların öngörülmesine imkan tanıyan yaygın bir davranış mutabakatı bulunduğu varsayımı üzerine inşa edilmiş olan ekonomi teorisi mekanlara, bağlamlara, kültürlere, geleneklere ve bireylerin heveslerine göre farklı şekiller alan psikolojik tepkilerin nisbi tahmin edilemezliği yüzünden krize sürüklendi. “Gerçek” erkeklerin ve kadınların homojen olmayan davranışları; farklı bilgi teorilerinden Herbert Simon’un “sınırlı rasyonallitesine”, Leonard J. Savage’in veya Harvey Leibenstein’in belirsizliğine, John Elster’in katı rasyonallığına, Amos Tversky ve Daniel Kahneman’ın ekonomik davranışın olasılığı teorisine, Amartya Sen’in veya Albert Hirschman’ın ahlak felsefesine ve Richard Thaler’is davranışsal analizi’ne kadar uzanan bir yelpazede olmak üzere, ekonomi teorisinin yeniden yorumlanmasında ve yeniden formüle edilmesinde merkezî bir konuma yerleşti.¹⁹ Bu konuya ilişkin mesai halen devam etmektedir.

Tarihçiler ise bu hususta geriye düşmüş durumdadır: tarihsel aktörlerin psikolojisine ilişkin herhangi bir araştırma, bedihi olanın banal tekrarlarıyla sınırlı kalma eğilimine sahiptir. Bana öyle geliyor ki, tarihselci realizm ile birlikte global tarih burada bilhassa basite indirgenmiştir, çünkü bireyler bu tür araştırmalarda genel bir yeknesaklığın içinde kaybolurlar. Ekonomi bir öngörü bilimi olmayı hedeflerken, şeylerin nasıl sonuçlandığını bilen tarih ise, bizi sonuçlara ulaştıran nedensellik zincirini çoğu zaman aşırı şekilde basitleştirir.

Buna karşılık mikro tarih rasyonallite hakkındaki tartışmalara katkı yapmaya çalıştı ve bunu da sadece bireysel düzeyde değil, bazı önemli sonuçlar içeren kendi özel endişelerinden birini mesele haline getirerek ve aynı zamanda mağlupların rollerini, alternatif programlarını ve artçı direnişlerini değerlendirip onların sesine kulak vererek yaptı.

Genelleme

Bir ikinci ve çok önemli fark, tarihte ne zaman ve nerede genelleme yapılabileceğiyle ilgilidir. Kracauer genellemenin, genel olay örgüsü ile uyumsuzluk gösteren somut gerçeklerin bastırılmasına yol açması dışında, çizgisel bir tarihselci ilerleme fikrini dayatma, tıpkı suçlunun kim olduğunu bildiğimiz halde suçlunun gizli kaldığı bir polisiye romandaki gibi, gerçek dünyada da mevcut olan bütün bozulmaları, yanlış başlangıçları veya tutarsızlıkları gizleme riski taşıdığına altını bilhassa çizmiştir. Kracauer, genel ve özeline belli bir noktada muhakkak şekilde buluşmadıklarını iddia etmiştir: ona

¹⁸ Fredrik Barth, *Balinese Worlds*, Chicago, 1993, ss. 163-171; Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York, 1973 [*Kültürlerin Yorumlanması*, çev. Hakan Gür, Dergah Yayınları, İstanbul 2020].

¹⁹ “Introduction”, Louis-André Gérard-Varet, Jean-Claude Passeron (eds.), *Le modèle et l'enquête: Les usages du principe de rationalité dans les sciences sociales*, Paris, 1995.

göre entelektüel dünyanın ve insanların hayat tecrübelerinin homojen olmayan yapısını ve birbirleriyle örtüşen mevzubahis zaman dilimlerinin çoğulluğunu anlamak, “eşit muamele” prensibi ile uyumlu gibi görünmektedir.²⁰ Benim görüşüme göre bu konuda biraz daha ileri gidebiliriz; şüphesiz, hiçbir şey içeriğinden ayrılamaz ve bunu kesinlikle nazarı itibara almak zorundayız; fakat mikro tarih bizi, mikroskop altında incelediğimiz belirli olguların önerdiği daha genel soruların neler olduğunu sormaya teşvik ediyor. Sosyal bilimler ve sosyal tarih tarafından konuşlandırılan kavramların içinde gizlenmiş o çok genel vizyonların arkasında beliren şey nedir? “İşçi sınıfı”, “demokrasi”, “Katoliklik” hatta “Barok” benzeri aşırı kapsamlı terimlerden daha derine inerek ne anlayabiliriz? Böyle yöntemlerin çağrıştırdığı yeni sorular gerçekten nelerdir? Bu sorular farklı cevapları meydana çıkaracak olan, fakat aynı zamanda fazla basite indirgenmiş bir genelleme modelinin ürettiği umumi sorulardır. Bu durumda mikro tarih açısından “tarih”, genel soruların ve “sınırlı” cevapların bir disiplini. Bu türden yersiz genellemelere dair bir örnek vermek gerekirse, ironiyi mazur göreceğinden emin olduğum Jan de Vries mikro tarihin, “geniş anlamıyla bakacak olursak”, “insani ölçekteki küçük anlatılardan oluşan”, “hedeflerine ulaşmak için kabul görmüş bir metodolojiden yoksun bulunan”, “bunun, insan failliğini onurlandırmanın ve yeniden keşfetmenin ve tesadüf ile öznelliğe yer açmanın tek yolu olduğu inancına sahip olan”, “sosyal bilim tarihine, Annales Okulu modellerine ve özellikle de ekonomi tarihine yönelik bir düşmanlık tarafından motive edilen” ve “araştırmaya bir problemten ziyade kaynaklardan başlayan bir tarih” olmasını isterdi, oysa öyle değildir. Vries, bu sonuçlara varmadan önce mikro tarihçiler tarafından yapılan araştırmalara ve ortaya konan sonuçlara baksaydı daha iyi olmaz mıydı? Genel olan, aslında araştırmamızın bitiş noktası değil başlangıç noktasıdır ve mikro tarihçilerin yeni konular ve yeni sorular önermek için kullanırken eleştirdikleri de Vries’in yaptığı ve tamamen yersiz olan bu tür genellemelerdir zaten.²¹

Şu halde mikro tarih, muhtelif şartlar altında bulunan farklı bağlamlardaki çok sayıda muhtemel sonucu test etmek için “muayyen ve genel bir konuyu kullanabilen” üretken prosedürler yaratmak amacıyla yola koyulur. Bunlar, tarihin tarihselci vizyonunu ısrarlı bir şekilde genellemeye matuf olup, aynı zamanda Vries’in biraz evvel sözü edilen yersiz genellemelerinin yeniden değerlendirilmesini de teklif eden yeni problemler ve yeni sorular önerebilecek prosedürlerdir. İki örnek verelim. Freud, Odipus kompleksinin geniş bir kapsama sahip olduğunu keşfetmişti (dolayısıyla genel bir sorudur bu), fakat herbirimizin kendi kişisel Odipus kompleksimizle ve kendi tarzımızda ilgilenmemiz gerektiğini de eklemişti (bu yönelim, dolayısıyla, sonsuz sayıda cevap içerir). Şöyle demişti

²⁰ Siegfried Kracauer, *History: The Last Things Before the Last*, New York, 1969, ss. 135-171.

²¹ Bkz. Jan de Vries’in bu sayıya yaptığı katkı, “Playing with Scales: The Global and the Micro, the Macro and the Nano”, *Past and Present*, vol. 242, Issue Supplement, 14 (November 2019), ss. 23-36.

Freud: “Herkes kendi Odipus kompleksine hakim olma görevini üstlenmelidir”.²² İkinci örnek: modern arazi piyasasındaki satıcılar ve alıcılar arasındaki ilişkilerin önemi araştırılırken (bu genel bir sorudur), buna mukabil (akrabalık, araziler arasındaki yakınlık, yabancılık gibi) ilişkilerin de, mahalli bir vakayı incelediğim çalışmamda gösterdiğim üzere, arazi fiyatlarını farklı şekillerde belirlemesine etki ettiğinin akılda tutulması gerekir.²³

Bu aslında, Fredrik Barth’ın antropoloji alanında²⁴ ve heterojenezin, yani mutasyonlar oluşturmaya izin veren bir sistemin dinamikleri hakkındaki tartışmaların da felsefe alanında kullanılmasını önerdikleri yöntemlere oldukça yakın olan bir ilerleme yöntemidir.²⁵

Kopuşlar

Elbette global tarih ile küreselleşme iki farklı şeydir. Tarihçilere önerilen şey bağlantıların, karşılıklı etkileşimlerin ve aynı zamanda da çatışmaların ve izolasyonculuğun dallanıp budaklanmasının incelenmesinin lehine olmak üzere, dünyayı Avrupa merkezli bir şekilde okumaktan artık vazgeçmeleri idi. Ayrıca siyasi ve kültürel durumları da tek tek ulus devletlere dikkat kesilmiş bir odağın ötesine uzanan olgular şeklinde incelemeleri idi; bundan hasıl olacak sonuç, siyasi sınırların en bariz şekilde kültürel ve ekonomik mübadeleler vasıtasıyla ve mütemadiyen nasıl aşıldığını görmektir. Bu, metodoloji açısından baktığımızda yeni bir fikir değildi; fakat Batı dışı toplumları dışlamış ya da en azından kenara itmiş olan bir tarih yazımına ilişkin ahlaki bir öz eleştiriye bir dereceye kadar olsa da yol açmıştı. Yapılması gereken şey, her bir ulusun iç süreçleri tarafından üretildiği düşünülen “tarih”in yine aynı şekilde ve yeniden inşa edilmesinin ötesine geçmekti. Bu perspektifin mütemmim cüzü, çalışılan vakaların bütün bağlamsal veçhelerini mümkün olduğu kadar adil bir değerlendirmeye tabi tutarak, belgelemedeki eşitsizlikleri telafi etmeye çalışma düşüncesiydi. Fakat bir bütün olarak dünyanın birbiriyle bağlantılı olduğu gerçeğine karşı daha uyanık bulunma tavrı ile ulusal devletlerin rollerinin arka plana atıldığı daha az Avrupamerkezci yaklaşımlara yönelik çağrılarının bir toplamı olarak düşünülen global tarih; bana, hakikaten bu kadar özel bir dikkati, bu kadar teberruyu ve ekstradan bu kadar çok sayıdaki profesörlük kürsüsünü hak eden özel bir hareket olarak ilan edilmeye layıkmiş gibi görünmüyor. Böyle bir perspektifi geliştirmek için sadece daha fazla sayıda araştırma merkezi kurmak yeterli olmaz mıydı? Mamafih, küreselleşmenin etkileri her yerde, hatta birbiriyle bağlantılı bir

²² Sigmund Freud, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, Wien, Leipzig, 1905. Fakat bu eserin Freud tarafından 1920’de yayımlanan son versiyonuna bir dipnot eklenmiştir, s. 82.

²³ Giovanni Levi, *Inheriting Power: The Story of an Exorcist*, trans. Lydia G. Cochrane, Chicago, London, 1988. Diğer yandan, mikro tarihin görünürdeki ünlü örneklerinden Luis González y González’in kaleme aldığı *Pueblo en Vilo* (Mexico DF, 1968) aslında bir yerel tarihtir. Emmanuel Le Roy Ladurie’nin yazdığı *Montaillou* ise (Paris, 1975) daha çok “aşağıdan tarihtir”. Bu eserin haddinden fazla gözardı ettiği genel problem; köylülerin, onları inançlarını inkar etmekten ziyade ölümü tercih etmeye teşvik eden, katharizmidir.

²⁴ Fredrik Barth, *Process and Form in Social Life*, London, 1981, ss. 14-104.

²⁵ Enrico Castelli Gattinara, *Strane alleanze*, Milano, 2003, ss. 57-80 ve ss. 145-156.

dünyada bile eşit bir şekilde hissedilmediğinden, bu noktada geçmişte olduğu gibi bugün de, olan bitenleri yanlış yorumlama potansiyeli mevcuttur; çünkü ekonomik faktörlere aşırı vurgu yapılması, küresel olgu üzerinde siyasetin ne kadar etkili olduğu meselesi ve dolayısıyla varlıklarını devam ettirdikleri halde ulus devletlerin rolünün de hafife alınması tercihi, global tarihi ekonomik küreselleşme ile özdeşleştiren bir çizgiye taşıma riskini içermektedir. Fernand Braudel kapitalizmin (imalat sanayileri ve finansal spekülasyonlar gibi) yatırım alanları ile coğrafi bölgeler arasında geçiş yapma konusundaki üstün hareketlilik yeteneğini zaten gözlemlemiştir. Kapitalizm, kendisini kontrol etmeye çalışan devletlerin ve devlet kurumlarının sergilediğinden çok daha büyük bir kıvraklık ve intibak kabiliyeti gösteriyordu. Bütün bunlara rağmen, ulus devletler geçmişte olduğu gibi bugün de ekonomik gelişmenin istikametinin belirlenmesinde anahtar bir rol oynamaya devam ediyorlar: fakat Braudel'e göre kapitalizm modern dönemde yalnızca devlet ile iş birliği yaptığı zamanlarda zafer kazanabildi ve bu da sadece Batı Avrupa'da vuku buldu. Kapitalizmin sözügeçen kendine has bu özellikleri, devletler kapitalizmi ve özellikle de kapitalizmin finansal veçheleri ile kapitalizmden kaynaklanan eşitsizlikleri fiilen kontrol etme kapasitelerini giderek daha bariz bir şekilde kaybederlerken bile, Avrupa devletlerini sömürge fetihlerine, yoğun bir kapitalizme, üstünlük sağlamaya matuf devletler arası çatışmalara dahil olmaya ve kapitalist gücü daha da temerküz etmeye zorlayan etkili bir karışıma dahil oldular.²⁶

Braudel'in pozisyonunun bilahare güncellenmesi gerekmiştir ve biz, devletlerle uluslarüstü ekonomik fenomen arasındaki ilişkiye yönelik artmakta olan bir ilgi olduğunu gördük. Kapitalizmin esnekliği ise artık tedricen vatansızlaşmak, kendini finanse etmek amacıyla üretim ekonomisi ile piyasaların ötesine geçmek ve yine kendini devletlerin siyasi kontrolünden veya bunların herhangi birine ihtiyaç duymaktan azade kılmak anlamına gelmeye başladı. Örneğin Giovanni Arrighi, kapitalizmin döngüsel bir şekilde finanslaşmasını ve Cenova'dan Hollanda'ya, İngiltere'ye, Amerika Birleşik Devletleri'ne hatta bugünlerde Uzak Doğu ülkelerine kadar uzanan bir bölgede cari olan devlet hegemonyalarını devre dışı bırakarak kendini "ticaret payları konusunda daha yüksek bir sıraya" taşımasını sağlayan piyasa ve üretim döngülerine müstenit bu sürecin nasıl yorumlanacağını formüle etti.²⁷

Bana öyle geliyor ki siyasi faktörler, ekonomik faktörlerden de öte, önemlerini korumaya devam etmektedirler, ayrıca çeşitli piyasalar aracılığıyla yatay bağlar tarafından birbirlerine bağlanan fakat aynı esnada birbirleriyle

²⁶ Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, vol. III, The Perspective of the World*, 1979, trans. Siân Reynolds, Berkeley, 1992 [*Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları, c. I; Maddi Uygarlık: Mücadele Oyunları, c. II; Maddi Uygarlık: Dünyanın Zamanı, c. III*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2017].

²⁷ Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century*, New York, 1994. Thomas Piketty'nin çok satan *Le capital au XXIe siècle* başlıklı eseri ise bunun tam tersine, eşitsizliği azaltmak ve finansal kapitalizmi frenlemek için varlık vergisi tarh eden bir birleşik devletler hayali gibi gerçekleştirilmesi imkansız olan bir küresel ütopya ile son buluyor.

rekabet de eden devletlerin durumlarına ilişkin küresel veçheleri aklımızda tutarak, devletlerin Marx ve Weber'den Braudel'e kadar uzanan gelenekte bu kadar önem verilen rollerini küçümsemekten de artık vazgeçmeliyiz. Siyasi ve ticari çıkar gruplarının elinde toplanan ve son iki yüzyıl boyunca ölçülemeyecek oranda artan güç temerküzü, son elli yıl içinde vuku bulan finansal küreselleşme süreci karşısında bir dereceye kadar gevşedi. Mezkur süreç hem ardında bu eğilimi kabullenmekte çok yavaş hareket eden aktörler bıraktı hem ayrımları ve eşitsizlikleri vurgulayan dağınık bölgesel alanlara (ve bu bölgelerin mali ve parasal sistemlerine, refah politikalarına ve hukuk sistemlerine) bağlı kaldı. Bununla birlikte, daha önce olduğu gibi bugün de, sistemlerin devam etmekte olan çözülme süreçlerini ve ulusal devletlerin, krize düştükleri anlarda bile hâlâ gözardı edilemeyecek kadar önemli bir rol oynadıkları hususunu gözden kaçırmamalıyız.

Fakat bunlar mikro tarihin yüzleşebileceği konular mıdır? Uluslar ötesi bir dünyadaki problem yalnızca benzerlikleri değil aynı zamanda her siyasi pozisyonda ve lokal durumda üretilen spesifik cevapları da tanımlamaktır.

Sonuç

Sözlerimi genel bir gözlemlerle bitirmek isterim: global tarih ile mikro tarih arasında köklü bir karşıtlık olduğunu düşünmenin yararlı olacağına inanmıyorum. Bilakis, bu araştırma yaklaşımlarının tarihsel çalışmaların canlandırılmasına yaptıkları ve halen de yapabilecekleri hiç şüphesiz çok farklı katkılara odaklanmanın gerekli olduğunu düşünüyorum. Mikro tarih, ölçek küçültme vasıtasıyla, yeni bakış açılarının ve yeni açıklamaların nasıl ortaya çıkarılabileceğini gösteren bir metot temin eder; oysa global tarih, çalışılan dönemde neler olduğunu önceden bildiği için işlerin nasıl yürüdüğüne önceden karar verme eğilimindedir ve bu yüzden ötürü de burnunun hemen dibindeki şaşırtıcı bulguları kayda geçirme konusunda başarısız olmaktadır. Global tarihten gitgide daha fazla etkilenen tarihçiler, global tarihi başlangıçta sözünü ettiğim ikinci anlamda uyguluyorlar, aralarında uzak mesafeler bulunan farklı kültürler ile temas etmek zorunda kalmış insanlar arasındaki ilişkileri merkezi bir tema olarak muhafaza ediyorlar ve aslında mikro tarihe çok benzer bir tarih yazımı tarzını tatbik ettikleri halde bunun global tarih olduğuna inanıyorlar.²⁸ Elimizdeki şey bir tür orta yoldur, bu orta yolların çoğu da hiç şüphe yok ki "bağlantılı tarih"lere aittir. Bağlantılı tarihlerle ilgilenen tarihçilerin en ilginç olanı Sunjay Subrahmanyam'ın, Asya'daki Portekiz imparatorluğu üzerine yaptığı çalışmada

²⁸ Örneğin bkz., Francesca Trivellato, *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven, 2009; John-Paul Ghobrial, *The Whispers of Cities: Information Flows in Istanbul, London and Paris in the Age of William Trumbull*, Oxford, 2013; Romain Bertrand, *Le long remords de la conquête: Manille-Mexico-Madrid: l'affaire Diego de Avila (1577-1580)*, Paris, 2015.

tatbik ettiği “global tarih” ile, *Textures of Time* isimli eserindeki üç örneği değerlendirirken uyguladığı “mikro tarih”in arasında kararsız kaldığının söylenebilmesi kesinlikle bir rastlantı değildir²⁹ Onun bu tartışma hakkındaki fikri dengeli bir yargıda bulunmayı savunurken, somut şeylerden ziyade daha çok kelimelere müstenit bir karşıtlıktan kaçınmaya çalışmaktadır: “Ben şahsen hem “küreselleşme” kavramının hem güçlü bir teleolojik içeriğe sahip olan böyle sihirli bir iksirin işe yararlılığı konusunda şüpheliyim” [şüphe kelimesi Fransızca metinde agnostik şekilde ifade edilmiştir]³⁰ Ve şu sonuca varıyor: “Açıklamaya çalıştığım üzere, alan oldukça kompleks ve mütünevvi bir soy ağacına sahiptir, fakat kanımca, bu alanın arşivler ve metinler üzerinde ilk elden araştırma yapılan bir alan olmaktan ziyade, büyük ölçüde sentezin hüküm sürdüğü bir alan olduğu fikrini daha en baştan reddetmek önemlidir. Bu da demek oluyor ki, bazılarının “dünya dışı bir bakış” benimseyerek önerdikleri üzere, yoktan bir global tarih yazmak mümkün değildir... Herhangi bir tarihçi gibi, ben de belirli yerlere ve mekanlara bağlı kalıyorum ve sahip olduğum malumat ise metinleri, arşiv belgelerini ve resimleri okuma konusunda aldığım eğitimin doğrudan bir ürünüdür”³¹

Subrahmanyam ile aynı fikirdeyim. Onun yukarıdaki ifadeleri, en azından “global tarih” kendi sorumluluk alanını daha dikkatli bir şekilde tanımlayınca ve altında çok sayıda geminin seyir ettiği bir tür yabancı bandıra olarak hizmet gören “küresel” fikrini kullanmaya son verinceye kadar, “global mikro tarih”in temelde herhangi bir türden ve gerçek anlamda bir tenakuz barındırmadığının ikrarıdır.³²

Kaynakça

- Adelman, J. (2017). *What is global history now?* Erişim (10.06.2019): <https://aeon.co/essays/is-global-history-still-possible-or-has-it-had-its-moment>
- Arrighi, G. (1994). *The long twentieth century*. New York: Verso.
- Barth, F. (1993). *Balinese worlds*. Chicago: University of Chicago.
- Barth, F. (1981). *Process and form in social life*. London: Routledge.
- Bayly, C. A. (2004). *The birth of the modern world: Global connections and comparisons 1780-1914*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Beckert, S. (2014). *Empire of cotton: A global history*. New York: Vintage.

²⁹ Sanjay Subrahmanyam, *Textures of Time: Writing History in South India 1600-1800*, New York, 2002.

³⁰ Sanjay Subrahmanyam, *On the Origins of Global History*, s. 21.

³¹ *a.g.e.*, s. 26.

³² Burada Conrad ile hemfikirim, *What is Global History?*, sonuç kısmı.

- Berg, M. (2005). *Luxury and pleasure in eighteenth-century Britain*. Oxford: Oxford University.
- Bertrand, R. (2015). *Le long remords de la conquête: Manille-Mexico-Madrid: l'affaire Diego de Avila (1577-1580)*. Paris: Seuil.
- Braudel, F. (1992). *Civilization and capitalism, 15th-18th century, vol. III. The Perspective of the World*. Siân Reynolds (Trans.), Berkeley: Harper and Row.
- Freud, S. (1905). *Drei abhandlungen zur sexualtheorie*. Wien, Leipzig: Franz Deudicke.
- Romain B. (2011). *L'histoire à parts égales: récits d'une rencontre orient-occident (XVIe-XVIIe siècle)*. Paris: Seuil.
- Cerutti, S. Grangaud, I. (2017). Sources and contextualizations: Comparing eighteenth century North Africa and Western European institutions. *Comparative Studies in Society and History*, ss. 5-33.
- Chibber, V. (2013). *Postcolonial theory and the specter of capital*. London, New York: Verso.
- Conrad, S. (2016). *What is global history?*. Princeton: Princeton University.
- Gattinara, E. C. (2003). *Strane alleanze*. Milano: Mimesis.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of cultures*. New York: Basic Books.
- Ghobrial, J. P. A. (2014). The secret life of Elias of Babylon and the uses of global microhistory. *Past and Present*, no. 222, ss. 51-93.
- Ghobrial, J. P. A. (2013). *The whispers of cities: Information flows in Istanbul, London and Paris in the Age of William Trumbull*. Oxford: Oxford University.
- Ginzburg, C. (2018). *Nondimanco: Machiavelli, Pascal*. Milano: Adelphi.
- González, L. G. y. (1968). *Pueblo en vilo*. Mexico: Lectulandia.
- Grendi, E. (1977). Microanalisi e storia sociale. *Quaderni Storici*, xii, ss. 506-520.
- Grendi, E. (1994). Ripensare la microstoria. *Quaderni Storici*, xxix, ss. 539-549.
- Grendi, E. (1995). Introduction, Louis-André Gérard-Varet, Jean-Claude Passeron (Ed.) *Le modèle et l'enquête: Les usages du principe de rationalité dans les sciences sociales*, Paris: Editions EHESS.
- Kracauer, S. (1969). *History: The last things before the last*. New York: Oxford University.
- Kracauer, S. (1966). Time and history. *History and Theory: Studies in the Philosophy of History*, vol. VI, s. 65-78.
- Kurlansky, M. (1997). *Cod: A biography of the fish that changed the world*. New York, London: Walker Books.
- Ladurie, E. L. R. (1975). *Montaillou*. Paris: Gallimard.

- Levi, G. (2017). Für eine politische Anthropologie der katholischen Staaten des Mittelmeerraums. Franck Hofmann, Markus Messling (Ed.), *Fluchtpunkt: Das Mittelmeer und die europäische Krise*, s. 141-156. Berlin: Kadmos.
- Levi, G. (1988). *Inheriting power: The story of an exorcist*, Lydia G. Cochrane (Trans.), Chicago, London: University of Chicago.
- Mintz, S. W. (1985). *Sweetness and power: The place of sugar in modern history*. New York: Viking Adult.
- Piketty, T. (2013). *Le capital au XXIe siècle*. Paris: Seuil.
- Pomeranz, K. (2000). *The great divergence: China, Europe and the making of the modern world economy*. Princeton: Princeton University.
- Pomeranz, K, Topik, S. (1999). *The world that trade created: Society, culture and the world economy, 1400 to the present*. New York: Routledge.
- Salaman, R. (1985). *The history and social influence of the potato*. Cambridge: Cambridge University.
- Skinner, Q. (1969). Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, ss. 3-53.
- Subrahmanyam, S. (n.d.). *On the origins of global history*. <https://www.openidition.org/6540>, Liz Libbrecht (Trans).
- Subrahmanyam, S. (2002). *Textures of time: writing history in South India 1600-1800*. New York: Other.
- Torre, A. (2011). *Luoghi: La produzione di località in età moderna e contemporanea*. Rome: Donzelli.
- Torre, A. (2018). Micro/macro: local/global? El problema de la localidad en una historia especializada. *Historia Critica*, ss. 37-67.
- Trivellato, F. (2009). *The familiarity of strangers: The sephardic diaspora, Livorno, and cross-cultural trade in the early modern period*. New Haven: Yale University.
- Vries, J. (2019). Playing with scales: The global and the micro, the macro and the nano. *Past and Present*, vol. 242, Issue Supplement, 14, ss. 23-36.
- Vito, C. G. (2019). History without scale: The micro-spatial perspective. *Past and Present*, vol. 242, Issue Supplement 14, ss. 348-372.
- Warren, R. (2017). (Ed.), *The debate on postcolonial theory and the specter of capital*. London, New York: Verso.